

ПРОРОК
ВАСИЛЯ
СТЕФАНИКА

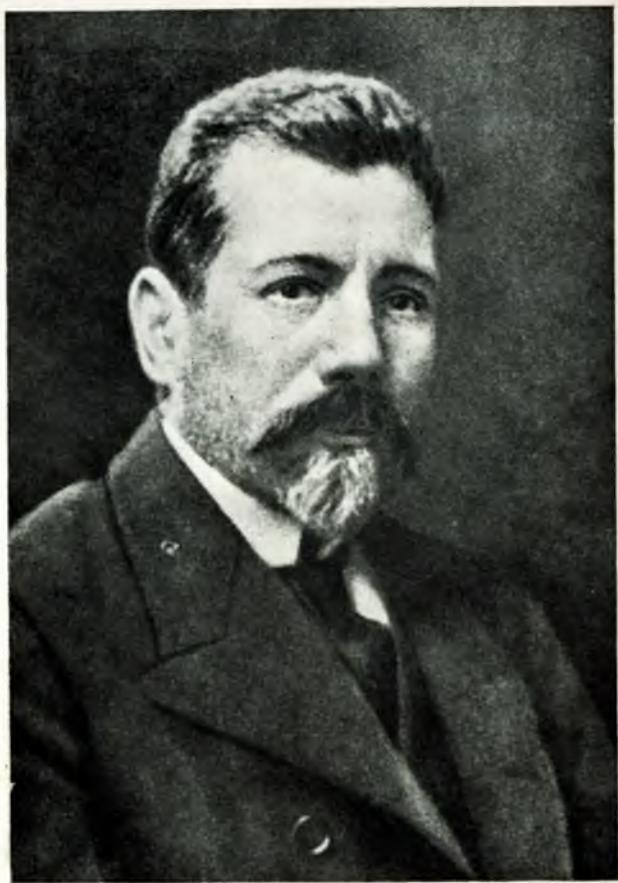
СІО

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00488574 (-)

2007

Baroness Annesse

ВАСИЛЬ СТЕФАНИК

Т В О Р И

За редакцією

Ю. ГАМОРАКА

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

18.105

Оккупация

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВ 1942

I
79.161

Обгортка
МИРОНА ЛЕВИЦЬКОГО

10942

ЛВВ М. П. СТЕПАНУКА
187613

ВАСИЛЬ СТЕФАНИК

(Спроба біографії).

Найкраща біографія Стефанника це його творчість. Парадоксальність цієї думки в тому, що її прикласти можна до життя і творчості багатьох майстрів слова, творчий і життєвий шлях яких органічно зливалися один із одним. Та в Стефанника це поєднання виступає з особливою силою. Правда його творчості — це правда його життя і ту правду він „гострить на кремені своєї душі“.¹

Тому найкращим джерелом до пізнання життя Стефанника є його твори, його невідоме ще громаді листування, цінне також своєю мистецькою вартістю, нарешті його автобіографія та автобіографічні новелі, що становлять майже чвертину його невеликої кількості літературної спадщини. Тимто ми, в міру можливості і потреби, будемо з цих матеріалів користатися.

I.

Я пішов від мамі в біленькій сорочці, сам білий.
З білої сорочки сміялися, кричали мене і ранили.
І я ходив тихенько, як біленький кіт.
Я чув свою подість за тихий хід і кров моя діточа
[з серця капала.

(В. Стефаник: „Моє слово“).

Покуття, ближча батьківщина Василя Стефанника, лежить у південно-західному кутку нашої землі, зараз коло Буко-

¹ В. Стефаник: Моє слово.

вини. Рідне село письменника Русів і ціле Покуття — за словами І. Франка — „одна з найкращих закутків на широким просторах і не лише нашого краю“. Та краса природи не єдина його прикмета. Воно славиться в Україні також багатим чорноземом, добрими кіньми, та любов'ю до старих селянських традицій, народної поші і пісні та ще й цікава його говірка, що зберігає у собі багато елементів староукраїнської мови. Це, здається, одна з найбільше консервативних закутків України.

Русів, як кожне старе село України, має свою, не раз і дуже сумну історію. Наїзд татар у 1622 р. знищив ціле Покуття¹, з русівської оселі залишилося в живих ледве вісім мешканців. Та це давнина, якої тепер ніхто з русівчан не пам'ятає. Що відоме тепер іше, то це історія двох найбільших і найбагатших родів, Стефаників і Дідухів, що завжди боролися за владу і вищість у селі. Ця боротьба й породила родові гордоші і деякий аристократизм, що збереглися досі.

Коли появилися Стефаники в Русові, невідомо, але це напевне не найстарші мешканці села. Перекази про походження цієї родини з Басарабії, про психічну хворість, що тяжить на ній, використав письменник у поетизованій історії свого роду, новелі „Басараби“.

Семен Стефаник одержав від свого батька Луки родову садибу і 18 моргів доброго поля. Вісімнадцятилітнім хлопцем, у 1864 р., він одружився з Оксаною Кейван, з сусіднього села Карлова. Мати Оксани була русівчанкою з роду Дідухів. Ціле життя тужила за Русовом, найгарячішим її бажанням було одружити дочку в рідному селі. З цього подружжя, що поєднувало кров обох аристократичних мужицьких родів, 14 травня 1871 р. народився майбутній український новеліст.

В автобіографії Стефаник не присвячує багато уваги переживанням з перших років свого дитинства. Зате в його літературній спадщині пребагато споминів з того часу, спо-

¹ Akta grodzkie lwowskie, tom 374, p. 89.

витих чаром найчистішої поезії. В новелі „Давня мелодія“ він ще дитиною слухав прастару різдвяну колядку про лицаря, що продає свого вірного коня. Кінь пригадає своєму панові про бої з половцями, турками і москалями, з яких лише його швидкі ноги врятували лицаря перед загином. „За мнов гармати, як грім, гриміли“ — жаліється кінь. Зворушений до глибини хлопець плаче на печі із злости на лицаря, що зневажив бойового товариша, і покладає собі ніколи не продати свого коня. „Але гармати, як грім, гримлять досі за мною“ — кінчає письменник оповідання. І справді. У переживаннях з дитячих років — джерело най-либших і найчистіших тонів його поезії, і водночас джерело досмертної любови до свого роду і всього мужицького світу. Атмосфера тисячолітньої мужицької культури з давніми піснями, що з таким тяжким сумом плывуть з грудей, як скиби тяжкої покутської ріллі з-під дерев'яних ще плугів, з прадавніми колядками, де віддзеркалюється історія українського народу ще від Володимира Великого, а передусім чистота і правдивість тої культури, що так різниться від повної безтрадиційності, мілкості, а то подекуди й фальшу нової культури українського міщанина, це той невичерпний скарб, з яким пізніше мужицький світ вишле свого сина у місто на науку.

В листуванні Стефаніка з Ольгою Гаморак зберігся парис, де він, як не можна краще, характеризує своє оточення дитячих років: „Нагадується мені одна весна, давня-давня. Я мав у пазусі від мами яблука, і сир, і хліб. Я стояв коло воза, а мама кропила свяченою водою воли, віз і плуг на возі, і тата і мене, — бо перший раз з весною ми вибиралися в поле. Я перший раз йшов робити весну. Я сидів з татом на возі і ми їхали в поле свіжими дорогами, що ще ніхто ними від осені не їхав. Тато казав: „Ти вже великий, вже меш зо мнов у поле ходити, а за то д'Великодню я тобі файний капелюшок кайстровий і черевики куплю, будем робити та й будем мати...“ Я тогди дуже поважно брав свою великість і чув вдоволення неописане. Цілий день я пого-

нив — мука була, плач був і сварка. Вечером я вертався додому і чув свою вищість над моїми бідними ровесниками, що їх тати не мали волів, ані поля, ані плуга. Мама мене привітала як парубка. Дала вечеряти і наказувала Марії, аби мені більше дала яєшничі, бо я роблю. Марія лишала більше, бо була добра. А потім мама подарувала мені „оченаш“, бо ноги дуже боліли, і постелила мені, і перехрестила мене, і я спав-спав...”

В цьому маленькому нарисі виступають найважливіші особи його дитинства і то в характеристичній, щоб не сказати символічній, дії для їх ролі в розвитку дитини: Батько Семен — тип дужого, твердого селянина. Він учить сина працювати в полі, і любити землю, бо вона за важку працю дає селянинові все. Мати Оксана, як кожна українська жінка, — сторож домашнього вогнища і старих селянських традицій, є це жінка предоброго серця і то не лише для свого первородного — Стефаник був найстарший син у сім'ї. Сестра Марія — товаришка його дитячих розваг і водночас найкраща опікунка його в дитинстві. Мати і сестра дали йому під час дитячих років стільки тепла і любови, що живий спомин про них навіки залишиться в його серці. Вони обидві стануть пізніше героїнями багатьох його оповідань, надхнаних якоюсь релігійною любов'ю.

Сільську школу кінчає письменник у Русові. Першим його вчителем був Омелян Петровський; він навчив його одного: читати і писати. По закінченні цієї школи Семен рішив віддати сина на науку в місто, хоч мати вперто і безуспішно протестувала. Про причини цього рішення русівського багатиря розказує докладно автобіографія письменника. В 1881 р. він уже у „виділовій“ школі у Снятині, містечку від Русова сім кілометрів віддаленому. Десятилітній хлопець, дуже вразливий, болісно переживає розлуку з матір'ю і селом, ще загострену почуттям ворожості, з якою його зустріло місто: „Але батько завіз до міста в школу, казав: паном будеш. Отут не одну сльозу я згрібним рукавом обтирав. Паничі і вчителі збиткували замурзаного мужика“ — розказує

Стефаник про свою першу зустріч з містом в 1897 р.¹ Ще тут, у Снятині, наростає в його серші глибока нехоть, а може й якась ненависть до міста, що тягнеться все життя. Вже як відомий письменник характеризує він своє творче відношення до міста: „А тепер мої рахунки, світе-brate, ясні з тобою. Праворуч мене поле синє і скиби і плуг і пісня і піт солений. Ліворуч мене чорна машина, що з червоного рота тяжким димом стогне. Без пісні вона.“² І ніколи ані на хвилину місто, „скостеніле село повіту“,³ не притягнуло до себе уваги його таланту, а його автобіографія це насправді опис знущань, яких він зазнав у місті від своїх шкільних товаришів-панічів і від учителів, що для мужицьких дітей ховали лише глибоку погорду.

Та вирішний вплив на сформування Стефаникового світосприймання мала його дальша мандрівка по школах, а особливо його перебування в коломиїській гімназії, куди він, закінчивши 4-ту класу народної школи в Снятині, переїздить 1883 р. З часу побуту в Коломиї він з цілого циклу важких принижень описує в автобіографії ще одно, найважче, а саме своє переодягнення — за його словами — в панський одяг і болючі насміхи, якими шкільні товариші зустріли його символічний перехід у новий світ. „До того часу і відтоді дотепер я не чув більшого встиду і здається мені тепер, що я був би іншим чоловіком, якби той встид мене не отруїв“ — закінчує він уступ про цю подію. І лише в цих переживаннях, а не в чому іншому, треба шукати найважливішої причини, чому він, людина насправді життєрадісна, з такою пристрасстю описує селянина в трагедії, а не, як Мартович, — у комедії.

В гімназії Стефаник приятелює з Лесем Мартовичем, пізнішим видатним новелістом, і Львом Бачинським, найлюбішим приятелем його молодости, пізніше відомим провідником ра-

¹ Лист до Вацлава Морачевського з 12/VIII 1897 р.

² Непублікований варіант новели „Мое слово“, що має заголовок „Confiteor“.

³ В. Стефаник: „Такий панок“.

дикальної партії і одним з найкращих українських промовців. „Тому, що гімназія — за словами Стефаніка — крім формального навчання й ворожого наставлення до нас, учнів-українців, нічого нам не давала“, виникла потреба заснувати таємне товариство, яке доповнювало б школу і дало б змогу молодим хлопцям знайти своє місце серед тодішніх невідрадних обставин.

Та це питання в'яжеться тісно з радикальним рухом, що саме тоді формувався.

Народовецький рух, єдина жива політична течія в другій половині ХІХ ст., в той час прислабає і своїм формальним націоналізмом, в основі якого лежало старе народолюбство, не має вже сили пхнути українську політичну думку на нові шляхи європейської цивілізації і повести українські маси до повнішого і ширшого політичного розвитку. Вдається це аж радикальному рухові, що виростає під впливом ідей М. Драгоманова, Іванові Франкові і Михайлові Павликові, провідникам радикальної партії, пощастило створити як на ті часи дуже живий політичний рух, який без сумніву дав багато користей західно-українському суспільству в цілому.

В широку радикальну течію, що „брала в кліщі молоду душу і батогами її гнала в бій“,¹ влилися також учні коломийської гімназії. Їх таємне товариство, що заснувалося десь коло 1887 р., було без сумніву зв'язане з діяльністю Франка і Павлика. Товариством керували Стефанікові приятелі — Бачинський і Мартович, а він сам був його активним членом. При цьому гімназійному гуртку була бібліотека, якій Стефанік у своїй автобіографії присвячує багато уваги. Члени товариства — між ними й Стефанік — щонеділі бігали по селах і виголошували для селян палкі молодечі промови. Автім громадська робота для Стефаніка не новість. За споминами його односельчанина І. Вахнюка² він ще в 1886 р. співпрацював у заснуванні першої читальні в Русові. В цій

¹ Лист В. Стефаніка до Ольги Гаморак з 1899 р.

² І. Вахнюк: Село В. Стефаніка, Громадський Голос, 1937, № 7.

праці над собою і над селом кристалізується його політичний світогляд.

Стефаник не був політичним діячем у широкому розумінні цього слова, не створив ніякої політичної програми. Ціле своє життя він був рядовим членом радикальної партії. Коли перед 1914 р. його приналежність до цієї партії була фактична, то після світової війни вона була чисто формальною. Шукаючи причин його вірності радикальній партії, ми знайдемо дві, або краще одну, що торкається двох періодів його життя і тим самим має два обличчя. Коли перед 1914 р. він був радикалом тому, що ця партія була виключно селянською партією, то по світовій війні він не покинув її тому, що був — консерватистом. Він гидував усяким партійним, чи груповим перебіжництвом, гидував людьми, що за гроші чи почесні змінювали свої переконання. І саме цьому його пуританству радикальна партія може завдячувати, що він від неї ніколи не відмовився.

Як кожна людина, Стефаник мав певні політичні переконання, які в дрібних справах, залежно від часу і обставин, змінювалися. Та хребет його політичних переконань, його політичне „вірую“ не мінялось за ціле його життя ні разу. Він усе був представником і оборонцем, у житті і літературі, селянського стану, з якого сам походив і якому віддав без решти свій талант і своє серце. Коли під час світової війни і після неї український селянин став найбільшою опорою нації в боротьбі за її державність, він усвідомив собі, що він не поет села, яке загибає, а поет цілої нації. Аж тоді він, у нарисі „Серце“, посмів назвати себе „малим наслідником“ Івана Франка. І саме ця свідомість зродила натос, що дав українській літературі „Снів“ і „Марію“.

Стільки про основний фундамент світогляду цього письменника, що із станових позицій перейшов на позиції чисто національні.

Стефаник без сумніву визнавав потребу глибоких реформ у селі. З його творчості, майже з кожної сторінки, пробивається безмежна жура за долю безземельних і малоземель-

них селяни. Його погляди на соціальну структуру села далекі і від доктрини Маркса і навіть від поглядів Драгоманова. Для нього село зні на хвилину не було фабрикою збіжжя, тимто він був стихійним ворогом большевизму. Ірраціональний зв'язок селянина з землею він розумів, здається, краще ніж будьякий інший український письменник. Свої погляди на економіку українського села він широко, хоч не все ясно, характеризує в листі з квітня 1894 р. до свого приятеля, селянина А. Шмігельського, відомого діяча радикальної партії: „Нація наша — пише він — це самі робучі мужики. По цьому прийдемо до заключення, що економічно ми, Русини, усі майже рівні. На цій точці усім нам рівна і та сама дорога: добиватися такого життя, аби воно було життя повне, таке, до якого нас цивілізація довела. Межі самими Русинами такої боротьби ще не може бути, бо не має один одному що відбирати. Можемо боротися, але з нацією другою — у нас пануючою“.¹ Така аналіза економічної побудови села напrawdę дуже далека і навіть ворожа поглядам ортодоксальних соціалістів.

Автім ортодоксальний соціалізм і ортодоксальні соціалістичні школи, навіть у молодих літах, не мали в Стефанику свого прихильника. В листі до Вацлава Морачевського з 1896 року він пише з Кракова: „Я тутки з ніким не сходжуся, часом з яким соціалістом, але я їх не люблю. Усі вони виглядають на людей, що кар'єру собі кують — з патосом, з недолею людською на язці“. Його листи з часу побуту в Кракові повні підсвідомої нехоті до цієї доктрини, багато в них висловів, таких близьких сучасності, як „соціалістичний буддизм“, „мужики, додатки до січкарень, до соціалізму“ і т. п. Та вже найкраще характеризує його світогляд лист до Ольги Гаморак з червня 1897 р., де він описує віче поступової польської молоді в Кракові, скликане з приводу відомої статті І. Франка „Ein Dichter des Verrathes“. Він виголосив на тому вічу промову в обороні Франка: „По моїй бесіді —

¹ Сніп, місячний додаток до Громадського Голосу, Львів, 1 червня 1937, № 5.

розказує Стефаник — прийшла до мене якась жидівка гратулювати (їх багато все є на *postępowych hecach*¹). Я лиш дивувався, звідки вона приходить співчувати нам. „*Bo widzi pan, ja kaźdej uciśnionej narodowości współczuję*“². Кажу: „*Proszę pani współczuć żydom, cyganom, bo zasłużyli jeszcze bardziej na współczucie pani*“³. Ви не знаєте, яка то страшно неприємна річ, як вам гратулюють по бесіді такі люди, що їх питання того, що вас обходить, ані трохи не обходить. „*We Wschodniej Galicji niema pytania narodowego, tylko klasowe*“⁴ — так та пані говорить, а потім гратулює.“ Так безпощадно критикує Стефаник усяких інтернаціональних спекулянтів.

Десь коло 1888 р. Стефаник уперше в житті заходить до дому о. Кирила Гаморака, священника сусіднього від Русова села Стечеви. Сам господар — людина високої культури і предоброго серця. Він з рідкою на ті часи вмілістю поєднував прикмети душпастиря і українського патріота, за що селяни снятинського повіту кілька разів вислали його своїм послом до галицького сейму у Львові. Його гостинний дім був пристановищем молоді, що під час вакацій днювала і ночувала в ньому. Цей дім став другим родинним домом Стефаника і його найближчих приятелів — Бачинського і Мартовича. З самим господарем і його дочками він заприятелював на ціле життя, а одна з них, Ольга, стала найінтимнішою його повірницею, а пізніше дружиною.

Перші творчі спроби Стефаника сягають дуже ранніх років. Про це свідчить лист до його приятельки Софії Морачевської з квітня 1897 р., де він розказує про свій побут в Русові: „А раз там дуже велике винайдення зробив — „Порівняння села з містом“, задача у V класі. Так випрацьовую:

¹ Прогресивних забавах.

² Бо, бачите, я кожному поневоленому народові співчую.

³ Прошу співчувати жидам, циганам, бо ще більше заслуговують вашого співчуття.

⁴ У Східній Галичині нема національного питання, лише класове (всі переклади Ред.).

у селі є моя мама, а в місті нема, у селі є верби, а в місті нема, у селі чути голоси малих хлопчиків і дівчаток, а в місті не чути і т. д. Віддаю „зешит“, а в тиждень дістаю недостаточну клясу. — Та хіба неправда написана? — питаю учителя. — Правда, але твоя, а так не пишеться. — А за мою правду нема кляси? — Нема! — Обійдеться.“

Немає сумніву, що шкільні завдання були для Стефанника, як і для багатьох інших письменників, першими письменницькими спробами. Але за його правду, за вроджену йому лірику його бито і то добре бито. У розмовах він деколи признавався, як з його перших, також напевне ліричних починів, насміхався Мартович, а поза очі просто казав: дурний Стефаник. Відомо також із його оповідань, що він у гімназії писав поезії, але завжди тішився тим, що лише одна з них була друкована і про неї ніхто не знає і знати не буде. Треба догадуватися, що ця поезійка була поміщена в якісь гімназійний журнальчику, і певне під якимось псевдонімом.

В автобіографії Стефаник якось нерado згадує про труднощі, які йому довелось поборювати, щоб найти своє слово в літературі: „Писати я почав дуже рано, та величезний талант Мартовича просто паралізував мене і я ніколи не признавався, що я також письменник“. Це все, що він сказав про внутрішній процес, про підземелля своєї творчости. Також у багатьох інших мемуарно-літературних працях письменник підносить величезний вплив Мартовича на нього, його, єдиного із знайомих собі письменників, він називає генієм. В цілому складається враження, що Мартович — його літературний учитель. Та щоб зрозуміти їх складні взаємини, треба зрозуміти наперед їх психічну структуру.

Мартович походив із дрібноміщанського середовища і через це не мав у школі ніяких клопотів; Стефаник — селянський син, який через своє походження витерпів величезні прикрощі і занедужав на гостре почуття нижчости. Їх вдачі різні. Мартович — їдкий іроніст, майже цинік, людина, що її дотеп і гризький сміх не пощадить жадних святощів, та при цьому — на правду чесна і характерна людина. Стефа-

ник — лірик, людина тонкого складу душі, вразливий на своє і чуже страждання, а водночас повен якоїсь специфічно селянської твердості. Саме ця контрастивість їх влач була цементом, який споював їх дедалі сильніше. І ще була одна різниця між ними, для їх взаємини дуже важлива. Мартович розвивався швидко, у 20-тому році життя він був, можна сказати, готовою людиною; у Стефаніка процес розвитку завершився остаточно чи не п'ятьма роками пізніше. Ця різниця дала Мартовичеві першість, і цю першість він тримав майже до 30-го року життя, коли розцвілий талант Стефаніка затьмив славу Мартовича.

В 1896 р. Стефанік посилає Морачевському дві перші новелі Мартовича: „Нечитальник“ і „Лумера“, і в листі дає таке пояснення: „Нечитальник“ — то дуже давня історія. Ще в гімназії написало нас двоє його. Спілка була молода і недосвідчена і називалася Л. М. Я вкрав 15 ринських у тата і надрукував книжечку у кількадесятьох примірниках. Наклад розійшовся так між товаришами в гімназії і тепер, ані передтим за цю книжечку ніхто не знає. Це дуже добре. Друге діло спілки Л. М. були „Лумера“. Перша думка, яка вирінає при читанні цього листа, це те, що історія про літературну спілку двох приятелів, делікатно кажучи, вигадана. Бо з якої причини обидва письменники, і особливо Стефанік, що жив 20 років довше, ніж Мартович, і зараз по його смерті в 1916 р. написав спомин „Перший твір Леся Мартовича“, ніколи ні одним словом не згадують про літературну спілку.

Деяке світло на цю, здавалося б, безнадійно заплутану проблему кидає неопублікований ще спомин Д. Лукіяновича, приятеля обох письменників, п. з. „Невідоме з біографії В. Стефаніка“. В цьому спомині Лукіянович, зовсім не знаючи змісту цитованого вгорі листа, розповідає цікавий факт про участь Мартовича і Стефаніка у з'їзді гімназистів у Станіславові на вакації 1889 р., влаштованім з нагоди століття французької революції. Лукіянович описує святковий концерт: „Леся Мартович відчитав нарис „Лумера“, попередив-

ши заввагою, що правдиву придибашку, розказану Филиповим, він списав при участі Стефаника. Нікому з нас „Лумера“ не сподобалися за натуралізм і підгірську говірку, якої ми не доцінювали, а Мартович, народжений в Городенці не знав.“ І справді, новеля написана мовою рідного села Стефаника, але, не зважаючи на це, вона носить виразний слід манери і стилю Мартовича, а творчого обличчя другого товариша спілки зовсім не видно. Тимто треба думати, що участь Стефаника при написанні цих двох новель була дуже невелика.

А проте літературна спілка, зміст якої досить невиразний, мала для творчого росту Стефаника дуже важливе значення. Було б особливо цікаво знайти гімназійний журнальчик „Поступ“, 1890, № 3, де, за споминами його редактора Д. Лукіяновича, була поміщена перша самостійна новеля Стефаника „Форналь Антін“. Аж після мистецького оформлення цієї новели, яка є прототипом „Синьої книжечки“, можна б дослідити, як далеко сягав вплив Мартовича. Автім цей полон таланту Стефаника, бо так, здається, треба назвати літературну спілку, мусів принести йому багато користей. Передусім контрастивість творчих темпераментів, і, що за цим іде, творчий конфлікт мусів вплинути на те, що Стефаник не став ліричним поетом, до чого з природи мав усі дані. Так можна дійти до цікавого висновку, що рання творчість Стефаника — це боротьба з лірикою, з якої він завдяки Мартовичеві виходить переможцем.

Рік 1889 був чорним роком для учнів коломийської гімназії. Їх таємне товариство викривають, частину членів, між ними і Стефаника, виганяють з гімназії; він разом з декількома товаришами переходить до Дрогобича, де вже від року вчився Мартович. Восени 1891 р. Стефаник познайомлюється з І. Франком, про що широко розказує у своїй автобіографії. З творами і діяльністю Франка він зустрівся набагато раніше, десь коло 1886 р.

Навесну 1892 р. Стефаник склав іспит зрілості і так покинув з гімназією. Відмінником, як Бачинський і Мартович, він ніколи не був, у цьому перешкодив йому цілковитий

брак таланту до математичних наук. У піврічній оцінці з п'ятої класу в нього, єдиний раз за всі роки гімназійної науки, незадовільна нота з математики. Зате літературу, історію і мови він вивчав завжди з найкращими вислідами. Перед самим іспитом зрілості впав на нього великий удар: його улюблена сестра Марія вмирає на запалення легенів. Розповідають у Русові зворушливу історію про старого Семена, що приїхав був до Дрогобича повідомити сина про смерть Марії. Три дні цей твердий селянин просидів у Дрогобичі і не мав відваги сказати синові страшної звістки. Аж коли рушив поїзд, він через вікно вагону крикнув: „Васілю, Марія вмерла“. Свій, уже тихий біль по втраті сестри описав письменник шість років пізніше у зворушливій новелі „Вечірня година“.

Від осені 1892 р. Стефаник став студентом медичного факультету краківського університету, де вчився до 1900 р. Тоді він розійшовся з найближчими приятелями своєї молодості, Бачинським і Мартовичем, але зв'язки з ними й надалі залишилися міцні. Перші три роки свого побуту в Кракові він жив, головню, серед своїх товаришів, галицьких українців. Його нові приятелі — це Сафат Шмігер і Іван Филипович, студенти медицини і, як він, гарячі патріоти. Про його творчу роботу з того часу немає жадних звісток, зате під час вакацій, а навіть у часах університетської науки він береться за широку пропагандивну роботу, яку веде радикальна партія.

Аж 1895 р. склався в його житті різкий поворот. Під час концерту в честь Т. Шевченка в місяці березні він знайомлюється з двома молодими людьми: лікарем-поляком Вацлавом Морачевським і його дружиною Софією Окуневською-Морачевською, українкою і першою жінкою-лікарем в Австрії. „Це знайомство було чи не найважливішою подією моєї молодості“ — пише він у спомині „Про ясне минуле“. Воно започатковує найцікавіший період його життя, в якому остаточно він усвідомлює собі свій талант і на короткий час стає письменником.

II.

Я буду свій камінь різати.

Будуть з нього камінчики відлітати, будуть світові очі рапати, будуть вони покупути іскрами на його шкірі.

Слово своє гострити буду на кромени моєї душі і намочене в труті-зіллу буду пускати на ліво.

Слово своє ломати буду на ясні промінчики сонячні і замочу його в кожній чітці, що ішла на ній сідас, і пускати буду на право.

(В. Стефаник: „Конфітеор“, варіант „Мого слова“).

Вацлав Морачевський — людина європейської культури в найширшому розумінні. Він не лише лікар і хемік, він і чудовий знавець літератури, мистецтва, музики і взагалі людина широчезних культурних горизонтів. Ще до знайомства із Стефаником він побував декілька років на цюрихському університеті в Швейцарії, та йому були відомі і інші європейські культурні центри. Пробуваючи, довше чи коротше, в Італії, Німеччині і Франції та прегарно знаючи мови цих країн, він відразу находив зв'язок з найновішими течіями в літературі і мистецтві. „Вони приїхали з Цюриху — пише Стефаник в автобіографії про Морачевських — обоє високоосвічені, і я від них користувався широким європейзмом“.

Від березня 1895 р. до осені 1901 р. триває незвичайна приязнь Стефаніка з родиною Морачевських, — вона мала великий і благородний вплив на його творчість. Дотеперішнє його оточення носило всі ознаки провінційного загумінку, куди не довівав гострий вітер нових культурних течій, а як і довівав, то часто з запізненням і нерозумінням у спотвореному виді. В листі до Морачевського з лютого 1896 р. Стефаник так характеризує ті зміни, які внесло в його життя нове знайомство: „Нема такого дня, аби я за Вас не погадав — мені без Вас трохи зле. А вже не знаю чому, але чим ближче до Вас стаю, то тим дальше від моїх давніх відходжу. Часом мені і смутно є, що покидаю давніх знайомих і приятелів. Часом мені жаль, та такий, як малому пастухові жаль за тими полями, що вже спашені і нема пощо гонити вівні на них.“ Пробування і розмови з Морачевським, а після переїзду до Цюриху, листування з ними, відкривають перед

ним навстіж широкі брами європейської культури. Погляди на людей, на літературу і мистецтво, на найпростіші навіть речі міняються, одержують нові виміри, нову досконалішу перспективу.

В листі до Морачевського з 17 лютого 1896 р. Стефанік кінчає справу про літературну спілку з Мартовичем так: „В рукописах наших є не одна річ добра, та тяжко зійтися разом і жити, аби з двох зробитися одним. Інакше не можна і ждемо, поки не надійде слухний час“. І справді роки від 1892, коли Стефанік по скінченні гімназії розходиться з Мартовичем, до 1895, коли він зазнайомлюється з Морачевськими, це час творчого застою і бездіяльності. Стефанік стає членом радикальної партії, їздить до Львова на краєві партійні конференції і, як усі краші представники тодішньої молоді, своє серце і розум віддає організації українського селянства. Коли в серпні 1895 р. розв'язано галицький сейм і розписано нові вибори, він, з доручення партії, веде широкую виборчу агітацію за д-ром Северином Даниловичем, своїм приятелем ще з гімназійних років, і за те попадає у в'язницю, де в місяці серпні просидів 13 днів. Звідсіля пише довгий лист до Морачевського про грецьку богиню справедливості Теміду і про свою матір, Теміда якої — за його словами — видюча. Аж цей лист упевнив Морачевського, що в його неспокійного приятеля є літературний талант. Коли Стефанік, зараз по виході з в'язниці, поїхав до Морачевських, що проводили вакації у Сторожинці в батька Софії о. д-ра А. Окуневського, то Морачевський дуже вимовно переконує його, що в нього літературний талант і що він повинен вперто над собою працювати. Так під впливом Морачевського починається другий період творчого розвитку Стефаніка.

Коли Мартович міг бути першим шліфарем таланту Стефаніка, то другим і останнім був Морачевський. Від серпня 1895 р. Стефанік починає наполегливу працю, щоб — цитуємо за листом до Морачевського з 3 березня 1896 р. — „раз вийти з ліса ріжних напрямів літературних, котрі мене тепер на роздоріжжю напали і кождей тягне в свій бік“. До

11 Львівська державна бібліотека XVII

Львів. Бібліотека
Ад. УРСР

18.105

сліджувати поступневий творчий ріст Стефаніка можна на його листах не лиш до Вацлава та Софії Морачевських, але також і до інших приятелів з молодих літ, особливо до Ольги Гаморак і Льва Бачинського. „Моя література — в моїх листах“ — сказав він у приватній розмові аж по світовій війні і це — правда.

Писання листів було для Стефаніка генеральною пробою до творчого піднесення. Його талант ріс і міцнів не на очах широкої публіки, як це було з багатьома письменниками, лише в тіні, на очах найближчих приятелів. Тут і пояснення, чому він відразу став перед читачем і критиком як зрілий письменник з яскраво виявленим творчим обличчям. Водночас листи розкривають нам цілу його творчу лябораторію. Ми бачимо, як з кожним листом його слово міцніє, як все пластичніше і різкіше він схоплює тему, як його фраза поступнево стає музикальніша і зв'язкіша. В листах находимо також у сирій формі багато новель. Аж його листи дають деяке поняття про те, яку велику і важку роботу проробив письменник, заки його талант остаточно вишліфувався.

Та не лише листування було тим фактором, що мав вплив на творчий розвиток Стефаніка. За порадою Морачевського він знайомиться і вивчає європейську літературу: захоплюється творами Г. Келлера, К. Гамсуна, А. Стріндберга, читає і А. Гарборга і деякі твори цих письменників пізніше перекладає. З особливою любов'ю він вивчає творчість Ф. Ніцше. Твори цього геніального стиліста перекладає з великим завзяттям, щоб поправити свій стиль і найти свою мову. Водночас з цим він, за посередництвом Морачевського, входить в оточення польської культурної еліти в Кракові; знайомиться з цілою низкою видатних польських письменників, між ними з Я. Каспровичем, творчість якого цінить дуже високо, з С. Виспянським, К. Тетмаером, С. Бжозовським, В. Орканом, і близько сприяєтьсся із С. Пшибишевським, духовним провідником „Молодої Польщі“, відомим у своєму часі товариством польських письменників і мистців. Але виразного впливу ці письменники на його творчість не мали.

„Станислав Пшибишевський і його великі товариші навчили мене шанувати мистецтво“ — каже він у „Серці“ про своє відношення до польської богеми.

Навесну 1897 р. Стефаник посилає Морачевському сім „образків“ — вислід майже дволітньої праці над собою. Це п'ять модних у тому часі поезій в прозі і перша редакція оповідань „Стратився“ і „Діти“. Писання поезій в прозі було для нього лише коротким етапом у творчості, дань духові часу. На щастя, його поезій у прозі ніхто друкувати не хотів. „На університеті — згадує він про цей факт в автобіографії — пропадали мої дрібні нариси по українських редакціях в Галичині.“ Аж восени того самого року, у 27 році його життя, редактор чернівської селянської газети „Праця“ В'ячеслав Будзиновський помістив на її сторінках сім новель Стефаника, а два роки пізніше, 1899 р., проф. Степан Смаль-Стоцький видає в Чернівцях першу збілочку його новель п. з. „Сина книжечка“ і в передмові високо підносить талант молодого письменника. Так починається Стефаникова коротка, але блискуча літературна кар'єра.

А проте відомим письменником стає Стефаник завдяки своєму приятелю Морачевському, про якого пізніше в „Серці“ скаже: „Вацлав Морачевський — моя дорога в світ“. Морачевський дуже гарно перекладає його новелі на польську мову і друкує ці переклади в передовому польському журналі „Życie“, редагованому С. Пшибишевським. В тому самому журналі він поміщує також довшу критичну статтю про новелі Стефаника, високо підносячи його велику любов до людей землі і його олімпійський спокій, з яким дивиться на їх трагедії. Переклади Морачевського знаходять високу оцінку в польському літературному світі і через польський журнал Стефаник стає славним письменником і в Галичині. Незабаром його твори перекладають на німецьку, чеську, російську та інші мови. На них звертає увагу Іван Франко і декілька разів пише про них і в Літературно-Науковому Вістнику, і в різних чужих журналах, з великим ентузіазмом висловлюючись про Стефаника.

Але слава не дала йому щастя.

На цьому місці і вривається автобіографія Стефаніка, написана в 1926 р. для читачів Великої України. Чи він не хотів розкрити трагічних подій, які йому довелося тоді пережити, чи просто з хвилиною надрукування своєї першої збірки уважав своє життя за закінчене, чи може ще по 27 роках не загоїлися були важкі душевні рани від цих переживань, — це навіки вже залишиться тайною. А те, що мало не звело його в могилу, було ось що: смерть матері, конфлікт з батьком, кінець лікарської кар'єри і, нарешті, його виснажлива творчість.

Стефаніків батько Семен був на свій час розумний і навіть досить поступовий селянин. Він жваво цікавився сільською політикою, ніколи, як це часто траплялося з багатими селянами, не запобігав ласки в пана старости, не зраджував мужицької справи. Але в нього була одна прикмета: як кожний селянин, він любив землю, і ця любов переродилася в пристрась. Одружуючись в 1864 р., він мав 18 моргів ґрунту, на початку ХХ ст. він був власником 180 моргів. У нескінченій новелі „Багач“, написаній під час найгострішого конфлікту з батьком, Стефанік розказує, як його батько забагатів: мав він, як рідко хто між українськими селянами, торговельний хист; скуповуючи на покутських і буковинських ринках бичків, він їх вигодовував і по двох роках відправляв залізницею до Відня, до столиці австрійської імперії; цей продаж давав йому великі зиски, бо ціни волів на віденському ринку були втриє чи четверо вищі, ніж ціни на місцевому ринку. В новелі „Багач“ Іван, обходячи в глуху північ господарство, переживає історію свого збагачення: „І усмішка злітає на Іванове обличчя і очі його, як дві жаринки, засвітилися. І думка його далше йде, не як слово, а як геройська пісня. Йому ввижаються його лани, і зараз великі скали, і скажені потоки, і волів, волів безтямки багато.“

Семен Стефанік дуже любив свого найстаршого сина і, раз постановивши зробити його „паном“, не жалів коштів

на його науку. Під час побуту в Кракові його синові ніколи не бракувало грошей, він одягався у найкращих кравців і вважався одним з найбільше елегантних студентів краківського університету. Але одно не могло Семенові зміститися в голові: як його син, забираючи стільки грошей з хати, може занедбувати науку, „вилітати“ з гімназії, займатися політикою, сидіти у в'язниці. Чи можна наражувати на таку ганьбу Семена Проданового — так прозивали батька Стефаніка в Русові, — тоді вже офіційного представника свого роду і русівського віята? Він пробує робити натиск на сина, зменшуючи грошові посилки, але це не дає жадних наслідків, тим більше, що добра мати все досилає гроші улюбленому синові.

А син невдоволений відношенням батька до матері. Ціле велике домашнє господарство батько звалює на плечі матері. Вона бо, по старому звичаю, мусить „тримати три вугли у хаті“. І вона тримає ті три вугли, але коштом свого здоров'я. В цьому допомагають їй і бідні русівчани, що мають в ній найкращу опікунку і приятельку. Стефанік у багатьох новелях дає їй характеристику. В „Басарабах“ вона головує цілому родові: „Вона стояла перед столом висока, сива і проста. Очі мала великі, сиві, розумні. Дивилася ними так, якби на цілїм світі не було такого кутика, аби вона його не знала і, закотивши довгі білі рукави, не зробила би в нім того, що порядна господиня робить, аби вона не спрятала, не прихарила, і не звела всього до порядку.“

Ця працьовитість і доводить її до недуги. Перший раз вона важко занедужала восени 1895 р. Син попадає в розпуку: „Я був у Русові, — пише він в листі до Морачевського. — Моя мати була і є дуже хора. Тато робить мені гіркі докори, що — каже — „через твоє радикальство та арешти ти матір загониш у гріб“. Розуміється, тут виходить на світ і злоба батькова на мене за то, що я ходив слідами коханої матінки. Вона не може говорити, але зором ласкавим заперечує слова тата. До нині у мене іншої любови нема, як до матері, і я тяжко терпів. Слабість перемоглася і я вернув.

Не раз, а сто разів на день я боюся своїх дверей, аби не розтворилися та аби мені не подано телеграми. Я такий нещасливий!“

Та катастрофа приходить аж чотири роки пізніше, коли Стефаннк стояв уже на вершку слави. Через неї конфлікт з батьком, що, вічно зайнятий своїм великим господарством, мало уваги прикладає до її важкої хвороби, іще поглиблюється. 1 січня 1900 р. мати вмирає. Смерть матері це найстрашніший удар, якого зазнав Стефаннк за все своє життя. В травні того самого року він пише до Ольги Гаморак: „Я не люблю ніякої зміни, не люблю, аби моє подвір'є ставало спомином, не хочу, аби став наш відсунувся від мене аж на той світ до мами, не можу не плакати, як бачу, що ручники моєї мами друкься, і бачу той страшний час, як я щоранку не буду утирати лиця її ручниками. Ненавиджу ту траву, що десь росте на маминім гробі, бо хоче слід її затерти. Не стерплю того часу, що прийде і застелить пам'ять її усюди і у моїм серці. Чекаю того часу, як найбільшого ворога, і не дамся йому.“

Через півроку після смерті матері батько одружується вдруге. Його велике господарство не може бути без господині, але глибокий відчай не дозволяє синові зрозуміти це. Він пориває з батьком і залишається без грошей, без фаху, без надій на майбутне.

Медичного факультету Стефаннк не скінчив, хоч цілих вісім років просидів у Кракові. В автобіографії він коротко внясноє причину своїх довгих і безуспішних студій, цьому, мовляв, завинила його відраза до медицини. Ще в останніх роках свого життя він з огидою згадує про те, як його товариші-медики, один по другому, підходили до важко хворих, підводили їх з ліжок і вчилися практичної медицини. Та це була менше важна причина, чому він не став лікарем, найважливіша була література.

Коло 1896 р. Стефаннк так сильно захоплюється думкою стати в літературі оборонцем села, що забуває про все. Його погляди на своє відношення до селянства набирають майже

месіяністичного характеру. В його листах з того часу повно якоїсь екзальтованої любови до села, що годує місто, а за те в заплату одержує лише погорду і голод. Найсильніший вислів цим почуванням він дав у автобіографічних нарисах „Мое слово“ і „Дорога“. В неонублікованому варіанті „Дороги“ він дантейськими кольорами малює економічне положення села і себе, сильного і гордого Месію мужицького світу:

„А він стояв над ними і читав на тих тварях велику пісню великої сили; кожде слово, що мав ним говорити, взяв з їх губів, кожду думку, що мав гадати, взяв з їх чолів, кожде чувство свого серця взяв з їх серця.

І став їх серцем і їх думкою.

А як рано криваве сонце покривавило то боевище, то він не відвернувся від того образу, бо мав силу.

Чорна земля змінилася у потужні тоті тварі і була обведена океаном крові і океаном поту з другого боку.

А над нею червона брила сонця, що капала кров'ю.

Не звів з цього образу очей, бо сильний був і гордий.

І ступав по своїй дорозі, а вона погиналася під ним.

Йшов, йшов...

І знов їх побачив.

Стояли лавою, як мідяні стовпи, вогонь їх палив, залізо у їх руках плакало, небо сипало на їх голови полумінь. Але вони підіймали з землі сонце, що по землі ланами пиленці впало. Жнива.

І знов горбилися і простувалися і поза себе кидали вогненні снопи сонця.

І знов падали в сон камінний.

А рано поза собою не бачили того зробленого сонця. Пропадало.

І ревли і дальше у вогонь лізли.

А він глядів на них і почув у серці їдь кривди.“

І та „їдь кривди“ і пояснює нам психологічні підоснови його творчости, що мала стати протестом, могутнім криком проти „панського“ світу.

„Селянський світ — говорив Стефанник на концерті в честь Т. Шевченка в Коломиї 22 березня 1901 р. — висилає найліпші свої сили в інший панський світ, аби вони там набирались розуму і боронили потім його перед тим ворожим панським світом. Шевченко це перша така селянська сила, що, набравши розуму в панськiм світі, обернула його на оборону селянського світу“.

І за такого саме посла мужицького світу уважав себе і Стефанник. Це післанництво забрало у нього всю силу і енергію, і медичні студії мусіли провалитися і то тимбільше, що сам процес творення був для нього — за його власними словами — катастрофою.

Треба пам'ятати, що в рр. 1897—1901 Стефанник написав дві третини своїх новель і цінне своєю мистецькою вартістю листування. Тепер техніка писання цього письменника уже відома. Пішучи свої новелі, він гарячував. Він глибоко переживав дії своїх героїв і зливався з ними до того ступеня, що писав не про них, а про себе. В цьому допомагали йому і його селянське походження, і його селянська психіка, якої не встиг і не зміг вимазати з його твердої індивідуальності майже двадцятилітній побут по містах та містечках. Найкраще засвідчення своєму самознищівному процесові творення він дав у промові, виголошеній на ювілейному бенкеті на його честь 26 грудня 1926 р.:

„Я робив, що міг. Перетоплював це мужицьке слово, яке мав біля себе, аж пальці мені викручувались з болю і я гриз їх, аж мене це моє сиве волосся коштувало. І нині чую, що половину треба би перечеркнути з того, бо я, вірте мені, занадто великий естет, бо ясно здаю собі справу з того, що зробив. І все, що я писав, мене боліло. Щоби дати піваркуша друку, я мушу написати тисячу аркушів, і, як уже нині на вечорі це сказав один з вас, я, біг-ме, не вмю писати.“

В тому часі його здоров'я гіршає, і в нього починається легкий нервовий розлад.

„Я тепер такий дуже одинокий, — жаліється він в листі до Морачевського. — І на мене падає чорна хмара з якихось

великих крил. Та й закриває все. Мені так дуже эле, що рукою я все зміряю до чола, як то я буду стрілятися, аби добре і швиденько. Я очима гляджу у ту далекість за мамою і очі покалічив собі і голову збавив."

Але його тверда натура видержує всі ці нещастя, лише по них залишається страшний слід: Він перестає писати.

В 1900 р. виходить друга збірка новель Стефаніка „Камінний хрест“, а в 1901 р. ще одна збірка „Дорога“, найвищий осяг у передвоєнному періоді творчості письменника. І це все, коли не рахувати ще одної новелі „Суд“, що появилася друком аж 1905 р., у збірці „Мое слово“. Підо впливом важких переживань його творча машина ржавіє і поволі зупиняється. Сам він має трагічну свідомість своєї творчої смерти: „З-поза грубої сирої одежі мого духа — пише він восени 1900 р. до Ольги Гаморак — виповзають великі павуки з хрестами і снують над ним таку павутину, як коли би того мала бути чорна крепа над труною мого духа. Я тих ткачів не потребую і вбиваю їх — та такі трупи падуть мені на очі і мій ясний зір затемнюють. І осінній вітер занадто скаржитись посохлими межами, і опавше листе заступає мені дорогу, і сіре камінне зимними губами цілує моє серце, і густі мряки спадають на моє буйне волоссе. А моя праця посеред того подуху смерти тратить свої сильні контури, свою красу живої крові і свою силу наді мною.“ Великий творчий вогонь, яким він горів кілька років, погасає.

Від 1901 до 1903 р. Стефанік, психічно зовсім розбитий, перебуває у своїх приятелів: в Леся Мартовича в Городку, в Миколи Шухевича у Львові, в Северина Даниловича в Тернополі і в о. Івана Плешкана в с. Чортівці городенського повіту. Морачевських тоді вже нема близько нього, вони восени 1901 р. виїхали на лікарську практику до Карльсбаду, і його зв'язки з ними поволі вриваються. Спроби Стефаніка одержати посаду гімназійного вчителя провалюються і так усі життєві шляхи перед ним закриваються. Він чує, як поза ним і без нього десь далеко пливе життя. Згодом він переходить до дому свого брата Юрка, селянина в Русові, уме-

бльовує одну кімнату і там живе якийсь час далеко від приятелів і знайомих. Лише з Ольгою Гаморак, що працює вчителькою в сусідньому селі Стецеві, його приятельські зв'язки надалі міцні. Побут в Русові серед рідних поволі повертає йому втрачену рівновагу.

В 1903 р. Стефаник, знову твердий і суворий до себе, виїжджає з галицькою делегацією на всеукраїнське свято до Полтави, — на свято відкриття пам'ятника І. Котляревському. На Україні він особисто знайомиться з видатними діячами і письменниками, між іншими з М. Коцюбинським, Л. Українкою, М. Старицьким, Б. Грінченком, М. Міхновським, І. Стешенком та багатьома іншими. З галичан, делегатів на свято, йому тоді особливо припав до серця молодий студент з Буковини Василь Сімович, який після війни стає його близьким приятелем. Україна і українці з-під російської займанщини зробили на нього прекрасне враження, про що згадує він в автобіографії. З Канева, 21. XI 1903 р., він пише листівку до Ольги Гаморак: „Я сьогодні з Іваном Стешенком побував цілий день на могилі Шевченка. Дніпер долом пливе в Чорне море, за Дніпром Лівобережна Україна розклалася лісами і степами, а там лани і мля синя аж геть у Московщину. Оце і місце, звідки я поклонився цілій Україні.“

III.

„Я зацікавив був із болю. І мовчав я довгі, довгі роки.
Мої слова невимовлені, мій плач недонісаний, мій сміх
недосміяний.“

Дягли ви на мене, як лягас чорне каміння зломаного
хреста на могилу в чужині.“

(В. Стефаник: „Моє слово“).

Глиbokі рани поволі загоюються. В січні 1904 р. Стефаник одружується з Ольгою Гаморак, своєю доброю приятелькою ще з гімназійних часів. З дружиною оселюється в домі свого тестя о. Кирила Гаморака в Стецеві і бере в свої молоді руки керму його господарства. З нього не лише добрий новеліст, але й добрий господар. Він сам оре, сам сіє, сам усього доглядає. З сусіднього села дивиться на нього його

батько Семен, тішиться, що син — добрий господар, жалкує, що дав його до шкіл. Та він чує, що його багацький „гонор“ нарушений. Як це воно? Син Семена Проданового, тоді вже посол до австрійського парламенту, та має на чужім полі господарювати? І батько кличе його до себе, — відносини між ними вже давно покращали — дає він йому 18 моргів ґрунту і обіцяє допомогу при будові хати та господарських будинків. Син погоджується. В нього на плечах великі обов'язки: дружина, два сини, третій не за горами. І 13 березня 1910 р. Стефаник з дружиною і трьома синами переїжджає до свого рідного Русова, з великим завзяттям будує свій „палац“, 4-кімнатний великий дім з бляшаним дахом на дубових підвалинах, і восени переходить до своєї хати, на своє господарство. Там проживе він ціле життя.

На весільному бенкеті Стефаника у Львові, крім найближчих приятелів, був іще Іван Франко і Михайло Грушевський. Всі, крім звичайних у такі хвилини привітань, бажають йому буйного розквіту його таланту. І Михайло Коцюбинський з далекої України пише: „Не треба нам Вашої політики, пишіть новелі“. Стефаник слухає бажань, але писати не може. Його слово, колись таке міцне, вмерло, писати ж погано він не хоче, бо забагато пошани має до себе і до свого таланту. В 1909 р. розходиться по Львові вістка, що Стефаник виготував збірку новель до друку, і попадає навіть на сторінки преси. Але передчасно. Він, здається, пробував у тому часі писати, але швидко зрозумів, що його хвилина ще не прийшла.

Час від 1903 до 1914 р. це час широкої громадської діяльності Стефаника. Територія його діяльності — Покуття. Він, разом з іншими, з великою впертістю кидається до праці: засновує читальні „Просвіти“, організує селянські страйки, агітує при всяких виборах, виголошує сотні палких промов на вічах, концертах, зборах. В 1907 р. при виборах до парламенту у Відні радикальна партія йде спільним фронтом з національними демократами; в 58 виборчій окрузі, в склад якої входили повіти: Городенка, Снятин і Заліщики, вибрано

г. зв. послом більшості націонал-демократа д-ра Володимира Охримовича, а його заступником Стефаніка. Коли в березні 1908 р. Охримович з різних причин відмовився від послування, то на його місце автоматично ввійшов до віденського парламента Стефанік. Посольські обов'язки від виборців 58-ої округи він виконував аж до розвалу Австро-Угорщини в 1918 р., тобто цілих 10 років. Але, як самостійний кандидат радикальної партії, він провів лише одну виборчу кампанію, а саме в 1911 р. Тоді він ввійшов послом, як кандидат меншості, одержавши 12.767 голосів. Свого послування він ціле життя соромився, може, тому, що за громадську роботу, яку вважав за свій святий обов'язок, одержував гроші, а може тому, що ніколи не виголосив у парламенті ані одної промови. Та свої посольські обов'язки виконував дуже сумлінно; скликав часто звітні посольські віча, вносив інтерпеляції в справі різних зловживань адміністраційної влади, а селянам допомагав, як тільки міг.

Цікаво, де в цей довгий період літературної мовчанки подівається Стефанік-письменник? Збереглася одна невеличка фотографія: Стефанік стоїть на могилі Шевченка — по всіх селах Західної України селяни в 1914 р., в століття народни Шевченка, насипали на його честь високі могили, які так і зветься Шевченковими могилами, — стоїть з піднесеними вгору руками і, оточений тисячами селян, чоловіків і жінок, говорить промову. Це, якщо можна так сказати, типовий Стефанік з тих часів. В його промовах, про які й сьогодні з захопленням згадують ще живі його слухачі, виливалася вся сила його поетичного слова, що довгі роки каменем лежить на дні його душі. Він був добрий промовець, хоч і не завжди. Коли був якимись подіями зворушений, то його промови ставали блискучими імпровізаціями; коли говорив з примусу, — а це йому, як послові, часто траплялося, — то промови були бліді, як бліді бувають промови професійних промовців. А проте слава його, як гарного промовця, була досить широка.

Багато промов Стефаніка збереглося в пресі чи в прото-

колах різних товариств. Та не всі вони записані геть до чиста, деколи подавали короткий зміст, деколи лише фрагменти; їх форма залежала від інтелігенції записувача. Як зразок подаємо промову Стефаніка на повітовому святі Снятинщини, влаштованому з приводу 100-ліття народин Т. Шевченка, — він її виголосив в Снятині 10 травня 1914 р.:

„Перед 100 роками на українській землі в мужицькій хаті вродилася дитина, що спричинила відродження українського народу. Вродилася вона серед сліз і жалю в хвилині, коли наші вороги були певні, що до труни українського народу мають ще лиш один цвях забити і вже його зараз поховують. Шляхта і попівство відцуралися були годі свого народу, а лишився тільки сам мужик. Кріпачка зродила Тараса і викормила кріпацьким кормом, а він видвигнув мужицький народ на висоту, по якій тепер ступаємо. І коли великі люди дають зміст народам, то Тарас дав його українському народові. Читайте Шевченка, а там отворена вам ціла проява, історія і душа українського народу. Там є найкращі скарби українського народу, і доки наш нарід за своє визволення боротися буде, доти той кріпацький син стоятиме перед очима вашими, ваших дітей, внуків і правнуків. Там для всіх мільонів українського народу велика книга мудрости, книга любови до України. Він сидів 10 літ у неволі за вогненне своє слово, котрого всі царі до купи задушити не годні. В його словах показана нам далека-далека дорога до нашої майбутности. Читайте його слово, шукайте тої дороги, йдіть нею, щоби з вас були люди найтвердші. Беріть на коліна діти ваші, як їдете до Канади, та впоюйте в них слово Шевченка. З Шевченка набирайте карности, відшукуйте квіти краси, а будете кращі і зближитеся до сходу нашого сонця, і всі ми опинимося в вільній соборній великій Україні.“¹

Його промови короткі, як короткі його повелі, речення ясні, образні.

¹ Громадський Голос, 21 травня 1914, ч. 20, стор. 3, „З життя Снятинщини“.

Від 1904 р., коли Стефанник поселяється у Стецевій, Покуття звекає до нього, як до свого приятеля і оборонця. З усіх навколишніх, навіть далеких, сіл приходять до нього українські селяни, жінки і чоловіки, із своїми болями та клопотами. День і ніч двері його хати не замикаються, відвідувачів повно в хаті і на подвір'ї. І так цілими роками. Він їм радить, лікує їх своїми ліками, пише, коли треба, листи до своїх приятелів-лікарів, щоб без грошей лікували посланих недужих, бігає по судах, по податкових установах, старостах, щоб боронити селян перед напастю. А вже найбільше серця має він для тих бідних селянських дітей, що вкрали що з нужди, бо їсти ж треба, і для тих нещасних дівчат-покриток, що найшли собі дітей без чоловіків. Стефанник, сам глибоко чесна і моральна людина, не визнає офіційної моралі. Він бо добре знає відвічний закон світа, що гріх треба якнайважче спокутувати. Для нього очі тих грішників і грішниць „повні гріху, але осяяні ласкавим небом“.

І так роками товчеться Стефанник, бо ж, мовляв, „треба якось рятувати людей в біді“. Не солодкий він до селян, особливо до тих, що сваряться в родині або позиваються за межу. Він кричить, ганьбить, сердиться, але селяни знають, що він посердиться, але напевно допоможе. Всі пани і підпанки із староства, урядовці та всякі посіпаки думають, що він бере гроші за допомогу. А коли довідаються, що ні, то вважають його за божевільного. Коли б можна зібрати бодай частину тих листів, які Стефанник писав до сотень різних впливових людей, то можна б мати письмовий доказ на те, що рідних — своїх протегованих він називав братанками, сестрінками і взагалі кривними — було в нього не сотні, а тисячі, та й не лише з Русова, а й з цілого Покуття.

Від 1912 р. дружина Стефанника, цей — за його словами — найліпший його приятель за все життя, чимраз важче нездужає і 4 лютого 1914 р. залишає цей світ, покинувши йому трое дрібних хлопців, при чому найстаршому не було ще й десять років. Для нього це великий удар, бо дітьми треба ж піклуватися. На допомогу йому приходять сестра його

дружини, Олена Плешкан, яка, виконуючи останнє бажання своєї померлої сестри, бере дітей під свою опіку. Ця жінка — добрий дух не лише для його дітей, а й для нього самого.

IV.

„А як грім трісне, то я здоймаю чого вгору вліваю“.
(В. Стефанік: „Моє слово“).

Жаль по втраті дружини заглушують гармати першої світової війни, що вибухла в липні 1914 р. Стефаніка, як парламентського посла, звільняють від військового обов'язку. За ним залишається роля обсерватора, що живе в повній залежності від воєнних дій. Під час першої окупації Галичини військами царської Росії, він залишається в Русові, переховується від царської військової поліції то у своїх приятелів-селян, то у свого, тоді вже близького приятеля Івана Семанюка, українського письменника Марка Черемшини, адвоката у Снятині. В середині літа, коли царська армія відступає, Стефанікові трапляється дуже прикра пригода. Військова австрійська влада заарештовує його на донос, як шпигуна, і тоді мало не доходить до розстрілу. Вирятувала лише його холонокровність, тонкий дотеп у розмові і знання людської психології, — ті прикмети, якими він часто допомагав іншим.

Навчений досвідом Стефанік, при другій окупації Галичини царськими військами, тікає з австрійською армією і в 1916 р. добирається до Відня. Фрагменти тих жахливих вражень, які йому доводилося пережити по дорозі, знаходять пізніше місце в його новелях. У Відні він застає безліч своїх знайомих, декого ще з краківських часів, і тут, по п'ятнадцятьох роках мовчанки, знову „народилося в ньому слово“. Підстав для його повороту до літератури треба шукати передусім в глибоких переживаннях, які принесла з собою війна. Вони сколихнули його таланти і серце так сильно, що він не міг мовчати, не міг не сказати свого слова тоді, коли цілий світ і його батьківщина горіли у вогні.

Під час свого цілорічного побуту у Відні Стефаник живе в гостинниці, в одній кімнаті із Львом Бачинським і із своїм старим знайомим і приятелем Ярославом Веселовським, одним із найкращих українських журналістів. Веселовський просто жити не дає Стефаникові, мовляв: все „пиши і пиши“. А коли Веселовському доручено зредагувати воєнний календар для української громади, то між обома приятелями дійшло на тому ґрунті до сварки, яка закінчилася такою умовою: Веселовський на цілу ніч залишає кімнату, має купити горілки і щось їстівне, Стефаник може все з'їсти й випити, але мусить написати новелю. Коли ранком з'явився Веселовський, то застав Стефаника втомленого, блідого, як смерть, навколо нього вся підлога вкрита шматками паперу, горілки немає, а на столі кілька записаних сторінок. Новеля готова.

Так повсталася Стефаникова новеля „Дитяча пригода“, від якої починається другий і останній період його творчості. В 1917 р. він пише ще одну новелю п. з. „Марія“, де прекрасно описує криваві змагання українського народу і його героїв Січових Стрільців за свободу і водночас велику тугу народу за соборністю. Та на цьому воєнний період його творчості кінчається.

Коли в 1917 р. Стефаник повертається до Русова, його важко пізнати: він посивів, постарівся. Причина: тяжкі воєнні переживання, журба за дітьми, що малими лишилися у фронтовій смузі і — відроджене слово, що знову не дає йому спокою. Довкола горить світ, доходять звістки про революцію в Росії. Весь цей час Стефаник проводить у Русові, тішиться дітьми і господарством.

Аж розвал Австрії восени 1918 р. і проголошення Західно-Української Народної Республіки витягає його з села. Як колишнього посла до австрійського парламенту його покликають до Української Національної Ради у Львові. Під градом польських куль він, разом з іншими послами, тікає із Львова до Станиславова. Звідси в січні 1919 р., вже як член галицької делегації, їде на свято соборности, свято з'єднання Східної і Західної України, що відбувалося пам'ятного

22 січня 1919 р. в Києві. З головою делегації Львом Бачинським живе у Києві в готелі „Континенталь“. По дорозі, туди й назад, він бачить на Україні страшний хаос і той хаос його, як доброго українця, наповнив великим страхом. А страх його не був даремний...

Окупація Західної України польськими військами застає Стефаника в Русові. Упадок української державности був для нього невимовним ударом. Останні надії на визволення з-під ярма польської шляхетчини з рішенням конференції амбасадорів в 1923 р. зникають. Треба доживати віку в нових, ще гірших політичних умовах. Польський жандармський уряд з кожним роком сильніше затягує петлю навколо шиї українського народу. Треба боротися!

В таких обставинах виростає нова творчість Стефаника і його нова політична діяльність. Селяни не забули про нього. Він уже не посол і більше ним не буде, але треба людям допомагати. „Я став головою філії „Сільського Господаря“, головою філії „Просвіти“, головою повітової управи радикальної партії і ще більше голов було в мене на шиї“, — оповідає він про перші повоєнні роки в автобіографічній новелі „Слава-Йсу“. Та це знову лише вринок з його діяльності. Він не лікар, а лікує селян, не адвокат, а радить їм і допомагає своїми впливами. Та допомогти можна лише одиницям, — весь нарід дедалі більше страждає від наступу польського панування.

Вся післявоєнна творчість Стефаника — це голосний протест проти польського свавілля, протест, закований у містецьке слово. Він оспівує героїчну боротьбу Західної України проти польської навали, описує тугу народу за своєю державністю. В цих нових новелях сила його вислову не поменшала, — зміцніла. Його критичне відношення до своєї творчости, сильне і передтим, тепер ще міцнішає. Його слово щораз коротше, щораз жорстокіше. Наче він хоче чимдуж викинути з серця всю силу, весь біль, що зібралися були в ньому за багато років мовчанки. В останньому періоді творчости написав Стефаник небагато, всього 23 новелі

і кілька автобіографічних споминів. Новелі ввійшли у збірку „Земля“, видану у Львові в 1926 р. і в збірне видання „Творів“, що теж появилося у Львові в 1933 р., а декілька новель взагалі не побачили за його життя світа.

В перші повоєнні роки переживає він цілий ряд прикросів. Вмирають обидва брати, Володимир і Юрко, вмирає батько Семен, і з цілої родини залишається він сам один. Новелю „Земля“, написану зараз після смерти батька, він присвячує його пам'яті. Так аж по смерті підмічує він у свого батька велику прикмету, якої раніше чи не добачував чи не хотів добачити, яка в зовсім нових обставинах має свою велику вагу, — його сліпу, аж нерозумну любов до землі.

Матеріальні справи Стефаника помітно гіршають. Невеличкого його господарства в обставинах польської господарки ледве стає на прохарчування родини. А тут хлопці повиростали, треба посилати їх до школи. Грошей на те немає, він бідує, залазить у борги. Але духом не падає.

Від 1924 р. починаються зв'язки Стефаника з культурними колами Наддніпрянщини. Кілька років його взаємини з нею це виключно взаємини письменника з видавцями його творів. Галичанин Іван Лизанівський був тоді одним з представників Державного видавництва України і за його посередництвом видають і перевидають Стефаникові твори для наддніпрянського читача. За свої видання він одержує такі високі гонорарі, про які ніколи навіть думати не смів.

Від 1927 р. відносини Стефаника до Східної України набирають деякого політичного забарвлення. Він, вже від довшого часу, дуже підзорливо приглядається до культурного і політичного становища України в Радянському Союзі. Завдяки своїм зв'язкам з літературними колами України, особливо з Г. Косинкою, він дуже швидко доходить до такої думки, що Україна веде з російським імперіялізмом страшну боротьбу, яку на культурному фронті очолював М. Хвильовий. Росія в тому часі з тріумфом почала вітати Максима Горького, як свого культурного пророка. Українські культурні кола і собі стали оглядатися за письменником, що міг

би бути такою постаттю для України. Франка, Коцюбинського і Лесі Українки в живих не було, тому їх вибір упав на останнього з великої письменницької гвардії, на Стефанника. Грунт для цього вони підготовляють дуже обережно: спершу спеціальне засідання літературного сектора Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН) у Києві з приводу появи новелі Стефанника „Сини“, до речі твору цілком націоналістичного, далі — признання йому досмертної пенсії і невдала спроба зробити з нього академіка ВУАН, і нарешті запрошення Народного Комісаріату Освіти (НКО) і отверта підготовка до його приїзду на Україну. Приїзд Стефанника на Україну з одного боку мав перемінитись у тріумф української культури, з другого ж — стати маніфестацією соборницьких змагань українського народу. Та в цих сподіваннях підводить ці кола не хто інший, а сам автор „Синів“.

Стефанник довго вагався, чи йому прийняти пенсію НКО. Остаточо, за порадою Льва Бачинського, погоджується, бо це, як сказав його приятель, гроші українського народу, не большевицьких комісарів. У радянському консульстві у Львові Стефанник відразу поставив справу своїх відносин до большевиків ясно: платню він одержує від НКО за свої дотеперішні заслуги для української культури; від титулу академіка ВУАН рішуче відмовляється, мовляв, він ніякий вчений, а лише письменник; таксамо рішуче відмовляється від співробітництва львівських радянофільських „Нових шляхів“, за що гостро нападають на нього комуністи із львівського літературного журналу „Вікна“, а також деякі комуністичні кола Східної України. Коли в 1928 р. його знов запрошує НКО на Україну, він знову відмовляється, бо ані трохи не вірить більшовикам і панічно їх боїться.

Водночас з цим Стефанник всякими способами виявляє свої симпатії до тих представників української культури, що ведуть боротьбу з російським імперіялізмом. Він не лише присвячує М. Хвильовому новелю „Межа“, але й друкує її в Літературно-Науковому Вістнику, що його редагував тоді зне-

навиджений більшовиками Дмитро Донцов. Не даючи ані однієї стрічки до галицьких комунофільських журналів, він посилав свої новелі до журналу Хвильового „Вапліте“ і до інших журналів на Україні. Дякуючи також українським „радянським“ письменникам за „ювілейну прикрість“, тобто за привіти, прислані з приводу його ювілею, він у листі пише: „Всім організаціям і товаришам з Радянської України: „Плутіві“, Григорієві Косинці, Іванові Лизанівському кажу, що стою на вуглі своєї хати і простягаю до Вас руки. Поздоровте від мене всі дужі таланти у Вас і привітайте Олену Пчілку та тіні Лесі Українки і Михайла Коцюбинського. Ви молоді передайте мій найнижчий поклін Михайлові Грушевському, Сергієві Єфремову і Агафангелу Кримському“.¹ Всі живі тоді особи, названі в цьому листі, між іншим і душа „Плуга“ С. Пилипенко, були або порозстрілювані або поарештовані большевиками. Єдиний лише А. Кримський до останнього часу залишився в живих...

Починаючи з 1930 р. зв'язки Стефаника з большевицькими володарями Наддніпрянщини дедалі слабнуть і розходяться. Колективізація села, голод і нарешті масові розстріли та самогубства українських культурних і політичних діячів спричиняють розрив. У 1933 р. Стефаник листом до Народного Комісара Освіти відмовляється від досмертної пенсії, але лист закінчує так: „А прихильником Великої України я все був і буду“.

У грудні 1926 р. культурні кола Західної України святкували 25-літній ювілей появи збірки Стефаника „Дорога“. На святочному концерті, що відбувся 26 грудня, виступили з прекрасними промовами письменники і його близькі приятелі Марко Черемшина і Богдан Лепкий. На вечірній бенкет, крім багатьох інших, прийшли також найкращі приятелі його молодости — Вацлав Морачевський і Лев Бачинський. Цей ювілей набрав краевого, а то й усеукраїнського характеру. Письменник одержав силу ювілейних привітань із усіх ча-

¹ Лист Василя Стефаника, журнал „Світ“, 1927, № 6.

стин України і з еміграції. Це свято дало йому багато радощів, але вони швидко погасли, бо зараз у квітні 1927 р. помер Марко Черемшина. Тоді Стефаник вперше почув себе старим і недужим. Артеріосклероза поволі спутує його мішне тіло. Щодня він ранком встає, сідає на лавочку і любовно дивиться на схід сонця, на ранкову росу. Потім в автобіографічній новелі „Роса“, навіяній глибокою любов'ю до природи, він каже до неї: „Ех, ти божа водице, ти давала дужість і здоровля пшеницям і житам, але і я був від тебе дужий і різкий. Баную дуже, що ти мене не будеш заросювати, як ти, святе сонце, родишся“. Диктуючи цю новелю в травні 1927 р., він крізь вікно дивиться на буйну весняну зелень, заливається слізьми і опанованим, майже спокійним голосом проказує весні свою останню і найкращу поему.

Дня 8 січня 1930 р., на другий день Різдва, прийшов напад параліжу, і вся права частина Стефаникового тіла змертвіла. Про свого лікаря і про причини своєї слабости він з гумором розповідає в неопублікованому варіанті спомину „Дещо автобіографії“: „Я маю тепер 60 років і доношу моїм приятелям, що не пригадую собі, щоби я в своїм життю був дуже смутний і нещасливий. Це може посвідчити мій наймолодший приятель др. Іван Подюк. Коли 8. І. 1930 р. мене спараліжувала, кажім негарно, горілка, то один з моїх сусідів у селі, інтелігент, радив мені грітися на сонці. В січні це зробити було тяжко, і я сказав йому, що на кількість випитого алькоголю тепер треба б мені було зо чотири сонця. За мій непослух той інтелігент ще й тепер на мене гнівається. І ще одна особа інтелігентна казала з мене робити „пакунок“, цебто завивання. І такого пакунку я з себе так і не зробив, і також та інтелігентна особа на мене гнівається, що не вислала мене тим пакунком до неба. Це були попередники мого любого доктора Ів. Подюка. Він ані пакував мене, ані не вислав мене серед снігових завій на сонце. Як бачите, мої приятелі, це чоловік модерний, не опаковував мене, як в „Народній Торговлі“ опаковують, але бідний хлопчисько цілу зиму їхав до мене без грошей, журився ду-

же і робив гостру міну офіцера, якого мій параліж мусів слухати."

Під час важкої хвороби Стефаника приходить страшна для нього звістка: помер Лев Бачинський. По втраті найлюбішого приятеля він пише до вдови по ньому: „Буду старатися спокійно говорити про Левка. Серед української інтелігенції і українських мас він мав велику сміливість і ще більший розум і тому став їх провідником. Його чистий характер і працьовитість винесли його високо понад другі голови і поставили на переднім місці. Тому українська суспільність, тут і за кордонами, має право, щоби по втраті свого великого провідника складати їй кондоленції, бо він був расовим представником нашої боротьби за Соборну Україну.“

Смерть Бачинського наводить на нього сумні думки, він почуває, що година відходу зближається і до нього. Кілька місяців пролежав в ліжку, а коли з весною підвівся, то це була лише тінь давнього Стефаника: шкутильгає, ледве ходить, він, що ніколи не вмів поволі ходити, а як той вітер шугав з місця на місце. Коли з уст одного молодого лікаря у Львові, куди він приїхав порадитися, паде слово, що його здоров'я дуже слабе і смерть може прийти кожної хвилини, він скрикує: „Брешеш“! Він так любив життя, так не хотів іти „у ясний сховок підземелля“.

Під час недуги в 1930 р. Стефаник часто говорив, що хоче сповідатися і відійти у вічність так, як відійшли його батьки. Його відношення до Церкви завжди було доброзичливе. Він ніколи не виступав проти духовенства і — за споминами С. Вітика — належав разом з Бачинським до правого крила радикальної партії, що виступало проти К. Трильовського за його антицерковну політику. Часто ходив, доки міг ще ходити, до русівської церкви, хоч т. зв. практикуючим християнином не був. Сільську політику він завжди вів у згоді з місцевим священником. Тому не дивно, що у важкій недужі він почав думати про поєднання з Богом. В цьому багато допомагали йому його зв'язки з митрополитом А. Шептицьким.

Митрополита Шептицького Стефаник знав особисто ще з 1897 р., коли він, як молодий іще священник, провадив місію в Русові. З того часу він мав багато подиву для різнобічної культурної діяльності великого митрополита. Ще в 1900 р. він пише лист до о. Кирила Гаморака, де з захопленням розповідає про перші кроки цього князя церкви на митрополичому престолі і стверджує, що „митрополит льояльно держиться взглядом Русинів“. Коли Стефаник по частинному видужанні приїхав до Львова в 1931 р., то тоді вперше зайшов до митрополичого палацу. Від того часу його безпосередні зв'язки з митрополитом Шептицьким не вриваються до смерті. Його небіж Михайло у спомні про свого дядька передає його слова про враження з візиту в митрополичому палаці: „Я кілька разів приїду до Львова, то наперед іду до митрополита Шептицького. Мені нагадуються ті часи, коли ще моя мама брала мене за руку і провадила на приходство. Я так добре чуюся, коли виджу перед собою таку велику білу голову, що журиться не тільки за якусь частину, але за цілий нарід. Бо не знаєте, як тяжко бути свідомим, що довкола вас вже нікогісенько нема, хто думав би за вас, на чії плечі звалювалися би тягарі.“¹

В останні роки матеріальне положення Стефаника ще більше гіршає. Тоді стає йому у пригоді митрополит, що від 1932 р. до кінця життя постійно йому допомагав.

Поволі наближається кінець. Серце б'є шораз слабше. Нogi вростають у землю, письменник ледве тягне їх за собою. І слово його покидає. Він, що так гарно і сильно вмів говорити, шораз частіше забуває слова і з труднощами може складати речення. Коли в травні 1935 р. повернувся із Львова, то сказав до своєї доброї приятельки і сестри своєї дружини Олені Плешкан, що до останньої години піклувалася про нього: „Який я слабкий, який я каліка, але до свого гробу я ще годен дійти“. Він усміхнувся і крізь вікно поди-

¹ Михайло Стефаник: За правдиве духове обличчя В. Стефаника, Мета, 1937, № 2.

вився на високий цвинтар, де від багатьох років чекає його мати, і побіч її домовини — місце для нього.

У травні 1936 р. Стефаник, напів мертвий, їде до Львова. Тоді зайшов до митрополита Шептицького і попросив, щоб о. Климент Шептицький, брат митрополита, приїхав до Русова його висповідати. Під час свого побуту у Львові він розмовляв також з проф. Василем Сімовичем і Володимиром Дорошенком, своїми добрими приятелями. Проф. Сімовичеві він іще раз пригадує своє давнє прохання: перекласти на літературну мову його новелі. Ця справа в останні роки життя дуже непокоїла Стефаника. Він чомусь уважав, що писати діалектом — це національний злочин.

Останні місяці його життя — це один безмежний ланцюг страждань. В хаті всидіти і тоді він не міг. Наказував одягати себе в старий заношений плащ, повільним кроком з палицею йшов до клуні і там сідав на свою лавочку. Ще пізньої осені 1936 р. часто сидів на цій лавочці і простудився. Прийшло запалення легенів і агонія. Довкола нього зібрався цілий рід: молодий брат Лука, дочка о. Кирила Гаморака Олена Плешкан, сини, улюблена Параска, дочка Марії. Всі зажурені, заплакані. Приїхали молоді його приятелі Василь і Гануся Косташуки, що багато років колядували йому і співали про корчму, що стоїть над болотом. Зійшлися також його приятелі-селяни, між ними дуже йому дорогий Іван Дідух. Хворий маячить, розмовляє з своєю мамою, з сестрою Марією, каже подати собі свої переклади. Коло нього кілька годин сидить його лікар др. І. Подюк, пізніше цілу ніч — русівський парох о. Михайло Дольний, якого дуже шанував і любив.

О 3 год. 30 хв. вийшов о. Дольний і сказав: „Уже“.

Було це 7 грудня 1936 р.

ЮРІЙ ГАМОРАК

АВТОБІОГРАФІЯ

Мій батько Семен та мати Оксана повмирали та ще мої сестри — Марія (старша від мене на два роки) та Параска й мої братики — Юрко та Володимир. Від мачухи живуть тепер чотири сестри та один брат. Моя жінка, Ольга з Гамораків, умерла на початку року 1914 й оставила мені трьох хлопців: Семена, тепер університетського студента, та Кирила й Юрка, гімназистів у Коломиї. Я лишився вдівцем. Це минуле й теперішнє моєї родини в числах.

Я вже дитиною знав із розмов моїх батьків, що маю йти до школи. Мій батько, як заможний мужик, жив близько з місцевим поміщиком Йосифом Теодоровичем. Це був на свій час гарний чоловік, приятель селян, учасник повстання Гарібальді та польського року 1863. Він і намовив батька давати найстаршого сина до школи. Підставою було те, що хлопець дуже добре „брався очинашу“. З тимп „очинашами“ був для мене й сестри Марії великий клопіт. Мати по буднях тяжко працювала, і коли ми ввечері пригонили товари з поля, то зараз засипляли, і нас не могли добудитися до вечері, а вже говорити вечірні молитви під проводом матері не було сили нас примусити. І моя бідна мама знайшла на це таку раду: Кожної неділі перед вечором проводила нам сім предовгих молитов, щоб стало до другої неділі. Клячати було тяжко, і по довгих торгах мати дозволила нам брати під коліна кожушинку. По молитвах ми діставали нагороду —

або книшників або букату цукру. На вигоні ми бавилися з дітьми до ночі. Такий був клопіт із Богом, та далеко гірше з чортом. У нас було багато наймитів, старших і менших, і я з ними жив усе в найбільшій дружбі, виносив їм батьків тютюн та все те, що вони просили. Зате розказували багато казок та показували місця, де почують відьми, опирі, де являлися мерці, а де сиділи правдиві чорти.

— Ти лиш прикинься, що спиш та чикай так, аж твоя мама буде йти спати, то напевно побачиш, як вона в мисочках лагодит чортам несоленої страви.

Своєю дорогою, я ніколи не міг дочекатися, щоб моя мама йшла спати, бо все скоріше засипляв і не бачив нічого. До своєї матері я мав жаль, що вона опікується такою поганню, і грохи не розумів її побожності, від якої мене так боліли коліна. Та найгірше було, як мій тато спровадив до стодоли киратову молотілку. Тоді в stodолі наплодилася така сила чортів, що вночі прохожі далеко обходили наше подвір'я. Мені малому стало так тісно, що я навіть удень не мав місця до забави, бо всюди кишіло від дідьків та відьом.

Врешті я плакав і зважився мамі сказати, щоб не кормила ночами чортів, бо вже з ляку не можу показатися надвір. Мати розповіла все це батькові, він мене розпитав про все й ганьбив наймитів, що „так дитину страшіють“. Я і в сільській школі, як там мене дали на науку, находив багато чортяк, і моя мама ходила до вчителя та просила, щоби він своїм учням роз'яснив, що в школі ніякої нечистої сили нема.

Вже може яких десять літ пізніше ми обидва з Мартовичем їхали до двірця в Залучу, щоби залізницею дібратися до Коломиї, де ми вчилися в гімназії. Нас відвозив Проць, наймит, уже старший. Був вечір і Мартович, як усе, почав шукати теми до веселої розмови. Процеві розказував, що мій батько, який цілком певно мав приятеля-чорта, дав мені маленького чортика, щоби мені послуговував та помагав учитися та вчителів обдурювати. Цілу дорогу Мартович дуже детально описував Процеві характер, натуру й заняття ма-

лого чортика через цілий день і ніч. Весело було з Мартовичем, як усе, та так ми підїхали до Прута вже ніччю, щоби переїхати бід. Та тут Проць заявив нам рішуче, що як ми обидва перед ним не перехрестимося, і то три рази, то він не поїде у воду. Мартович ревів з радости, і ми мусіли хреститися. То вже всі наші товариші в Коломиї знали на свою радість, як ми переходили Прут.

Із сільської школи в Русові я перейшов до виділової школи в Снятині, який від Русова віддалений 8 кілометрів. Тут уже я почув велику погорду для мене і для всього селянського від учителів.

Тут мене зачали бити, хоч дома мої батьки ніколи мене не били. Скінчивши в Снятині 4 виділову, я по феріях поїхав із моїм батьком до коломийської гімназії здавати вступний іспит. Моя мама потихо, щоби батько не чув, намовляла мене, щоби я не вчився і в цей спосіб вернувся назад додому. Жалую й тепер, що матері не послухав. У великій залі першої кляси польської гімназії в Коломиї ми, селянські хлопці, зайняли послідню лавку. Яке ж учитель німецької мови сказав мені: „*Idź, mudiu, świnie paść*“,¹ то ціла кляса зареготала, а професор натуральної історії — Вайгель бив мене тростиною по руках, тому що я не міг досягнути образка з намальованою гіеною, бо образок високо причеплений, а я був ще малий. Потім цей учитель своїм прутом підоймив сорочку, яка спадала верх штанців, і показував клясі пояс мого голого тіла. Кляса ревла з утіхи, я вийшов зараз із кляси й пішов на свою квартиру. Під плотом моєї квартири сиділа сліпа жебрачка — Павлина, вона там жебрала цілий день, а вночі моя господиня приймала її на ніч до кухні, і я лише їй одній розповів свій смуток, і вона, щоби мене розрадити, дала мені з торби яблчка та ще кілька дрібних монет на цукерки.

Вечором вона в кухні розповіла моїй господині, що мене в школі спіткало, і зараз написали до мого батька, щоби

¹ Йди, хаме, свині пасти.

приїздив, а батько, як приїхав, то скаржив учителів у директора гімназії, а мені справив панське одіння. Видко, що сукно того одіння не було першого сорту, бо я не міг стерпіти запаху того сукна й дуже високо носив голову. Як я появився переодітий уже в класі, то ураган насміхів стрінув мене, так що я ледве дійшов до послідньої лавки. До того часу й відтоді дотепер я не чув більшого стиду, і здається мені тепер, що я був би іншим чоловіком, якби той стид мене не отруїв.

Від баби Павлини я довідався, що десь коло нас близько мешкає молода швачка, яка ані в Бога не вірує, ані панів не признає, лиш хоче, щоби всі люди були однакові.

Я, дійсно, вислідив мешкання тої страшної швачки, пізнав її й трохи таки боявся: це була Павлик, сестра Михайла Павлика, знана зі скандальних процесів у 80 роках минулого століття для австрійського правосуддя.

Мені кілька місяців помагав учитися Іван Плешкан, старший гімназист із сусіднього села. Він дав мені читати Квітчину „Марусю“; тієї „Марусі“, крім перших кількох карток, я й дотепер не читав, хоча тоді дістав за непрочитання книжки доброго ляпаса. Аж у 3 класі перечитав я повість Мирного та Білика — „Хіба ревуть воли, як ясла позні“. В 2 класі тато умістив мене на квартирі у якогось Томаша. З своїми господарями я сидів у кухні, а дальші дві кімнати замешкували якісь панночки. Я їм приносив пиво та горілку, а вони давали мені цукерки; а як по піврокові відвідав мене вже згаданий Теодорович, то в цій хвилині забрав мене до свого готелю, а господиню Томашеву дуже ганьбив. Я аж геть пізніше дізнався, що мешкав у таємнім домі розпусти. Та все таки ті нещасні дівчата були ласкаві на мене, далеко більше ласкаві, як усі вчителі.

Ще в нижчій гімназії я ближче зійшовся з Лесем Марговичем та Львом Бачинським. Мартович був надзвичайно здібний. Вже в 4 класі гімназії писав поезії проти вчителів і проти Бога, повні злоби й насмішки. Знов Л. Бачинський був спокійніший і серйозний, і всі його слова докладно від-

повідали його вчинкам. Він і тепер, як провідник політичної партії, лишився такий самий і належав до найкращих промовців серед галичан.

З ними я, як менше здібний, товаришував і належав до таємного кружка учнів, які збиралися по передмістях, щоби разом читати реферати та складати гроші на нові книжки та часописи. Бібліотека цього кружка складалася з 400 томів, в більшості українських, а то були й польські й російські. В 4 класі ми за спільні гроші спровадили два величезні томи Гліба Успенського по-російськи. Не знаю, чи хто з моїх товаришів перечитав Успенського, але я через два роки з ним не розлучався і, хоч дуже тяжко було розуміти жаргон його „Разтиряевой улицы“, то все я його перечитав, і він мав на мене в гімназії найбільший вплив.

Гімназія, крім формального навчання й ворожого відношення до нас, українців-учнів, нічого нам не давала.

Ми усунулися в своє таємне товариство, а як уже трохи підготувалися, то щонеділі й свята виходили читати відчити по читальнях або нові читальні закладати. Наслідком цієї читальняної діяльності було те, що мене разом з багатьома іншими прогнали з коломиїської гімназії, і я вже в 7 класі був в Дрогобичі. Директором цієї гімназії був звісний український діяч 80 років минулого століття, Олександр Борковський. Він заходив часто до нас із Мартовичем на квартиру і, бачивши, крім писань Франка і Драгоманова, ще цілу заграничну соціалістичну пресу, диспутував із нами, стараючись вибити нам із голови соціалістичні ідеї.

Мати мого товариша з гімназії, п. Тігерманова, розповідала мені багато про Івана Франка. Між іншим говорила, що такої великої голови в Австрії нема, що він міг би вже давно бути міністром, якби не соціалізм, якому він пішов на службу. Тоді Франко перебував із своєю сім'єю в селі Нагуєвичях, під Дрогобичем. Перший раз я його зобачив із великою кобелею під пахою на ринку в Дрогобичі. Кілька днів пізніше я пішов до Нагуєвич і від пастухів довідався, що „Ясьо ловить у потоці рибу“. Я з берега запрезентував

себе і він просив мене носити за ним кошіль із рибою. Він вихапував рибу руками без ніяких приладів, а як наловив повний кошіль, то виліз із води і ми пішли до хати, великої білої хати в дуже гарнім положенню, з просторими господарськими будинками. На вечерю ми тої риби багато з'їли, по вечері він бавив дітей й робив коректу своєї збірки оповідань — „В поті чола“. Так я перший раз видів і зазнайомився з Іваном Франком, з яким удержував ціле життя найдружніші взаємини і якого, може єдиного з українських великих письменників, найбільше любив.

Року 1892 я зложив у Дрогобичі іспит зрілости й цього ж року восени виїхав до Кракова вчитися медицини. З тою моєю медициною вийшло діло без пуття, бо ані тої науки не любив, а вже ніяк не міг мордувати хорих своїм обшукуванням та обшукуванням.

Тут я зазнайомився і заприятелював з Вацлавом Морачевським і з його жінкою Софією з Окуневських. Вони приїхали з Цюриху, обоє високоосвічені, і я від них користувався широким європеїзмом. Вони ж і мали на університеті на мене глибокий вплив. В Кракові я заприятелював також із нашим поетом Богданом Лепким, — це чи не найніжніший чоловік, якого я в житті стрічав.

З польських письменників і поетів я найближче жив із Станіславом Пшибишевським і Владиславом Орканом. З Виспянським, Каспровичем, з Тетмаєрами я був добре знайомий і сходився з ними в редакції „życia“. Крім того брав я живу участь у діяльності польської партії соціалістичної і зійшовся близько з Ігнацим Дашинським.

З Кракова по невдалій медицині вернув я до Русова й проживаю тут дотепер.

Від 1904 року, коли то я оженився з донькою мого приятеля Кирила Гаморака, мешкав я в мого тестя в Стецевій аж до 1910 року.

Від 1908 до 1918 року був я послом до австрійського парламенту, де не виголошував ніяких промов, бо мови парламентарні моїх клябових товаришів за малими виїмками бу-

ли такі скандальні, що я волів мовчати і встидатися лише за своїх, коли б не за себе самого.

Два рази я був на Україні. Перший раз 1903 року в Полтаві, на святі Котляревського, де зазнайомився з молодими письменниками. Другий раз був у Києві на початку 1919 року, за Директорії. Не знаю чому, та тільки зазначую, що українці з Великої України по душі мені ближчі, як галичани.

Писати я почав дуже рано, ще в гімназії, та величезний талант Мартовича просто паралізував мене і я ніколи не признавався, що я також письменник.

На університеті пропадали мої дрібні нариси по українських редакціях у Галичині. Аж 1897 року В'ячеслав Будзинівський перший раз надрукував кілька моїх дрібничок у часописі „Праця“. Решту читачі знають.

Товариш Іван Лизанівський мусить вибачити, що своєю біографією не можу зацікавити читачів на Україні й що ця біографія далі чи не більша, як усі мої писання разом.

Я народився 14 травня 1871 року й дотепер дуже мало написав, а якщо Лизанівський притисне мене до муру, то я ще другим разом і про це напишу.

ВАСИЛЬ СТЕФАНИК

Русів, 9 лютого 1926 року.

САМОМУ СОБИ

Ти будь у мене, як небо осіннє, уночі — тверда.
Будь чиста, як плуг, що оре. Будь мамою, що нічки
темненької дитину хитає та тихонько-тихісенько до сну
приспівує.

Вбирайся, як дівчина рано вбирається; як виходить у сад до
милого, і так ще вбирайся.

Шепчи до людей, як ярочок до берега свого шепче.

Ломи, як блискавка, що найдужчого дуба палить і коле.

Плач, як ті міліони плачуть, що тінню по світі вандрують.

Біжи, як пристрасті мої, що їх більше батогів гонить, як сонце має проміння, лови чужі пристрасті та сплітайся з ними та й разом спалюйтеся.

Як знеможеш, то сядь на вербу та дивися на став тихий.

Така будь моя бесідо!

У ВОЗДУХАХ ПЛАВАЮТЬ ЛІСИ...

У воздухах плавають ліси та й села серед них.

На небі хмари, як той мох, що примерз до землі у лісовій тишині — сірий, ледом укритий. Сірі хмари станули над заходом та й закаменіли.

Сонце, якби з нього кров спустив. Саме бліде і проміні такі.

Воно засунеться за ті сірі скали над заходом. Обійде, як злодій, і прокрадеться.

Якби розбив хто оті примерзлі хмари, то станув би понад сонце. Створив би нові зорі, бо їх багато закованих там сидить.

Якби-м розбив ту скалу, що душу мою закувала!

Ліси би зашуміли, заспівали би села.

Там закований голос сопілки моєї, що, як вона грала, то луг до сходу хилився.

Там схований шелест листків придорожніх, що шептали, аби вівці мої їх не переступили, аби в шкоду не забігали. Там закляті слова коханки. Що слово промовляла, то кожде співало.

Лиш аби сопілка заграла, аби вівці мої повернули та коханка заговорила!

Ой, вже ні!

Душа сидить у скалі, як злодій. Не вилетить відти дівчина у біленькій сорочці, бо нема сопілки моєї, бо моїх овець нема та й коханки не маю.

Не зашумить ліс, не заспівають села.

ГОРОДЧИК ДО БОГА РИДАВ...

Городчик до Бога ридав: Сонечка, ой, сонечка! Біла рожа підіймила квіт та й запросила сонечка. Ще просьби не доказала, а вже похилила жмут цвіту понад жовте листя.

Каже вона:

— Ще-м на цім світі не набулася. Я ще біла, як сніг біленька, та й вже усихати?!...

— Краями квіт мій застигає. Мороз в душу лізе, у середній листочок найменший, що ще жовтавий.

— Вполудне приходиш, сонце. Збавляєш мене від смерти. Не приходи вже! Най зів'яну разом з найменшим листочком жовтавим.

— Бо зорі вночі з мене насміхаються. Мигають очима, як царівни на просту дівчину.

— Або приходи до мене зранку та будь до вечера. Най-ко я розцвітуся. Я зорі перейду і людей вітати буду білою рожею.

Сонечко схилило сполудня і рожа похилила голову, як маленька дитина.

Стрімголов звисала та шептала: Сонечка, ой, сонечка!

ПІД ГОРОЮ КОЛО ЛІСА...

Під горою коло ліса стоїть хатина. Повзає по землі, як перевалений хрущ. Віконця якурат такі, як хрущеві пасують. Маленька сіточка шибок у рямках.

У тій хатині сидить стара баба на стільці. У руках тримає костур, утроє довший від неї. Рушає губами, але вони не сходяться, бо шкіра, як ремінь у воді, збіглася та й не досягає.

Так до опівночі ціпеніє. Вopівночі всувається кінська голова через поріг та й „славайсу“ каже.

— Навіки слава! То ти, пашкудо? — зашепеляла баба.

— Я. Принесла-м лопуховий лист зав'єлий, завтра вмреш.

Сказала голова та й поклала той лист коло баби.

— А стара шо казала?

— Казала, аби-сь цвіт папоротин дала.

— Не дам, не дам! Най би була міні порошок з него не вкрала. Хоть я маю тот цвіт, то нічим стала.

— Мусиш дати.

Голова підлізла на полицю. Взяла цвіт з платочком і пересунулася через поріг.

Стара ворожка над раном умерла.

Всі люди знали, що у ворожки була кінська голова, що лист лопуховий принесла, а цвіт папоротин взяла для найстаршої ворожки.

РАНЕНЬКО ЧЕСАЛА ВОЛОССЯ...

Вацлавові

Раненько чесала волосся. Крізь вікно протискалися проміні осінні. Сповзали з волосся як срібні, тоненькі ниточки з золотої брили.

Як вона чесала, то широке листя горіха під вікном хиталося поволеньки і перегонило проміні з одної шибки в другу.

Шум горіха вкрадувався в її гадки. Помаліше, все помаліше водила гребенем по волоссю — та й перестала.

Сперлася обома руками на стіл, а волосся впало та й плечі закрило, та й крісло. Спадало, як водоспад золотих хвиль спадає. Спадаючи вижолобили собі хвилі дорогу і підмивали тепер дальше шию.

Чиста, сполокана, як білий камінь, тота шия.

— От осінь вже. Чи ти, листя, шепчеш, що він мене вже не любить? А може ти за людьми говориш, що я негідна, бо-м далася на підмову? Або приносиш його мислі, що я старіюся, та не можна мене любити? Скажи, скажи, горішку, що ти шепчеш?

Склонила голову на білі руки. Жмут волосся впав і закривав сині лінії, що ними руки уткані.

— Скажи бо, горішку, скажи, коханий!

Та їй заридала. Сльози текли по руках, як коли би каплі, що відірвалися від того водоспаду.

А за вікном шепотів горіх широким листям: Чешися, дурна, він тебе любить!

В Н О Ч І

— Твої очі пробиті чорною хмарою. Стадо чорних птахів вилітає з хмари, як лелики, і кругом тебе облітає. Без нас тебе облетіли.

Японська рожа похилилася і било кактуса до півночі обернулося від голосу.

Другий голос:

— Голосом своїм — перлами тебе обсиплю, зором своїм — вогнем тебе скупаю, очима своїми чорними стрілами тебе напою. Перлами чорні птахи загулю, вогнем їх спалю, стрілами чорними пострілю.

Японська рожа цвіт впустила і лист кактуса д'нему схилився.

Третій голос:

— Всі зорі з неба стягну до тебе. Всі пасма ясні висную із очей ясних і зв'яжу з пасмами зорів на небі. Та й над землею під небесами буду в'язати срібні проміні мої, а з золотими впаду на серце коло ніг твоїх і звізди потягну і звізди впадуть. Поріжемо чорную хмару срібними промінями до половини, а золотими від поло-

вини. І будеш ясний у зорях ясних, а через мене.

Упав цвіт другий і лист, що другий схилювся.

Четвертий голос:

— Рукою моєю махну — всі лебеді злетяться; рукою махну, голосом зазву — рай-птаха з'явиться; рукою махну, голосом зазву і очима погляну — та раєм тобі стану. Припливу з стадом до тебе, любий, як стадо хвиль синіх моря д'нам припливає.

Цвіт рожі вітер займив у море і лист д'мору похилився.

П'ятий голос:

— Є в мене поле, широкі ниви рожі зродили, рожі зродили та ще колючі. А попри ниву все у долину ручай лентою срібного шовку спливає. Там підеш зо мною, там, на ту ниву, що рожі зродила. Нива ся вклонить, ручай у ноги впаде, чорная хмара пропаде.

А вже цвіт поплив і лист ще дужче на воду схилювся.

Ой, листе, листе, глянь там на море. Пливе д'нам стадо островів з архіпелягу. Цвіт твої рожі з ними назад поверне.

1. VI 1897 р.

І ЧОГО ТИ, СЕРЦЕ МОЄ...

Ользі присвячую

І чого ти, серце моє, гріху багато в собі маєш?
І чому ти, серце моє, не тріснеш?

Вечір. Місяць на небі розгаряється, парубоча пісня мостить собі мости до зізд, сира сопілка наймитська жалібно стогне з ясел до вікон панських. Дими спокійно долинами синіють, гуртки чорних овець шукають воріт своїх, за ними діти куряву збивають.

І чого ти, серце моє, квилиш мені в грудях, як покинена пташка? І чому ти, серце моє, не тріснеш?

Вечеряють. Мама дає порядок на столі, ложки тарахкотять, громада споживає мамину страву.

Сирота тисне голову до острого одвірка і нагадує собі щось давнє дуже. Кажуть молитви, розбридаються спати, вікна приймають місяць на себе...

І чого ти, серце моє, тремтиш, як листок на вітрі? І чому ти, серце моє, не тріснеш?

СИНЯ КНИЖЕЧКА

Дупечці

Отой Антін, що онде п'яний викрикує на толоці, був все якийсь нещасливий. Все йшло йому з рук, а ніщо в руки. Купить корову, та й здохне, купить свиню, та й решетину дістане. За кожний раз отак.

Але як умерла йому жінка, а за нею і два хлопці, та й Антін як не той став. Пив, а пив, а пив; пропив букату поля, пропив город, а тепер хату продав. Продав хату, взяв собі від війта синю книжку службову та й має йти десь найматися, служби собі шукати.

Сидить отам п'яний та й рахує, аби село чуло, кому продав поле, кому город, а кому хату.

— Продав та й авус! Не моє та й решта! Не мо-о-є! Ей, коби дід мій та підвівси із гроба! Моспане, штири воли, як слимузи, двацять штири морги поля, хатї на ціле село! Все мав. А онука, аді!

Показував селові синю книжечку.

— Ой, п'ю та ще буду. За своє п'ю, ніхто до того рихту не має. А він міні каже: мой, грунт при-

сцєв-єс! Печетку прибиває та й картає! Е, я ще не таких вітів видів.

— Аби тобі так умирати легко, як міні гезди легко.

— Йду я з хати, гет цалком вже віхожу, та й поцулував сми поріг та й іду. Не моє та й решта! Бий, як пса, від чужої хати! Можна — проши. Було моє, а тепер чуже. Віхожу надвір, а ліс шумит, словами говорит: верниси, Антоне, до хати, верниси, мой!

Антін б'ється обидвома кулаками в груди, аж гомін селом іде.

— Знаєте, туск такий прішов, шо раз туск! Вхожу назад до хати. Посидів, посидів, та й віхожу — не моє, шо маю казати, коли не моє...

— Аби так моїм ворогам конати, як міні було із свої хати віступати!

— Віхожу я надвір та й ні таки обмарило. Дзелений мох на хаті, траба би єї пошивати. Камінь-вода, — не я тебе буду, небого, пошивати. Камінь, — аби камінь, тай розпук би си із желю!

Антін по цім слові гатить руками у землю, як у камінь.

— Сів я на приспу. Ще небіжка мастила, а я глини тачками возив. Лиш хочу встати, а приспа не пускає, ступаю — не пускає. А міні жель, не жель, ні! Але таки гину... Сижу я та реву, так реву, якби з ні хто паси дер. Люди ззираютси на покаяніє.

— Аді, отам коло воріт та піп проці казав.

Увес мир плакав. Поредна, каже, жона була, правцовита...

— Перевертайтеси в гробі, небожета, бо-м лайдак. Пропив-єм усе до нитки. І полотно пропив. Чуєш, Маріє, та й ти, Васильку, та й ти, Юрчику, тепер дедя ме у рантухових сорочках ходити та жидам води доносявати...

Антін тепер показує на вйтову хату.

— Але вітиха — добра жінка. Вінесла ми хліб на дорогу, аби віт не видів. Най пан Бог твоїм дітем годит, де си поступ'ют. Най вам Бог усім дає ліпше, як міні...

— На який гатунок я маю на чужі приспі сидіти? Йду. Лиш поступив-єм си, а вікна в плачь. Заплакали, як маленькі діти. Ліс їм наповідає, а вони слозу за слозов просікают. Заплакала за мнов хата. Як дитина за мамов — так заплакала.

— Обтер-єм полов вікна, аби за мнов не плакали, бо дурно, та й віступив-єм цалком.

— Ой, легко, як каміня гризти. Темний світ наперед мене...

Антін обводить рукою довкола себе.

— Є ще гезди гроші, але буду пити. З нашими людьми нап'юси, з ними пустю. Най знають, як із села-м віходив.

— Аді, в пазусі маю сину книжечку. Оце моя хата і моє поле і мої городи. Іду собі з нев на край світа! Книжечка від цісаря, усюда маю двері втворені. Усюда. І по панах і по жидах і по всекі вірі!

П О Р Т Р Е Т

Як коли би голуб над його головою білі крила розхилив, як коли би з-поза білих крил синє небо прозирало.

Великий фотель тулив у собі старого пана. Голова його хиталася, як галузка від вітру — раз-по-раз безупину. Губи все щось жували. Руки дріжали — не хотіли нічого держатися.

— Моци нема ні жадної... загітку ніякого, студінь у кістках. Час вже, ой, ча-ас! Тіло землею пахне, до землі важить...

Загасла люлька. Всі сили зібрав докупи, аби наново запалити. Відхилювалася, як жива, виминала пальці, тікала, якби дровичлася. Розкинула попіл по всій одежі. Вже курила і успокоїлася. Та цибух розігрався — все вимикався з губів.

Як осінній листок на рвучій воді.

Один фотель стояв твердо, як молодий дужий птах, що тримав старого на крилах.

— Вічная пам'ять, Господи помилуй, та й ямка, та й гур-гур! Та й по всім.

Червоні проміні сонця вбігли через вікно, як на рятунок, аби зв'язати всі сили старця до купи.

Портрет і фортепіан зачервонілися. Глянув на них і цілий затрясся, як у лихорадці. Фотель скрипів, ледви видержував.

Далеко, далеко... Одна однісінька... Вже не побачу, ой, ні. Коби хоть раз на мінутку... Яка пещена була...

Старече знесилля термосило ним, якби конче хотіло викинути з фотелю, аби панувати безгранично.

Ймився за поруччя і не давався, як той, що топиться, та хвилям не дається.

Дивився на чорний, довгий фортепіан.

— Я, татку, буду на нім грати, як з львом бавитися. Доведу його до встеклости і люди будуть умирати зі страху. Зимний піт їм на чолі виступить. Або поглажу його по голові, і він ляже мені під ноги, як вірний пес. А публіці, татку, буде здаватися, що вона свого льва під ноги взяла... А на кінець заграю їм пісоньку. Буде їм здаватися, що похожають по різнобарвих квітках і по шовковім зіллю. Аж спотикатися будуть. Та й будуть видіти, як дівчина рве барвінок, як злотить його і сріблом посрібляє, і почують її пісню. Така то буде пісня, що всі стануть добрі і веселі. Ой, татку, як я буду грати, грати!

— Отак казала, ая. Україна, нарід, Мікльошіч... Пещена була... Та й далеко... Коби хоть на мінутку побачити...

Пробував знов люльку запалити.

ДІТИ

Поклав граблі коло себе, сів потім на межу, закурив люльку та й гадка гадку пошибала. А далі говорив на четверо гоней заголосно.

— Най я трошки спочину супокоєм, бо лиш дома вкажуси та й зараз дідови роботу найдут. Таки невістка, коби здорова, круть-верть та й зараз запіворит: Та бо ви не сидіт...

— А то Господь, шо над нами, видит, шо я лиш ногами перебераю. А руки, аді, як згребло, а вже-м місяць не голений, а до церькови вже-м дорогу забув. У чім піду, коли все з плечий забрали?

По межі, по межі та й дідів голос цілим полем вандрував та й усі оберталися в сторону за дідом. А він скаржився, не переставав:

— Ой, сьогодні такі діти! Але мене ще, Богу декувати, з памнети не вікинуло, я ще знаю, яку бесіду у нотаря мали-м. Сухенький був панок, з борідков, та й він так роз'єзував синови: Дідикови, каже, допоки єго живота, то має єму бути єго постіль, він має спати, він має вілежуватиси,

аби і до схід сонця. А вже ж як, каже, его на лаву покладете та землев припорпаєте, то ти тогди з лави на дідову постіль переберайси. А бабі, каже, має бути бабина пічь, вона най си вігріває, най си Богу молит, а як вже ї обмиєте та й руки на́вхрест складете, та тогди най невістка вже лізе на пічь, бо вона єї.

Осінній вітер грався сивим волоссям дідовим.

— Але коби нотарь дес вечером подививси до хати. Син на постели, невістка на печи, а я з старов на землі, на солімці валеемоси. А це ж по правді, а де Бог є? У цих людей вже нема Бога, ой, нема...

Ще й головою казав, що нема Бога у молодих людей.

— Здыхайте старі, бо вам шкода ложки страви. Молочко поїдають, сирец поїдають, а ми, як щене-та, на них дивимоси. А я їм коровку дав, овечки дав, плуг дав, усе дав. Як люди дають, та так і я дав. А сьогодні вони вповідають, шо ви старенькі, слабенькі та й їжте ма́ленько. Отак нам уповідають наші діти.

Голос дідів дрогонув та й дід урвав бесіду.

— Та й поховають нас, як псів, біг-ме, чобота на ногу не покладут...

Громада бузьків спала на очерет і злопотіла крильми над дідом, аж спудився. В теплі краї збиралися відлітати.

— Ого, вже осінь. Отак, отак та й Різдво не забавитси...

— Але яке воно розумне, хоть птаха, лиш шо не говорит. Єму зле, а воно собі шукає ліпшого. Взимі нема жеби та й студінь. А воно знає наперед. Не так, як чоловік, шо мус свої три-дни на місци коротати.

Встав з межі, сховав люльку, взяв граблі та й пустився додому. Ще кілька разів обертався за бузьками. Та й станув.

— Ба, хто би мені добрий сказав, ци я ще з бабов дочикаю, аби їх назад видіти, як повернутси? Відай вже котрес із нас бриздне, відай уже бузьків не будемо видіти...

ВИВОДИЛИ З СЕЛА

Над заходом червона хмара закаменіла. Довкола неї заря обкинула свої біляві пасма і подобала та хмара на закривавлену голову якогось святого. Із-за тої голови промикалися лучі сонця.

На подвір'ю стояла гурма людей. Від заходу било на них світло, як від червоного каміня — тверде і стале. З хорім іще сипалося багато народу. Як від умерлого — такі смутні виходили.

За людьми вийшов молоденький парубок із обстриженою головою. Всі на нього дивилися. Здавалося їм, що та голова, що тепер буяла у кривавім світлі, та має впасти з пліч — десь далеко на цісарську дорогу. В чужих краях, десь аж під сонцем, впаде на дорогу та буде валятися. Мама стояла на порозі.

— Ти вже йдеш, синку?

— Йду, мамо.

— А ти-ж на кого нас покидаєш?

Жінки заплакали, сестри руки заломили, а мама біла головою до одвірка.

Підійшов до сина тато.

— Сідаймо, синку, на фіру, бо колію спізнамо.

— Ще цу ніч переначуй у мене, синку. Я тебе так гірко пістувала, дула-м на ті, як на рану... Я тебе разом з сонцем вірідю і плакати не буду. Переначуй, переначуй, дитинко!

Взяла сина за рукави та й повела до хати.

Мир подався д'воротям. Незабавки вийшла мама з сином. Твар мала бліду, як крейда.

— Синку, — питався тато, — а міні хто, небоже, кукурудзки вісапае?

Хлопи заревіли. Тато впав головою на віз і трясся, як лист.

— Гай, ходім!

Мама не пускала.

— Николайку, та не йди бо! Та заки ти обернешся, то пороги в хаті поскривлюються, то вугли погниють. Мене не застанеш уже і, відай, сам не прийдеш.

Ймила сина за ноги.

— Воліла би-х ті на лаву лагодити!

Пішли. Хто стояв коло воріт, то йшов рекрута відводити.

Переходили ліс. Листя устелило дорогу. Позагиналося у мідяні човенця, аби з водою осінньою поплисти у ту дорогу за рекрутом. Ліс переймав голос мамин, ніс його у поле, клав на межі, аби знало, що, як весна утвориться, то Николай на нім вже не буде орати.

За лісом стали в полі. Рекрут взяв ся прощати з селом:

— Бувайте здорові, і свої, і чужі. Як чим докорив-ем, то забудьте, але благословіт у далеку дорогу.

Всі поскидали капелюхи.

— Повертайси здоровий назад та не забавлейси.

Син з татом сіли на фіру. Мама ймилася руками за колесо.

— Синку, озми мене з собов. А ні, то буду по-лем бічи направці та й тебе здогоню.

— Люди добрі, озміт-ко жінку, бо руки собі поломит.

Люди силоміць відтягли від воза і держали. Фіра рушила.

— Йди здоров, Николаю! — кричала громада.

Тої ночі сиділа на подвір'ю стара мама та захриплим голосом заводила:

— Відки тебе візирати, де тебе шукати?!

Доньки, як зазулі, до неї говорили.

Над ними розстелилося осіннє склепіння небесне. Звізди мерехтіли, як золоті чічки, на гладкім, залізнім тоці.

СТРАТИВСЯ

Коля летіла у світи. У кутику на лавці сидів мужик та плакав. Аби його ніхто не бачив, що плаче, то ховав голову у писану тайстру. Сльози падали, як дощ. Як раптовий, падали, що нараз пуститься, та й незабавки уймається.

Твердий такт залізниці гатив у мужицьку душу, як молотом.

— Та ще снів ми си недавно. Дес я беру воду з керниці, а він дес на самім споді у такі подерті кожушині, шо Господи! Тут — тут утопитси. Николайку, синку, — дес я йому кажу — а ти ж тут шо дієш? А він міні вповідає: „Ой, дедю, не годен я у воську вібути“. Кажу я єму: „Терпи та навуки бериси та чисто коло себе ходи“. Та й, аді, вже навчивси...

Одна велика сльоза покотилася долів лицем та й впала на тайстру.

— Іду до него, та знаю, шо вже го не застану. Але ци буде до кого вернутиси? Бігла за мнов полем, кервавими слезами просила, аби ї взети. Ноги ї посиніли від снігу, верещела, як несповна розу-

му. Але-м нагнав коні та й прімкнув. Може де там серед поля вже домерзає. Було стару взети. А нам же тепер чого траба? Най гроші йдуть, най худоба з голоду гине! Таким трупам, як ми, та нащо нам? Торби най пошіє та підемо просючи межи люди у то місто, шо Николаєва могила у нім буде.

Притулив лице до шибки та й сльози по вікні спливали.

— Ой, стара, тото-м діждалиси на сивий волос вінка! То-то, небого, дес б'єш головов у стіни, то-то до Бога ридаєш!

Старий схлипав, як мала дитина. Плач і колія підкидали сивою головою, як гарбузом. Сльози пили, як вода з нори. Мужикові причувся голос його старої, як вона біжить боса та просить, аби її взяв з собою. Але він коні батогом та батогом. Лиш зойк чути по полю, але далеко.

— Набезпешно вже ї не застану. Коби ще мене спретали разом з Николов у могилу. Най би-м гнили разом, як вкупі не можемо жити. Най би над нами і пес не гавкнув на чужі стороні, але най би-х укупі були! Де ж він сам буде в чужі чужиници!

Колія бігла світами.

— А шкода, шо-с був уріс, як дуб. Бувало, шо озме в руки, та й горит му у тих руках. Було одну втети ще малому...

Колія добігала до великого міста.

Виходив із людьми. На вулиці лишився сам. Мури, мури, а межи мурами дороги, а дорогами ти-

сячі світил в один шнур понасилювані. Світло у п'їтьмі потапало, дрижало. Ось, ось впаде і чорне пекло зробиться.

Але світила пускали коріння у п'їтьму і не падали.

— Ой, Николайку, коби-х ті хоть умерлого видів. Вже і мині, синку, тут буде аміні!

Сів під мур. Тайстру поклав на коліна. Сльози вже на неї не падали. Мури подавалися один д'одному, світила сходилися всі докупи і грали барвою, як дуга. Замкнули мужика, аби його добре оглянути, бо він з дуже далеких країв сюди завандрував. Став дощ накрапати. Ще гірше скулився, та й взяв ся молити.

— Матінко Христова, усім добрим людем стаєш на поратунок. Николаю світий!... — та й бився в груди.

Поліціант надійшов та й справив до касарні.

— Пані вояк, а то тутечка умер Николай Чорний?

— Він повісивси у вільхах за містом. Тепер лежить у трупарни. Йдіт цев вулицев удолину, а там хтос вам покаже.

Вояк пішов дальше вартувати. Мужик лежав на вулиці та й стогнав. Як пролежався, то пішов вулицею удолину. Ноги дилькотіли, як підвіяні, і шпоталися.

— Синку, синку, та й ти стративси!... Скажи мині, синку, шо тебе у гріб загнало? Нашо ти душу

стратив?! Ой, привезу я розрадочку мамі від тебе. Марне пропадем.

У трупарні на великій білій плиті лежав Николай. Гарне волосся пливало у крові. Вершок голови відпав, як лупина. На животі був хрест, бо на хрест пороли та позшивали.

Тато припав на коліна у ногах Николая та молився. Цілував ноги сина, бив головою у плиту.

— Ой, дитинко, ми тобі з мамов весіле лагодили та музики наймали, а ти собі гет від нас пішов...

Потім підніс трупа, обіймив за шию та й питався, як коли би радився.

— Скажи-ж міні, кілько служеб наймати, кілько на бідні роздати, аби тобі Бог гріха не писав?...

Сльози падали на трупа та на білу студену плиту. Плачучи убирав сина на смерть. У біленьку мережану сорочку, у пояс вишиваний та в капелюх із павами його убрав. Писану тайстру поклав під голови, в головах поклав свічку, аби горіла за страчену душу.

Такий годен та гарний парубок у павах! Лежав на студеній, мармуровій плиті та гейби усміхався до свого тата.

У КОРЧМІ

Коло довгого стола сидів Іван та й Проць. Котили по столі завзяті слова і, схилившись, слухали, що стіл говорить. Нарікали та й пили. Проця жінка біла, а Іван його вчив бути паном жінці.

— Ого, вже най того вола шлях трафит, що го корова б'є! — казав Іван. — Якби ні жінка мізинним палцем кинула, та й би-х капурец зробив, на винне яблуко би-х розпосочив! Мой, таже це покаяніє на увес світ, аби жінка лупила чоловіка, як коня! Але я би її борзо спамнетав, так би-х спамнетав, що би не памнетала, куда ходит. Віострив би-м сокиру на точилі, та й би-х руки по лікті обрубав. Лиш раз, два, та й руки гаравус!

Сказав оце Іван, та й здоймив руки вгору, як коли би мав гадку злетіти. Подав голову взад, очі вп'ялив у Проця та чекав, що Проць йому скаже. Проць помахував головою та й нічого сірота не сказав, бо що мав казати, коли все правда.

— Мой, ти паршеку, не телепайси над книжков, як шибеник на грабку, але давай, бре, горівки. Я платю, а ти давай, бо мій кременал, а твоя

смерть! Не гиндлюй зо мнов, але сип тої браги... — казав Проць та й бив кулаком у стіл.

Жид сміявся, наливаючи горілку. Газди стали пити. Нахиливалися до себе і відхиливалися, як би дві галузці, що ними легенький вітер колише.

— Та гадаєш — казав Іван, — шо би-х чикав на шандарів, аби ні брали? Лиш би-х руки обрубав, та й сардак на себе та й на мелдунок. Встид за встид, але би-м сказав панам, шо ні жінка біла, а я руки обтев. Може би-м яку днину посидів, а може би-х і годину не пацив...

По цім слові пили горілку. Так гірко пили, як кров, кров свою — так кривилися.

— Процю, брате, — видиш, п'ємо горілку, ти мене чєстуеть, але п'ємо свою працу, свою кервавицу. Кров свою п'ємо. Жидам бенькарти годуємо. Але радю тобі, щире тебе наказую, припри собі жінку, най вона до тебе руки не протєгає. Мой, таже ти сміхом став по селу, жінка б'є та духу наслухає, а ти газдов маєш бути?! Я би таку жінку дзумбелав та в ступу би-х запрегав та каньчук дротений з клинка би-х до неї стегав!

Іван виймив гроші і хотів собі заплатити горілку, але Проць змів гроші на землю, бо дуже розсердився.

— Іванку, чьо мене, брє, пореш без ножа? Я маю охоту тебе зачєстувати, бо ти мене, як якис казав, як мама рідна, на добре радиш. Не тичь міні гроший, але пий.

Та й знов пили.

— Або говори з нев по-добру! Як прийдеш додому, та й кажи жінці так: Мой, жінко, де ти мині прицегала? Ци на смітю, ци в церькові? Ци рабін нас вінчев, ци ксьондз слюб давав? Ти до мене руки протєгаєш, а я ручки втну. Аді, внеси стolec та й сокиру, та й мемо рахуватиси... Так ти єї заповідай, та може напудиш...

— Іванку! Ти, небоже, мої жінки не знаєш. Та же вона така тверда на серце, шо би ката не збо-яласи. Я чєсом хочу єї дати огрозу, але вона, шо має під руками, та як ні впоре! Аби єї дохторі так по смерти пороли! „Ти марнотрате — каже — ти шо видиш, та до коршми тєгнеш, та ще мене хочь збиткувати?!“ Але кажу ти, шо я такий від неї битий, такий парений, шо приїде ми си від хати йти. Але кажу, може єї Бог руки без мене усушит, може я допросю си цєго у Бога...

— Чикай на Бога, чикай, дурний, а вона ме бити, аж на вітер здоймати. О, вже ти такий газда свої жінці, як вербовий заніз у ярмі. Плюнути не варт на такого газду.

Проць закашлявся, аж посинів. Іван поклав оба кулаки в зуби та й гриз. Потім скреготав зубами на всю корчму.

— А суда-ж, арендарю! Мой, жиде, ти — вчена голова та тому з нас шкіру лупиш; скажи мині, ци є такий паруграф, аби жінка чоловіка била? Ци є такий рихт? Ти читаєш у книжках, аж скаправів-єс, то дес там воно повинно найтиси. Як цїсарь такий паруграф написав, най я знаю. Бо як цїсарь

таке право відав, та най моя також мене б'є. Руки складу на́вхрест, а вона най бучкує. Як право цісарске, то має бути цісарске!

Жид казав, що такого права не дочитався. А Процеві казав, що повинен йти додому, бо жінка буде сварити.

Проць плюнув, пролупив очі і довго дивився на жида. Хотів сварити, але обміркувався та й встав з лави.

Ідучи додому, горланив на ціле село:

— Коли-ж бо не боїтси, шо сине за ніхтем не боїтси...

— Але руки обітну, як вербу підчімхаю! А це ж куда? Як прийшла, то був бузьок на хаті, а тепер? Де, де тому край?

Чути було, як Проць приспівував: „Де, де-е, та де тому край“?

Як доходив до хати, то замовкав, а на воротях гет затих.

САМА-САМІСЬКА

У тій хатині, що лізе під горб, як перевалений хрущик, лежала баба. Мішок під боком, а чорна тверда подушка під головами. Коло баби стояв на землі кусень хліба та й збанятко з водою. Діти, як ішли на роботу, то лишили бабі, аби мала що їсти і пити. Бідно діялося, та не було що ліпшенького бабі добирати. А сидіти коло слабої у гарячий час, то, Бог видів, не було як.

У хатині бриніли мухи. Сідали на хліб та й їли, залізали в збаня та й воду пили. Як понаїдалися, то сідали на бабу. Лізли в очі, в рот. Баба постогнувала, але мух не могла відогнати. Лежала на землі та дивилася блудними очима на хрест, що був у сволоці вирізаний. Спалені губи з трудом розривала та білим язиком їх зволожувала.

Крізь шибки падало світло сонячне. Краски веселки грали по зморщенім лиці. Страшно було глянути на бабу у таким освітленню. Мухи зумкотіли, ріжнобарві світла волочилися разом із мухами по бабі, а вона мляскала губами та білий язик показувала. Подобала хатина на якусь закліату пе-

черу в великою грішницею, що каралася від початку світа та до суду-віку каратися буде.

Як сонце вже злізло бабі у ноги, як уже стало коло того мотузка, що ним міх зав'язувався, то баба почала качатися по землі та збаняти шукати.

— Аді, аді, ого!

Баба тихонько стала. Лиш рукою відганяла мари.

З-під печі виліз чорт із довгим хвостом та й сів коло баби. Баба з трудом обернулася від нього. Чорт сів знов наперед баби. Взяв хвіст у руки та гладив ним бабу по лиці. Баба лиш кліпала очима, затиснувши зуби.

Нараз вилетіла з печі хмара малих чортенят. Зависли над бабою, як саранча над сонцем, або як турма ворон над лісом. Впали потім на бабу. Залізали у вуха, у рот, сідали на голову. Баба боронилася. Великим пальцем тикала до середнього і хотіла так донести до чола, аби перехриститися. Але малі чортики сідали всіма на руку та й не допускали хрест на собі зробити. Старий щезник намахував, аби баба пусте не робила.

Баба довго змагалася, але перехриститися не була годна. Врешті чорт обіймив бабу за шию та й зареготався, але так, що баба зірвалася на коліна і впала лицем до вікна.

Відси летіли на бабу їздці. У зелених кабатах, із люльками в зубах, на червоних конях. Вже наступали, вже бабі амінь!

Замкнула очі. Земля у хаті розпукалася, а баба в розколібину сточувалася і падала удолину. Летіла все у спід, та у спід. Десь у споді чорт ймив її, завдав на себе та й почав летіти з нею, як вітер. Баба рвонулася та й головою грянула до стола.

Кров потекла, баба схлипала та й умерла. Голову перехилила коло ніжки від стола і широкими, мертвими очима дивилася зўкоса на хату. Чорти перестали гарцювати, лишень мухи з розкошшю лизали кров. Позакривавлювали собі крильця і щораз більше їх було у хаті червоних.

Сідали на чорні горшки під піччю, та на миски на миснику, що на них були змальовані їздці у зелених кабатах, із люльками у зубах. Всюди розносили бабину кров.

Л И С Т

Політичним арештантам-мужикам на Святий Вечір

У хаті було так ясно, що баба Грициха виділа кожний палець Іванків, де він до стіни притулився.

Сонце спускалося насамперед на ліс, що стояв на горі перед хатою, на його галуззю лишало всі свої дорогі каміні блискучі, а ліс бив проміннями у вікна хати.

І таких їх було багато в хаті, що баба виділа кождіський палець Іванів на стіні.

— Мой, Іване, аби я тебе не виділа більше на лаві! Аді, шо ти із стін поробив. По землі собі бігай.

Іванко бігав від порога до стола та возив на нитці колісцячко від ниток та й казав бабі:

— Не бійтеси, я вже, біг-ме, не буду.

Коло баби на печі сиділа маленька Марійка з заплетеною кісочкою, як мишачий хвостик.

— Боже, Боже, як народови тісно стало жити, а як света надійдуть, та й нарід таки веселитси — гадкувала собі баба.

Лице зморщене, сині губи, сухі руки, сивий волос — отака баба.

— Ба, вуйко Василь ідут до нас із Николов Сименовим, із тим, шо в школах він си вчит.

— Тікай із землі, біжи д'бабі на піч!

До хати увійшов Василь із школярем.

— А в вас, мамо, на печи Різдво. Вінчую вас щестем, здоров'єм, аби-сте ще прожили межі нами — віншував син мамі та й цілував в руку.

— Ой, синку, міні Різдво не в голові! Я, дитинко, всі дни оплакую, і свето, і будень — казала баба та й сльози в очах показалися.

— А я прийшов письмо від Федора прочитати, бо вчера на пошті прийшло. Семенів, аді, прочитає.

— Та шо приписує, дужий він, ци слабує?

Василь витягнув лист із череса, подав школяреві, а цей взяв читати.

— „Коханий мій брате Василю і ви, мамо!

Клонеюси до вас на Різдво і вінчую вас на ці света. Заколідував би-м вам коледку з кременалу, але боюси, шо вітер мою коледу у лісі стратит та й під ваші вікна не привіє.“

Стара мама обсипалася слізми, а Василь мовчав.

„Тут арештанти як заколідуют, то аж сирий мур розсипаєси, аж ржа із ґратів опадає. Як поведут голосом, то аж дозорці наслухають. А така коледа в неволи сумна та страшна! А собі то я вночи гет чисто нагадав за коледу. Як ще я хлопцем ходив колідувати, як ви, мамо, мене у тата здоволели, аби пустили у коліду, а потім, як ми парубками

вже ходили із скрипков колідувати. Бувало станемо, як ліс під вікном. Колідуємо, а скрипка плаче межи нами, як дитина. Ми ще дущє, а скрипка рівно плаче і ніколи ми її не могли переколідувати. Аді, отепер чую, як та скрипка плакала, таки гезди плаче...”

— Ой, сину, сину, то-то-с діти осиротив — шептала баба.

„Але годинами, мамо, та так міні у цих мурах страшно, шо не годен я сам на дужку лежети та й іду до другого, бо би-х умер. Як собі нагадаю за Настю, шо вона через мене пішла в землю та й міні діти нанівец осиротила, та й кров живцем із серца капає. А крізь ґрати видко звізди. А я на них див'юси, як вони, котре білші, та менші за собов проваде. І почетую собі на велику, шо це Настя, а на малі, шо це Марійка зараз за нев, а це Іванко, а це Василько...”

— Ой, синку, не бери ти собі такий великий туск до голови — крикнула баба, як би оце Федір говорив до неї, а не писав.

„Та й все ми си привижує похорон Настин. Йдете ви, ідут діти за деревищем, ідут люде. А хоругвами вітер носит та й питає: А чоловік цеї жінки де подівси? А подерта хорогва ему все каже: В Станіславі, в кременалі!”

— Ой, замурували ті, сину, у неволи — так зітхала баба.

„Я гадав, аби неправду корчувати, а то вони мене з корінем вірвали, жінку вбили та й діти ли-

шили на волю Божу. Коби ти, брате Василю, і ви, мамо, аби-сте за мої діти дбали. Аби їм голову у суботу змити, а в неділю білу сорочку аби дати. Аби вони чорні не ходили, аби їх нендза не їла. А найдуще, аби ви, мамо, на найменшу Марійку позір дали. Аби воно, маленьке, не слинило сорочки, та аби воно не плакало, бо слина у грудці си вжирає. Знаєте, шо, як сирота плаче, то всі ангели плачут...”

— Обчісую я твої діти шосуботи та й сорочки їм перу шотижня та й пускаю старі слези за водою — відповідала баба.

„А ти, брате Василю, дбай за мої хлопці. Не пускай їх у мішку по дощеві ходити, але ти їм сардачинки поший. Навчи їх на розум, як би й я, а не пусти попід плоти. Зроби з них газдів та й наказуй, аби свого тата та й маму не забували, бо їх тато не був лайдак, але своє право тримав...”

— Ой, Федоре, не пустю я твої хлопці попід чужі плоти, але навчу їх як рідні — вже Василь казав.

„А ту ниву під ланом засійте пшеницев, бо то добра нива, недавно гноєна. Та й робіт так, аби моїм дітем кривди не було, бо я маю таку гадку, шо відци я вже не годен вийти. Та й приишіт до мене гет за все, шо си дома діє?”

Клонєюси до тебе, брате, та й до вас, мамо, та й до дітий моїх. — Федір.“

Баба ревно плакала, а обое діти за нею.

— На-ко тобі грейцір, на-ко, але не плачь. Аді, чуеш, шо дедя каже, аби-с баби слухав, аби-с не пустував.

Казав оце Василь до Іванка та й дав йому новенький грейцар.

П О Б О Ж Н А

Семен та Семениха прийшли з церкви та їй обідали — мачали студену кулешу у сметану. Чоловік їв, аж очі вилазили, а жінка поchtиво їла. Раз-по-раз втиралася рукавом, бо чоловік кидав на неї цяточками слини. Таку мав натуру, що цьмакав і пускав слиною, як піском, у очі.

— Не можеш ту башту трохи приперти, не мож хліба ззісти...

Семен їв і не припірав башти. Трохи його жінка вколола отим словом, але він возив далі сметану з миски.

— Чмакає, як штири свини. Боже, Боже, таку маєш гямбу нехарапутну, як у старої конини.

Семен іще мовчав. Трохи був і винен, а, по-друге, хотів добре попоїсти. Врешті встав і перехристився. Вийшов надвір, дав свиням пити і вернувся, аби лягати.

— Аді, насадивси, та й легає як колода, ану-ко, ци він вікаже де носа? Гниє отак кожного света та й неділі.

— Чьо ти собі гудза зо мнов шукаєш? Як я то-

бі зав'єжу гудз, то ти єго не роз'єжиш, я тобі дам гудза!

— Я би тебе шонеділі живого кусала.

— Коби то свиня мала роги...

— Стоїт у церькві, як баран недорізаний. Інші газди, як газди; а він такий зателепаний, як коле-ра. Міні аж лице лупаєси за такого газду.

— Ото, бідна головко, та й втратю царство небесне! Нагаруйси цілий тиждень, та ще у церькві гаптах стій! Стій уже ти за мене, а я і так Божого слова віслухаю.

— Ой, вже ти слухаєш слова Божого. Одного лумера не знаєш, шо ксьондз казав на казаню. Станеш насеред церькви, як сновида. Дивиси, а очи вже пішли у стовбір, дивиси, а рот вже розхиливси, як ворота, дивиси, а слина тече вже з рота. А я дивлюси, та й земля підо мнов горит зі встиду!

— Уступиси від мене ти, побожна, най я трохи очи прижмурю. Тобі однако молоти, а я ледви тлінний.

— Бо не стій у церькві, як слуп. Лиш ксьондз стане з книжки читати, а ти вже очи віпулиш, як цибулі. Та й махаєш головов, як конина на сонце, та й пускаєш нитки слини, як павук, такі тоненькі — лиш шо не захаркотиш у церькві. А моя мама казали, шо то нечисте крадаєси та чоловіка на сон ломит, аби Божого слова не слухав. А коло тебе нема Бога, ой, біг-ме, нема!

— Агій на тебе, таже най твої голови дідько

причепитси, не мої! Ото побожна!? Мой, та ти написаласи у якес архириимске браство та гадаеш, шо-с вже света? Та я тобі так шкіру спишу, як у книжці, такими синими редами... Зійшлиси газдині у браство! Ніхто такого не чув та й не видів. Одна мала дитину дівков, друга одовов, трета найшла собі без чоловіка — самі поредні газдині зійшлиси. Та якби вас тоті черці знали, шо ви за чилідинка, та вони би вас буком з церкви. Аді, які міні побожні, лиш фоста на заді хибує! Книжки читают, образи купуют, таки живі до раю!

Семениха аж заплакала, аж затремтіла.

— То було ні не брати, як мала-м дитину! Ото-м собі долю напирала. Таже за тебе була би й сука не пішла, за такого вола невмиваного! Ще молиси Богу, шо-м собі світ з тобов зав'езала, бо був би-с ходив отак до гробної дошки.

— Бо-м був дурний, злакомивси на поле, та й відьму взев до хати. Я би тепер і свого додав, коби си відчепити!

— Ой, не відчепишси! Я знаю, ти би хотів ще другу взети з полем, але не біси, мене не доїш і не дїб'єш. Я таки буду жити, таки мусиш на ні дивитиси та й решта!

— Та жий, поки світа та сонца...

— Та й до браства буду ходити, та й шо ми зробиш!

— О, вже ти в тім брастві не будеш, хиба би мене не було! Я ті книжки пошпурею, а тебе при-

в'єжу. Вже ти міні не будеш приносити розуму від черців...

— Ой, буду, буду та й вже!

— А відчеписи від мене, бо як озму яке лихо та й перевалю!

— Мамко, мамко, то-с ні дала за кальвіна, то-то-с ми світ зав'єзала! Аді, в неділю береси бити!

— Аді, аді, мой, а то ж я розчинав сварку? Та міркуйте собі, шо це за побожна? Ей, небого, коли ти так, то я тобі трохи прикоротаю, я тобі писочок трохи припру. Таже через цу побожну траба би хату покидати! Оце біда, але буду бити!

Семениха втікала надвір, але чоловік ймив у сінях і бив. Мусів бити.

ВЕЧІРНЯ ГОДИНА

Не міг сісти, так його щось гнало від стіни до стіни. Ходив та ходив по хаті. Обстановка хатня і кути замазувалися і пропадали в вечірнім сутінку, а в голові зарисовувалися давні образи щораз виразніше.

— Оце така хвилина, коли малі діти вибігають із хати на толоку і граються дуже весело, нервово. В таку пору дівчата не хочуть гонити товару додому, бо кажуть, що як зоря вечірня на небо виходить, то голос по росі стелиться, — і співають, аби голос стелився. А взимі то мами прядуть кужіль та й співають свої дівочькі співанки, але так сумно, якби банували за молодим віком. Діти сходяться разом до купи і шепочуть на печі та й засипляють без вечері. Чудна якась вечірня година.

Ходив та гладив себе рукою по чолі, якби хотів усі свої думки замкнути у голові, аби не повилітали, бо щиро хотів їх перегадувати.

— Ба не знати, що він діє? Такий був добрий товариш. Добре пам'ятаю, як ми раз сиділи у ньо-

го в садку. Відай тоді він говорив за ті білі хмарки. Біла хмарка, казав, із золотими берегами сунеться по небі та лишає поза собою білі лілії, а сама йде далі та сіє, сіє того цвіту по синім небі — та й за годину нема ні хмарки, ні лілій. Лиш голубе небо морщиться, як голубе море. Правда, він тоді чогось сумував.

Ходив, а очі його ставали такі добрі, як у дитини.

— От, я вже забув кінець. Приходиться вже мамині співанки забувати! А ще донедавна тямив. Зараз. Я займив із Марійкою вівці в поле, у сіножаті. Марійка вишивала собі рукави, такі у фасольки. Фасольки вишивала на червоно, хвостики синьо, а межі поміж фасольками обкидала чорною волічкою. Я мусів завертати вівці, бо Марійка була старша. Але була одна білоголова вівця, та така влізлива, що жадній сіянці не дарувала. Та й я скинув окрайку і ми її спутали. Був спокій. Я бігав розперезаний попід верби та свистав та галасував на все поле. А потім Марійка мене закликала їсти. Їли ми хліб і сир із листка...

Вже сидів на м'якім кріслі і хлоп'ячі спомини гонили його, як сон, на якісь цвітисті поля, що цвітів на них дуже багато і можна їх рвати, рвати.

— Потім прийшли до нас мама. Верталися з поля, бо їсти носили робітникам. Дали нам їсти молока і оглядали Марійні рукави. Та й наказували Марійці, аби ніколи не брала три нитці, лишень дві поза іглу, бо фасольки будуть череваті. А мені

казали, аби не качатися з гори, бо сорочку підру, або собі черево покалічу. „Ти, парубче, не брикай, як кінь по полю, розперезаний, але сиди собі коло Марії та овец пильнуйте“. А я лежав собі коло мами та лупив ногами в траву, а мама казали: „Ти не годен ані годинки тихо посидіти“? Та й тоді злетів бузьок на млаку, таки коло нас. Мама ймили мене, посадили на коліна та й почали співати:

Ой, не коси, бузьку, сіна,
бо си зросиш по коліна.
Та най тота чайка косит,
що набакир шапку носит.

Збирав усі сили пам'яті, аби нагадати решту співанки, і не міг. Очі посумніли.

— Зараз, зараз. Мама пішли додому, а я бігав до вечера за бузьком та приспівував: „Ой, не коси, бузьку, сіна...“

Розбігався, як той хлопець, що хоче яр перескочити і над самим яром усе стримується. Говорив голосно перші вірші співанки і не міг далі нагадати. Зітхнув і чорний обвід коло очей ще більше почорнів.

— Боже милий, вже не годен я надточити тої нитки, що урвалася! Вона вже тоді рвалася, як мені мама мили ноги і чисті онучки видирали з старої сорочки, а тато чобітки обтирали. Всі ми тоді плакали, бо мене пускали у світ на науку. І ходив я по тім світі і гнувся, як лоза, для кавалка хліба і чув на собі сотки гордих очей.

Махнув рукою, якби хотів відігнати ті горді очі.

— По довгих роках я поїхав до мами. Тата вже не було. Згорблена, стара, з костуром у руках сиділа на приспі та грілася на сонці. Не пізнала. А потім мене привітала: „Наша, синку, Марія вмерла. Я тобі не писала, аби-с не сумував. Та, як умирала, то все за тебе допитувала. Ми її дурили, що ти над'їдеш. А таки того дня, що вмерла, то казала, що коби тебе хоть крізь вікно, хоть через поріг узріла. Та й умерла.“ Отак рвалася та нитка...

Несвідомо говорив мамину співанку: Ой, не коси, бузьку, сіна...

— Пішли ми з мамою на могилу. Ледви мама добилися. „Аді, синку, оце Маріїн гріб. Я вже насадила рути і барвінку і хрест дала змалювати, але ще вишеньки не посадила, аж восени посажу.“ Сіли ми коло гробу і мама оповідали мені за біду Марійчину. Чоловік злий, діти малі, біда в хаті. Вітер здував із вишень білий цвіт. Цвіт падав на гріб і на нас. Здавалося, що той цвіт зростається з маминим білим волоссям і що роса з цвіту спадала на мамине лице. А я нагадував собі, як ми з Марійкою вівці пасли...

Гарячі сльози впали на стіл.

А потім мама вмерли. Гріб мамин недалеко від Маріїного. Цвіт із маминої вишеньки падає на гріб Марії, а з Маріїної на мамин гріб. Був я там раз. Сидів межи тими гробами і нагадалася мені мамина співанка. Коли не знаю вже кінця. Посидів я там та й пішов із могили. Лиш вишневий цвіт

із гробів летів за мною, як коли би тим цвітом
сестра і мама просили, аби я не йшов...

Ще довго ходив по хаті та несвідомо шептав:

Ой, не коси, бузьку, сіна,
бо си зресиш по коліна.
Та най тота чайка косит,
шо набакір шапку носит.

З МІСТА ЙДУЧИ

Перший:

— Лишень самого полотна зо п'єтьдесеть звоїв по смерти лишилося. Такого багатиря пошукати. Хліб стояв від десять років немолочений — там були маетки! А кілька сума?! Таже небішик рік від року продавав пару волів за штириста левів. Де та сума, де ті маетки? Та й не знати, хто тими грішми загрівси? — Прийшла смерть та й мус усе покидати!

— Бувало прийдемо до него колідувати. Віколідуюем, шо віколідуюем, а він виходит із хати та й: „Проше, братя, до хати, най вам файно подекую за коледку“. Входимо до хати, пообсажує за стів та й каже: „Приймати мете, як є, бо як би я не одинокий, то жінка би якос прилагодила, а так най жінка з Богом спочиває на могилі, а ви вібачейте“. Та й сам нас приймав. Бувало понакладає такі хліби, як точила, та такі білі, як з фунтової муки. А солонини як унесе, то така, як долоня завгрубшки. Такої сьогодні і в різничок не видко. Горівки вже кілька було, шо би вужі мали доста.

То, бувало, п'ємо та їмо, а він просит як на весілю: „Пийте, братя, як не стане, то ще принесу, напийтеси у старого!“ То п'ємо та колідуємо старому:

..Будь же нам здоров, пане Максиме, в неділю,
В неділю рано дзелене вино сажене.
Вінчуем тебе шестем, здоров'єм, в неділю,
В неділю рано дзелене вино сажене.
Чесний, велишній, а в Бога вдешний, в неділю...

— То як вже віколідуюмо, а він п'є порцію до нас та й слози обтирає. „Як стара моя, каже, жила, то ви і її коледку колідували, а тепер нема кому заколідувати та й старому сорочки віпрати. Я, каже, не знаю, у котрий кут головов ударити, де си притулити“? То, знаєте, аж нам слози станут в очах, як він зачне за свою самотність уповідати. Так ми сиділи не раз добрих три години у Максима. Бувало вже зберемси, а він не пускає. „Є, каже, в мене і їсти і пити, як якис казав: і хліб і до хліба — та ще забавтеси, бо безпешно, як умру, то в ці хаті не мете напиватиси. Лиш мене, каже, припорпают, а мій Тимофій все пустит — шо до цинтля. Я, каже, старий, аби брехати, а ви, молоді, мете жити та мете видіти.“ Та й, аді, так сталоси, як небіщик віщував.

Другий:

— Якос паламариха на сапаню вповідала, шо він, небіщик, не любив до коршми заходити. Лиш, каже, раз або два в рік вперізував черес, клав у „зłodійку“ п'єтку та й гайда до коршми! Правда, шо не любив ходити до коршми, але вже як

пішов, то сороки й ворони пили — пив, хто не хотів! А дес по півночі вертавси додому вже добре горівчаний. То, каже, усі сусіди знали, що він іде додому. Стане, бувало, на воротах у себе та й кричит; „На сироти, на бідні запишу, а ему не дам, що довкола мізинного палца обмотати“! Та й ішов собі на приспу. Як був п'ений, то ніколи не входив до хати, ци зима, ци літо — все на приспі спав. Та й уповідает, що якес нечисте присилува-валоси до него та мордувало на приспі. Стогне, стогне, як худобина, та й сфатитси з приспи та довкола хати біжит, біжит, та кричит: „Рабівни-ки, злодії, шо мою працу розтегаєте!?“ Та й, бачу, хапав дручок та обгонив ціле господарство, як пес від якихос злодіїв. Дивиси, а він знов на приспі дримає. Ого, вже за мінуту та й верещит, аж крізь вуха промикаєси: „Паршеку, а ти ж, мой, шо корову із колешні виводиш?! Та я тобі амінь зроблю!“ Та й знов літав, як несповна розуму, по тоці. То казала паламариха, шо так цілу ніч Божу ним носило та мордувало. Спит на приспі та крізь сон гукає: „Аді, аді, вже ліцтуют, вже б'ют печетки, вже на бубень вікликають!“ Відай, воно правда, шо він із-за-молоду купив собі щезника. Він і до худоби знав, таже корови у него по дійниці молока давали.

Третій:

— Якос незабавки, як Максим умер, та в мене хлопец заслаб. Гадаю собі: „Таже траба якогос ліку шукати! Умре, бідний світе, та й ховай не

знати з чим та й у чім?“ Та й пішов-сми до нашої брехунки, до Касіянихи. Якурат вона надійшла, примовила хлопцеві та й, якто знаєте, пошта — сіла та й розповідає. Ходит по селі та все знає, шо де дієси. Та й уповідає жінці, шо, каже, тижнем перед смертев та був у мене Максим. Слухаю і я. „Ще, відай, каже, і на день не займалоси, як прийшов. Вчула я, шо хтос дверима рипнув та й сфатила-м си, кажу: певне до родів. Дивлюси, а то старий Максим. „Ти, бабо, дес каже ї небіщик, ще спиш, а то вже днина“. „Ей, де, каже, днина!“ Сів він на лаві та й такий обмінений сидит, шо аж. „Ти, каже небіщик, — якас брехунка та дай міні розв’езок на сон. Саме, каже, вопівночи приснило-си міні, шо дес я віхожу з хати надвір, а то сполудня така чорна хмара, шо аж сина краями! Гадаю собі: Ото зараз упалит град, бадю, бадю, піде хліб унівець! Та й пішов-ем до хати, вініс кочергу та й лопату та й склав на́вхрест. Та лиш я склав на́вхрест, дивлюси, а то з-під вугла вода просікаєси. Став я та й дивуюси. Е, та бо то з-під другого, з-під третього, ба й з-під усіх нори пустили! Дес я збоявси. Глипнув-ем на тік, а там такі нори грают, як на сіножетах. Дес я побіг за рускалем, дес я спускаю ту воду в став, дес та вода снопи підмулює, колешні підмиває. Відкидаю дес снопи та й уже упрів-ем — та й пробудив-ем си. Ти якас, каже, брехунка, та розв’ежи міні цес сон, шо воно має бути з тими норами?“ Та й, каже Касіяниха, шо я єму сказала, то сказала, але

він у тиждень та й умер.“ Тота відьма допомгла таке Максимови, як мому хлопцеві. Але коби-х єї лице уздрів, та й би-х перевалив, як суку! І гроші взяла і горівку пила, а хлопец до трьох день та й на лаві!

Перший:

— Знак тому, шо був віщун, бо все сповнилось, як віщував. На єго подвірю якурат можут тепер нори грати! Ані хліба в оденках, ані худоби, все Тимофій поспродував. Пішло маєство, як за водою.

Другий:

— Коли бо, видите, за житя він не злюбив си-на та й слова доброго єму не сказав, а син, як дірвавси до маєтку, та й таке понаплітував, шо ніхто тому кінца не найде. Банки, якіс векслі, жи-ди і всека нужда. Пропадає на пни. Та й коби-сте знали, шо Тимофій і не п'є, лиш так му все з рук паде якос. Бог знає...

Третій:

— Але ци-сте чули, яку Тимофій має патороч із жінков? Та, бачу, вже її добиває. Дес ще зосени з'їхала комісія з банку до него та й каже: „Або гроші, або пускаєм маєток на вікликане“. Звертів-си, звертівси, та й до жіночої пайки. Дурна жінка бери та підпишиси у нотаруша та дай свій ґрунт продати. Ніби дістала якис тот вексіль, вповідают люде, але тепер і тот вексіль боками лізе.

Перший:

— Ой, правда, шо дурна! Друга жінка, та й ді-

тий нема... Та най би чоловікови яка примха сталаси та й шуруй, бабо, попід чужі плоти. Таже діти від першої зараз би нагнали. Та й шукай, бабо, права, не знати де і з чим?

Другий:

— То вона, бачу, дала тот вексіль братови, а тепер приходит речинец платити та й дотискают. Та тепер там у хаті таке покаяніє, шо би птаха не сіла на хату. Як дізнавси, шо вексіль вже у місті, та як прилетів з міста, то й коні не розпрегав, але влетів до хати та до жінки:

— А вексіль де? — каже.

— Ой, я дала братови.

— То в тебе брат — чоловік, ци я?

— Та, бачу, бив, бив, аж ребра поломив. Як учув, та й розум стратив.

— Клади, каже, голову на поріг, най рубаю; ти підеш сиру землю їсти, я на шибеницу, а діти жидам воду носити!

А вона, бачу, молила та просила.

— Ой, каже, чоловіче, коби я з тобов мала хоть одну дитину, а най же тобі шо станеси, та й я піду попід чужі вугли кукати?

— Меш, каже, кукати, як глуха зазуля, заки ті у гріб не зажену.

Та й легли отак спати, він з краю, а вона від стіни. Шогодини, бачу, вставав та бив. Кажут, шо болото зробив з жінки. А рано вона хотіла втечи, але ймив та прив'езав та місив обцасами, як у глину. Най Бог боронит від такого!

Третій:

— Здурів чоловік та й решта! Таже він рано відв'їзав її та й казав, аби файно вбралася, бо підуть на храм. Та й поволочив, кальвін, таку збиту на друге село. Але вповідали люде, шо на храму вона скинула кіптарь, а сорочка кервавівська! Обступили її жінки та питали, шо то ї таке? А вона бідна в плач! Всі храмові іззираютьси, як на чудо. А Тимофій, бачу, встав із-за стола та й: „Жінко, каже, марш додому!“ Та так вони похрамували. Як вертали додому, то лиш один Бог знає!

Перший:

— Гет люде падут удолину так, як би їх хто трутив у бульбону.

Другий:

— Таки небіщик Максим шос знав до себе. Аді, нори знорили і его маєство, і невістці нори по плечах просікают...

Третій:

— Таке знав, як і ми. А ніби так не пішли усі господарства, лиш Максимове? Аді, ваш тато ще мав ґрунт і воли, а ви вже зарібний чоловік.

Другий:

— Та мав, але де тому кра-ай! Де, де, де-е!

— От якос ми добилися до села. Рот ба цеї, ба тої — балу та балу, а ноги сараки йдут. А ви завтра де йдете?

Перший:

— Та до двора!

Другий:

— А я до того паршивого Срулика, бодай его шлях трафив. Ще від літа винен.

Третій:

— А я до ксьондза.

З А С І Д А Н Н Я

Радні поволі стягалися до канцелярії. Кождий, заки входив до хати, висікався у сінях, обтирав ніс полою від кожуха і долонею ще доправляв. Отак кождий ішов межи люди. „Славайсу — Навіки слава“, та й сідав на лаві, що стояла довкола хати.

Радних було вже з-половина, старші сиділи ближче до стола, а молодші трохи подальше. В куті коло печі стояли сінники один на другім, а коло них чорна бляшана банька. То був шпиталь. То як раз або два рази до року написав лікар письмо до громади, що того а того дня буде в селі, то війт кликав до себе поліціяна Тому:

— Вже, небоже, мусиш завтра прихарити канцелярію, бо, аді, прийшло письмо, шо дохторь приїде. Обшуруеш трохи підлогу, посиплеш піском, розкладеш сінники по підлозі, понакриваєш їх лентухами, поналиваєш тої смердечої води з баньки по кутах, та й очи заткаємо. Є припіс, шо шпиталь має бути на холеру, та й мус бути!

Отак поліцай робив раз або два рази до року з канцелярії шпиталь... А як радні потім сходилися

на раду, то всі пчихали і казали: „Але бо паскудно смердит!“ Ті, що були у війську, говорили, що певно лікар робив „реперацію“ і обмертвлював, та від того так вертить у носі. А Павло Дзіньо то вже добре мався. Він все дрімав на раді. То, як радні пчихали від сопуху шпитального, то все казали:

— Павло мнекий на голову, та ми лиш пчихаємо, а він таки спит. Траба дохтореві сказати, аби нам не обмертвлював радних, бо рада буде до нічого.

Павло не боронився, лишень глядів перестрашеними очима на радних, а лице його ставало ще чорніше, як було. Його поміркували в раді „намість дурного“ — та й всі з нього сміялися.

Тепер радні сиділи на лаві та й балакали — по волі, ліниво. Кождий сидів, як йому було ліпше і як навик. Іван Плав'юк, що сидів коло самого стола і був найстарший, схилився на черево, склав руки, як до молитви, всунув їх межі коліна та й плював, покурюючи люльку. Долоні, ніс і коліна сусідували з собою. Отак він сидів та вповідав за ярмарок.

— Дайте ми покій з такими ярмарками, як теперішні! Жиди з панами цілий світ займили. Хто продає — жид, а хто купує — пан! А люде десне-дес шо грубшу яку штуку продают. Телетко, коровку — то ще, ще, але волів вже мало.

— Та бо тісно стало! А кождий собі гадає: „Куплю телетко, прикохаю, дес трохи полови за-

парю, гарбузів кину та й, уважаєте, шос приросте на обкидок. Тісні роки настали!

— Правда, шо тісні. Дес давно то, бувало, ксьондзи гійкали нарід, аби не пив, аби не гайнував, а тепер, видите, нарід і не п'є і не гайнує, а грейціря рівно не видит. Гет нарід приперси, а на Великдень таки рідко котрий солонину має. Так тежко, вам кажу, як з каменя, за той грейцір!

— Всьо перевеклювалоси. Таже давно і цеї худоби не було видко. Тепер худоба сама періста — тиролска, а давно була сама біла. Я ще не такий дуже давний газда, а по жінці взев-єм такі білі воли, як сніг, а роги мали такі, шо в ворота не влізалиси. То, бувало, так бігли, як коні. А як їхав-єм до міста, то-м дзумбелав. Казали, шо то була венгерска худоба, як ніби за цу кажут, шо тиролска. Та й тогди була тана худоба, де-де-де-е!

— Тано продавалоси та й тано куповалоси, але ліпше було. Аді, таже то не лиш худоба инакша настала, а свині ж давно такі були? Були, видите, усілякої масти, і шерсть по них довга, і драганісті на ногах, а теперішні самі білі і гладкі. То як станеш на свинцкі торговици, то так ними усіяно, як білим цвітом. Лиш мадзурі помежи них з черевами похожеют.

— То є, відай, усякий гатунок. А ніби люде всі однакі? Якос був-єм у Коломиї та й дивлюси — йде якес таке, як дідько, Господи ні прости! Чорне лице гет цалком і руки. Гадаю собі: та цес аби

де став уночі на мості, та й би кожному траба воду освітити. Та бо біг-ме! Якис жидок казав, що то такі люде є під сонцем.

— Та вже певне, що є усякий гатунок. Мій Василь, як був у Вігни при воську, та казав, що видів такі свині, що ані вух, ані рийки, ані ніг не видко, лиш таки толуб.

— Є всього на світі, а біди найбільше...

Бесіда станула, бо війт надійшов.

— Та що май чувати в місті, віте?

— Коби гроші, то в місті би добре. Вижу, пани лиш зайдут на ресторацію та й п'ют та поїдают щонайліпше і гроші мают. Коби хоть на тиждень перекинутиси в пана! — говорив війт.

— Як у якого пана. Бо є такі, що на солomé сплют, а зубами обіскаютси. Зверьхи камазелька, а сорочки нема. Лиш притулит на груди трошки полотенца та й убравси! А неедин такий голоден, що би макух їв, — казав Проць, що давно у дворі служив.

— Та ще був-єм у секретаря із-за тої толоки. Шос він міні там белендів та й каже, що коби, каже, у вашім селі менше люде тих казетів на пошті спроважували. То, каже, ошуканство. Мужиків, каже, є шос дуже багато. То як лиш двацита пайка даст по левови за казету, та й си зробле тисічі-тисіченні гроший задурно, запусто. Такий панок, каже, все сам понаписує, тумана пустит, замастит, загладит, а мужики дурні, каже, читают та аж облизуютси, шо панцке поле на люди перейде.

— А ви певне стояли та потакували? — питає молодий радний Петро Антонів.

— Ні, брав-єм си з ним за-барки за якогос там латюгу, шо туманит людей! Добре ксьондз із Грушевої казав, шо нарід даєси на підмову всяким криміналникам, а потім, каже, прийде шо до чого, а вони ізнирли, а дурний нарід сидит по арештах. А то ж мало попосочили та покалічили?! Я лиш не люблю, як міні хто під ніс підкидає. Ніби я громаду продав або зрадив? Ніби пхаюси у вібір? Вібираєте, кого хочете, а я стою на боці.

— Ви би си пхали, але ми кричимо: ацю! Ви би ще й дітем ковбаси принесли додому, — говорив Петро Антонів.

— Мовч, — закричав вїт, — мовч, бо ті скажу закувати, ти шмаркачу! Та дивітси, газди, ци я з ним свині пас?

— Ви міні носа не обтерали, а на мою бесїду можете так потакувати, як секретареви.

Сварка починала вже ставати бійкою і старий Іван вмїшався в діло.

— Ти, небоже Петре, не будь угурний, таже знаєш, шо молодий мусит старшому змовчети. Один чоловік такий, шо не боїтси нічо, а другий та й боїтси. Я сам, газди, все за громадів стояв-єм і стою, але, біг-ме, на ваш збір не пішов би-х. Якос я зосени був у місті. Надибає мене злісний та й каже: „Ходїт на збір та хоть на старість подивитеси, як мужики докупи еднаютси“. Кажу я єму: „Біг-ме, би-х не пішов! Воно добре, шо

єднаються, бо, як то приповідають, що громада — великий чоловік, але я не піду. Я, кажу, зріс і по-сивів, а ще в криміналі години не сидів. А тепер траба міні на старість нечести? Таже, здаєси ми, що би кожда маленька дитина в селі показувала: аді, вуйко Іван та в арешті сиділи! Не піду, та й не піду! Мій Никола ходит, але я не піду.“

Якось старий Іван цим та не тим та й улагодив сварку. Лиш гнів лишився однако.

— Але ми балакаємо та балакаємо, а ви, віте, не кажете, чого ви нас поскликали? — питався Іван, аби сварка не обернулася.

— Вже я вас не буду скликати, коби-м добув своє та й плюю на уред та най вам шмаркачі вітуют.

— Але, але, ви гадаєте, що віта не найдемо, ми би з села на цілу околицу вітів настарчили, — не дарував Петро.

— Та шос старший брат має на раді казати — говорив віт.

Старший брат церковний, Василь, почав говорити.

— От не знаю, ци то в четвер, ци в п'єтницу та прибіг до мене писарчин парубок. „Ой, каже, вуйку, я видів, як стара Романиха з-під церькови дошку несла“. Пішов я на другий день під церькову та й якурат нема одной дошки. То ще з тих, шо від дзвінниці лишилиси. Воно правда, шо то вже здрихлавіли ті дошки, але як то з-під церькови рунтати? Та й, видите, така стара жінка та й ки-

ває того, що не до неї. Пішов я до ксьондза та й уповідаю, а ксьондз кажуть, що маєси на раду дати знати, бо, кажуть, як то церькову обкрадати! Я би, до пса, вже нічо не казав, якби воно моє, але церьковне, та траба єго боронити — оскаржував Василь.

Всі радні мовчали, бо хто то надіяв би ся, що стара Романиха та злодійка. Ніколи по селі не було за неї чутки, аби вона крала.

За хвилю увійшла Романиха. Стара, обдерта, з синім лицем. Станула коло дверей та й почала борзо крізь плач говорити:

— Я, газдики, вкрала ту дошку, таки-м украла, аби-сте знали, як мене мій син на старість обсербує! Та я в хаті не маю віхтика солімки, аби хоть покурити. Я сижу на печи та й замерзаю. Цілому селови шию та преду та й пальці ми деревіють. Очи ми вже скаправіли. Та ще кілька я зашию, аби душу погодувати — нема грейціря на топливце. Та я свому синові всю свою крішку дала, лиш собі один кут лишила, а він навіть до мене раз на місяць не подивитси. Аби увійшов та: „Бісе ци чорте, що ти дієш!“ Ні та й ні!

— Але з-під церькови красти? Таже ваші гони, жінко, вже не довгі, та пам'ятайте і на тот бік, аби-сте що принесли. Ви — стара жінка, та я кажу, аби вас не замикати, ані бити, лишень дасте лева на церькову та й йдіт собі з Богом, а білше аби я не чув за ніяку крадіжку, — судив вїйт.

Романиха кинулася, як опарена.

— Ой, віточку, та я вмру та не буду лева мати! Де міні лева, де, де, де?!

— Мус! — була відповідь.

Радні мовчали. Чули, що баба дуже бідує, і знали, що лева не має. Але вкрала, що правда, то правда, та й ще з-під церкви! Вже мали гадку сказати, аби потрошки давала, по шістці, по дві, як почав говорити Петро Антонів.

— Я би, люде, казав, аби таку бідну одову не карати. Церькова відай си не загіє одовиним левом. Дес то вповідают, шо давно церькви западалиси і робилоси на тім місци озеро безконешне. Якби таких кервавих левів одовиних набрати та покласти в скарбону церковну, та й відай би жадна церькова не стримала сліз одовиних. Це відай би було не по правді. Та замість, аби церькова бабі дала, то ще ме від неї брати того студеного лева? Я якос був у баби за предивом. Вхожу, а в хаті студеніще, як у газдівські стайни. На опецку горит каганец такий, як зеренце пшениці, та й кільки всего вогню у хаті. Баба сидит та мнє пальці, як дерев'ені. Я би казав, газди, аби ви не казали її платити того лева.

Війт злісно поглянув на Петра. Радним як коли би камінь із серця спав. Всі одним голосом заговорили, що не треба бабиного лева. І старий Іван сказав: „А най Бог сохранил!“ Ще казали прикликати сина бабиного і старий Іван взяв його картати.

— Мой, мой, таже вона тебе на лані під корчем ховала та холоду шукала. Мой, таже вона тебе обпирала і облатувала і плакала, як ти до бранки йшов, а ти ї віхтика соломи не кинеш? Ей, коби я був вітом, я би тебе на остатне вогниво скував! — проказував Іван.

СВЯТИЙ ВЕЧІР

Синя, як пуп, сиділа на печі посеред купи дрантя і безупину біла головою в стіну. На припічку сидів син бабин.

— А хоть би-м продавси, то топлива нівідки вам не дістану, а хоть би-м украв, та й імут. Сидіт на печи, обтулюйтеся в лахміте, як можете, та й тепла чекайте. У мене малі діти та в'єнут, сарачета, на морозі. Аді, приніс-сми вам хліб та й горівки крішку та й білу дранку, та обійдіт собі света по-Божому. А може ще люде вам шо внесут. Та й головов у стіни не бийте, бо нічого з них не віб'єте.

— Коли-ж бо я, сину, кількому морозови і такі студени не годна вітримати. То аж в самих кістках я мороз чую. А головов я в стіну б'ю, бо би-м на місци задеревіла, як би-м не біла.

— А ноги ніц не стухають?

— Ноги, синку, як коновки, набреніли: ані їх пігнути, ані їх зібгати.

Показала ноги сині і блискучі, як скляні бервена.

— Я не годна ночі зночувати, такі ночі довгі, довгі, як коли би десіть на одну склав. Всі очинаші зговорю, все поперегадую від найменшої дитини, та й дня діждатиси не можу. Та й так гірко сидіти самому у таким студенім вертепі.

— Та коби хоть Бог змидувався та муки вам довгої не дав та й лежі гнилої, аби вас берзо спретава.

— Ой, синку, я так тої смерти, як мамі рідної, чекаю. Вночі то в кожній кут пролуплюю очи, ци де з кута не привидитси, та й незабавки таки приходит. Але не привиджуєси.

— Та смерть прийде, але коли. А коні стоя; гай, скиньте drankу та пай на вас сорочку патегну.

— Я, дитинко, замерзну, як ти мене в білу сорочку вбереш. Я рада, шо-м цу на собі загріла та й, як якис казав, своїй нендзі рада, шо-м заплодила, бо все вкусит, то от як тепліще в шкіру.

— Ви вже розум вістаріли — таже не мете на Різдво у такі нендзі сидіти!

Натягнув на маму сорочку.

— Не далекі ваші гони, кости, як мечі, із шкіри вілазе, — коби борше.

— Та й я тото, синку, кажу, коби борше.

— Та светкуйте здорові.

— Йди, йди, бо то панцка служба.

Дрижала на печі зі студени і головою в стіну біла.

— Тото добру дитину маю, тото ходит коло мене та й не забуває. Ніколи не встидався, шо мама

з торбов ходит. Благослов'ю ті, синку, на все добре.

І рукою благословила.

Легонечко ковтала головою в стіну, якби з радості, що сина доброго має.

— Слава-йсу!

— На віки слава!

— Я вам, бабо, солодкої пшениці та й тіста принесла, аби-сте за мою Марію очинаш зговорили.

— Прости-біг, небого, я зговорю очинаш за твою Марію.

Христилася синіми руками.

— Слава-йсу!

— На віки слава!

— Надніс-сми гезди трохи пирогів, а ви за мою першу очинаш вікажіт.

— Бо-да-прости. Андрію, я вікажу за твою Катерину очинаш.

Шепотіла молитви.

— Слава-йсу!

— На віки слава!

— Я вам, бабко, рибки принесла, а ви за нашу маму поклони вібийте. В людей свето, а в нас, якби тіло ще на лаві лежело, так плачемо. Ще того Свет-вечера вони нам вечерю лагодили.

— Я, сирітки, віб'ю поклони за вашу маму.

Дівчина плачучи вийшла, а баба продувала порох із печі і цілувала землю і поклони била.

Дуже багато мисочок люди поназносили.

Вечір ловив за очі і баби вже не було видко,
лишень її молитви розходилися з печі по хаті.

— — — — —
Галуззя грушки шморгало у вікна, а шибки дзеленькотіли.

— Колідуй міні, грушечко, колідуй, бо ніхто міні цього вечера не заколідує, такого великого вечера, лиш ти бабі колідуєш.

В руках держала плящину з горілкою.

— Я буду горівочку попивати, а ти міні файну коледочку колідуй, та й мому синові, бо свої мами не скидаєси...

Пила.

— Якби не він, та й би ні аж навесні найшли, якби сопуха з печі аж на дорогу вдарила.

Пила.

— Аді, оцеї, грушечко, жіноцкої, шо каже:

Нова радість стала, яка не бувала,
Над вертепом звізда ясна світу засняла...

Дрантивим голосом цілу коляду відколядувала.

— Тепер увес мир, увес рід колідує і веселитси, а я собі з грушечков, ми обі собі. А оцеї, грушечко, стародавньої мому Митрови:

Вінчую тебе шестем, здоров'єм, повій,
Повіяв вітер, похилив явір стнхенька.

Верещала, якби з неї хто паси дер.

— Оцеї мій старий любив колідувати. Видиш, старий, а я собі без тебе п'ю та гуляю та й колі-

дую. Твоя грушечка зо мнов колідує. Ой, я вже з тобов ні, ой, ні! Я не твоя вже газдиня...

Пила.

— Ой, не твоя! Я собі без тебе раду дала, я собі торби пошила та й межі люди пішла. Як-ем з торбов за твій поріг переступила, та й я вже не твоя газдиня, нема рихту.

Пила.

— Але як-сми вішла, Михайлику, перший раз з торбов на дорогу, та й чула-м, шо-с у гробі перевернувси, а міні від сонечка светого сором стало та й вернула-м си до хати. Молитви старецкі говорила-сми у твої хаті. Отаку-с газдиню лишив післі себе.

Пила.

— А тепер мене, чоловіче, пси з усіх селів знають, а я їх твоєв паличков відгоню. Але-м тим жебраним хлібом сина згодувала. Він мамі їстки внесе, він сорочечку мамі на плечі натегне, він мамі не скидаєси. За него, старий, усі гріхи маєш мати прощені, за него одного. Бо за твою газдиню ти ласки в Бога не вступиш.

Напилася.

— Але-м, старий, п'ена, але-м помийница! Коби-с ні тепер уздрів, та й душа би ти си зрадувала. Але би-с спарив, але би-с бив! Лиш за кіски та голову межі коліна — та й в'ези надвое. Бий жебрачку, та вона твою памнеть з торбов світами рознесла! Бий, як суку, бий, най вона тобі д'хаті дідівських куснів не волочит!

Випила решту.

— А припри ж собі, мой, газдиню, лиш таки йми за кіски та отак оту старицу...

Гатила головою в стіну, як скажена.

— Лиш таки отак, най креперує торба громацка!

ЛЕСЕВА ФАМІЛІЯ

Лесь своїм звичаєм украв від жінки трохи ячменю і ніс до корчми. Не ніс, але біг до жида, і все обзирався.

— Ого, вже біжит з бахурами, бодай же-сте голови поломили! Коби забічи до коршми, бо, як допаде, та й знов буде рейвах на ціле село.

І побіг з мішком на плечах. Але жінка з хлопцями доганяла. Вже перед самою корчмою хапнула за мішок.

— Ой, не тікай, ой, не біжи, не розноси мою працю змежи дітій!

— А ти, мерзб, знов хочеш робити веймір на всі люди! Лице би-с мала!

— Лица я із-за такого газди не мала, та й не буду мати! Давай мішок та пропадай. А ні, то будем ті бити, буду ті бити з дітьми насеред села! Най буде покаяніє на увес світ! Давай!

— Ти, стара лерво, та ци ти здуріла? Та я тебе і бахурів твоїх повішію!

— Андрійку, синку, лиш по ногах, лиш по ногах, най вам хлібец по жидах не розносить! Так

бийте, аби-сте ноги поломили. На каліку то ще заробимо, але на п'яка ми не годні наробити!

Вона говорила до своїх двох хлопців, що стояли з бучками і несміло дивилися на тата. Андрійко мав вже десять років, а Іванко з вісім. Вони не сміли приступити і бити тата.

— Бий, Андрійку, я буду тримати за руки. Лиш по ногах, лиш по ногах!

І вдарила Леся по лиці. Він поправив її ще ліпше, аж кров потекла. Тепер хлопці підбігли і почали валити бучками по ногах.

— Ліпше, синку, уваліт му ноги, як псови, аби тегав за собов!

І плювала кров'ю і синіла, але тримала за руки. Хлопці вже зважилися і підбігали, як щенюки, і били по ногах, і відбігали, і знов били. Майже бавилися, майже сміялися.

З корчми вибігло кілька людей.

— Мой, таже цього ще ніхто не видів, відколи світ! Аді, як б'ют, ще цицка коло рота не обісхла. Покаяніє на увес мир!

Хлопці били, як скажені, а Лесь і Лесиха стояли закаменілі, покривавлені і не рушались з місця.

— Мой-ня, хлопці, таже ви пірветеси коло деді...

— Було брати довші буки, аби-сте ліпше доцегали...

— Бийте по голові дедю, у розум, у тімне!...

Отак викрикував якийсь п'яний з-перед корчми. Лесь кинув мішок на землю і став, як дурний.

Він такого нападу ніколи не сподівався і не знав що робити. Врешті ляг на землю і скинув киптар.

— Андрійку та й ти, Іванку, йдіт тепер бийте, я ані кинуси. Ви ще малі та вам тяжело підбігати. Гай, бийте!...

Хлопці стояли подалік і дивно дивилися на тата. Поволеньки покидали бучки і дивилися на маму.

— Та чому їх не заставляєш, аби били, аді-м лег — бийте!

Лесиха заревіла на все село.

— Шо я, люди, винна? Я б'юси по ланах з дітьми на сухім хлібци, та шо я уторгаю, то він все до коршми віносить. Я, люди, не можу нічо заробити через него, бо не можу хати лишити. Таже він лишив нас без драночки у хаті. Шо залямит, та й до жидів за горівку несе. Я не годна наробити і на діти і на жидів. Най си діє, шо хоче, але я вже не годна...

— Таж бийте, і палцем не кинуси!

— Най тебе, чоловіче, Бог піб'є, де ти нам вік пустив марне і діти осиротив! Та ти нас кілька набивси, шо ми ніколи з синців не віходимо, як воли з ярма. Таже я не можу горшечка у хаті затримати, бо все вібиваєш. А кілька я з дітьми начувала на морозі, а кілька ти лишень вікон набивси? Нічо ти не кажу, най ті Бог скарає за мене та й за діти! Ото-м собі долю в Бога вімолила... Люди, люди, не дивуйтеся, бо не знаєте.

Взяла мішок на плечі та й поволіклася додому з дітьми, як пришиблена курка.

Лесь лежав на землі і не рушався.

— Але піду до кременалу, на вічний кременал піду. Раз! Такого ніхто не чув та й не буде чути. Таке вістрою, що земля здрігнесь!

І лежав і свистав завзято.

Лесиха повиносила все з хати до сусідів. На ніч лягла з дітьми спати у городі, у бур'янах. Боялася п'яного Лєся, що вночі прийде. Дітям постелила мішок і накрила кожухом. Сама чіпіла над ними у сердачині.

— Діти, діти, що мемо робити? То-то-м вам постелила сьогодні на увес вік! І пімрете, та слави не збудетеси! Не годна я цего за вас відмолити...

І плакала і наслухала, чи Лєсь не вертає.

Небо дрижало разом зі звіздами. Одна впала з неба. Лєсиха перехристилася.

МАМИН СИНОК

Юрчиківі

У суботу рано вибігла Михайлиха за поріг хати і заговорила до себе дзвінким голосом:

— Ба, не знав, де бахур подівси? Дес воно ландає, дес воно нишпорит по дворі, як курка. Ану, ци би ти єго вдержела у хаті? Счесала би-х бахура, та й нема.

За хвилину пішла до стодоли подивитися, чи коло Михайла нема бахура.

— Ото в тебе також розум?! Не наженеш хлопца до хати, але коло себе тримаєш на студени. Ходи, Андрійку, до хати, та дам яблуко таке червоне, шо аж!

— Не йди, дурний, бо мама бреше, мама хоче чесати та й гулит тебе — сказав і зареготавсь Михайло.

— Цес чоловік, біг-ме, вістарів розум! Таже дитина отут замерзне коло тебе. Не слухай, Андрійку, деді, бо дедя дурний, але ходи до хати, я тебе счешу та й дам булку та й яблуко. Ая!

— Коли ви не дасте.

— Ходи, ходи, біг-ме, дам.

Та й взяла за руку та й повела до хати.

— Я тебе файно вімию, вічешу, а завтра підеш зо мнов до церькови. Мама таку файну сорочечку і поясок даст. Всі будут дивитиси та й мут каза-ти: „Аді, який Андрійко красний“.

— А яблуко дасте, ма?

— Дам, дам, багато.

— А булку?

— Та й булку...

— А до церькови озмете?

— Озму, озму...

— То чишіт.

І мама взяла мити голову Андрійкові. Цятки води спадали поза ковнір і Андрійко ледве витримував, аби не плакати.

— Тихонько, тихонько, мама так файно віміє, віміє! Лячко буде, як папірчик, а волосе таке, як лен. Над усі хлопці будеш найкращий!

— Коли бо кусає...

— Мама гет вічеше, нічо не буде кусати. Так леглянько буде, шо ей — де!

— А як вічешите та й дасте булку та й яблуко, то пустите надвір?

— А шо ж, уберу тебе та й підеш гет далеко, гет, гет...

— Добре, я піду до вуйниного Івана.

Мама Андрійка вимила та й взяла на коліна та й чесала.

— Ма, а коло деді є кіт, та й таких миший ловит та й душит.

— Бо миши зерно труб'є та шкоду робле...

— Нашо шкоду?

— Аби не було шо молотити та й молоти.

— А шо ж вони їде?

— Таже зерно...

— Як?

— Е, з тобов не договорив би си...

— Траба, аби ті дедя увечір підстриг, бо, аді, яке патлате волосє.

— По-парубоцки, ма?

— А-як-же, таже ти у мене парубок.

— Та й видиш, шо вже, а ти не хочеш ніколи давати чесатиси. Ану-ко подивиси в дзерькало, як файно?

Андрійко виглядав, як скупаний, волосся спадало маленькими, білими нивками на чоло і шию. Очі були сині, а губи червоні. Мама дала йому яблуко і булку, він сховав у пазуху.

— Я хочу до вуйни.

— Уперед ззіж яблуко, та потім підеш, бо хлопці відоймут.

— Я не покажу. Хочу до вуйни.

— То йди, про мене.

Вбрала його в чобітки, в свою кожушину, в татів капелюх та й пустила надвір.

— А дивиси, аби-с упав, та й буду бити...

Сіла в хаті шити.

— Не біси, такий мудрий, як старий. Не мав би си в кого вдати! Вікапаний Міхайло. А зараз упоминаєси заплати за чесанє...

І мама всміхнулася і шила далі.

— Коби здоров ріс та чемний. Має три роки та й гет оченашу береси. Такий старогрецький, а такий пустек, шо хату догори ногами здоймає. Так нераз допече, шо мус бити. Якби не бив, та й нічо би з него не було.

Підняла голову, глянула у вікно.

— Це вже вполудне, а Михайло ще не входить полуднувати. А бахура нема. Дес певне чипит на снігу та й ме кашлати...

— — — — —
Вечером сідів Михайло на лаві та й держав на колінах Андрія. Вогонь палахкотів у печі і освітлював хату червоним світлом. Михайлиха сиділа перед піччю та й варила вечерю.

— Ти зійшов, старигане, на діточий розум, та лиши дитину в супокою, не підкидай ним, як гарбузом. Йди, Андрійку, до мами.

— Коли я не хочу.

— А ти чій, дедів, чи мамин? — питав Михайло.

— Дедів...

— А когѳ меш бити?

— Маму.

— А, ти підвіяний, та я тобі яблука та булки даю, а ти меш мене бити!

— Дедя тобі купит багато яблук, бо ти дедів.

— Ой, ци не цес дедя тобі купит? Ти би ніколи не видів нічо.

— Ану-ко покажи, як ти меш їхати у воську на кони?

Хлопець сів на поривач і брикав по хаті.

— Доста, доста, Андрійку, на тобі солімку та пінку з молока збирай.

Андрій опинився коло печі і збирав пінку.

— Мо, Андрі, а ти що купиш мамі?

— Червоні чоботи.

— А дєдиви?

— Дєдиви нічо не хочу.

— Файний синок мамин.

Михайло взяв його знов на коліна.

— Ти як називаєшся?

— Андрій Косминка.

— А хто ти є?

— Луский радикал.

— Добре. А куди ти поїдеш?

— До Канади.

— На чім поїдеш?

— На такі шіфі, як хата, великі, таким морем шіроким — шіроким, гет, гет...

— А дєдю озмеш з собов?

— Озму дєдю та й маму та й Івана вуйниного, та й гет поїдемо...

— Йди, йди, не зіціруй хлопца та не бери на акзамент, бо ще всне без вечері.

— Але поміркуй, який бахур мудрий, гет все знає!

М А Й С Т Е Р

То як часом майстер напився в саму міру, ні замало, ні забагато, то розказував одну подію зі свого життя. Всі, що були у корчмі, слухали його з увагою, навіть і жид слухав.

— Та я вам, мой-ня, не буду ні цеї, ні тої городити. Був-єм майстер, був-єм газда — ціле село прикаже. Тепер я лайдак, най і це село прикаже — марного слова не скажу. Не скажу, бо шо правда, то не гріх. Але як то воно на мене впало? За оце ви питайте...

— Прийду до газди, обдивлюси по матріяні, по пляцови, приб'ю торг, могоричь віп'ємо та й до роботи! Плюну у жмені, сокиру в руки та й дивиси, а будинок, як дзигарок, віріс на подвірю. З котрого хочь боку заходи — дзигарок.

— Віду в неділю з церькови, йду додому та й нютую собі в голові, шо най лиш пожию з десіть років, та й село гет перебудую. Так перебудую, шо не жель буде у него зайти...

— Дома пообідаю та й йду в поле на жито подивитиси. На биті горі обернуси, глипну на село,

а мої, моспане, будинки, як та птаха легка, що ледви землі доторкаєси. Як стану, як глипну, то так міні весело, як мамі, що дивитси на свої діти. А так міні легко, що сто миль перелетів би-х...

— А так міні Бог годив, що що загадаю, та й маю. Я собі нивку купив одну, ба й другу, я собі коровку, овечки. Годило, у руки йшло, як з води йшло.

— А мама, бувало, припадають коло мене та приповідають: „Ой, синку, то-то ти Бог файний талан дав у руки, нема такої днини і години, аби-м Богови светому не декувала за тебе“. Кажут: „Старий, старий, а встань-ко та подивиси на нашого Івана, який він газда“? А жінка слухає того та, як скрипочка, увихаєси по хаті...

На цім місці Іван випростовувався, лице його пашіло великою радістю. Ті, що його слухали, дивилися на нього якось смутно, але мовчали. Іван їх завойовував своєю бесідою. Робив із корчми церкву.

— Але потім, братя, пішло все коміть головою. Якби взяв на долоню піре та й подув, то так пішло все. Не лишилося нічо навкруг палца обвити...

— Прийшов одної неділі чоловік з Луговиск та й каже: „Так і так, ксьондз наш закликає вас до себе“. Зібрав я си та й іду. То не далека україна та й прихожу до Лугівського ксьондза.

— А шос міні вже дорогов на души потенькувало. Прихожу, поцулував ксьондза в руку, а він

міні каже, що так і так, у нашім селі траба нову церькву класти. „Ми, каже, не погодилися з тим гуцулом, що кладе церькви, а чули-м, що ти — добрий майстер, та й порадили-м си, аби ти нам клав церькву“.

— Як я, знаєте, це вчув, та й на мене піт збив, як коли на слабу худобину. Аді, сьогодні ще не памнетаю, що я на то сказав ксьондзови, як я із хати вішов? Шос ні обмарило...

— Вертаюси додому, а міні то чорно, то жовто перед очима, вітер ні із ніг згонит. А в голові, як коли би цигани клевцями гатили. Але гадка гадку рівно пошибає. Дес я собі думаю: „Мой, таже це не стодола, таже тут, брє, тисічі дают на твої руки, таже церькву люди виде ізо всіх селів. Такий я страх дістав, шо най Бог боронит! Отак якби ні хто сокиров зарубав у голову...

— Прихожу я додому та й ані жінка, ані діти міні не милі. Нічо я нікому не кажу — мну в собі.

— Лег я спати. Сплю, як камінь, спю — не висплеюси. А міні снитси, шо я дес у вишневім саду лежу та на сопівку граю. Вишні зацвили, аж молоко капає, а я лежу та на сопівку граю. Але дес коло того саду вчиниласи церькова, я її дес вже поклав, а вона коло саду вчиниласи. Як нараз дес не загримит, як коли би гора завалиласи! А то церькова розлетіласи на порох. Тот дзвінок, шо на самі горі стоїт, дес так дзвонит, але так желісливо, шо аж! Сам дзвонит. Дес я хочу підвестиси, а то мене церьква гет привалила. Дес во-

да велика вчинилася, дес по воді ворін-ворін таких пливає, шо вода чорніська. А дзвінок на горі форт дзвонит; і церькви нема, а дзвінок на горі все дзвонит...

— Дес я кричу ратунку, та й мене збудили та трохи спамнетали.

— Дальше нічо не темлю. Доста того, шо-м вілежев три місіці, та й потім нічо з мене не зробилоси...

— Гуцул поклав таки церькву в Луговисках, а мене світа збавив, збавив навіки...

Далі майстер не розповідав своєї історії, бо всі знали, шо потім сталося.

Врешті і не міг розповідати, бо, дійшовши до цього місця в оповіданню, клав наперед себе пляшку горілки і пив понад міру. Зато ті, шо дотепер слухали його і мовчки сиділи, розбалакувалися і жалували майстра.

— То, видите, чоловік ба цеї, ба тої собі загадує, а то все Божа міць. У Бога нема, шо цес файний, а цес старий, а цес бідний, у Бога всі однакі; шо має Бог дати, то даст і найбіднішому і найбогатшому...

— Та вже воно правда, шо від Божої моци ніхто не сховаєси, але бо дес такі люди є, шо чоловіка збавляють. Аді, гуцул поробив му якус біду, ци підсипав, ци розум зав'єзав, та й шо з чоловіка зробилоси — ніц, болото зробилоси. Та оце є, шо чоловік чоловіка так зупсує...

— Та то гуцулска віра, бодай го шлях трафив!

Аді, генси паршек лиш звис на нашу працу, але він ліпший від гуцула. Бо він озме гроші, маєток зарбує, але розуму не відбере. А гуцул поробит таке, що чоловік о-світі си забуває. Гуцула гони від хати, як пса!...

— Правду кажете, ой, біг-ме, правду. Таже Іван потім вдурів. Загнав жінку в гріб, діти повідгонив від хати, пустив, де що є. Має хатчину, але таку страшну та облупану, що лечно до неї увіти. Аді, не за довгий час піде відци додому та й віб'є вікна та й леже на пічь та ме співати. Та ніби він тепер має добрий розум? Таже розумний не бив би вікна у свої хаті та не купував би шомісіця два рази. То лиш так здаєси, що він добре говорить, але єму в голові рівно хибá?...

— Пустив го невіра марне. Так го зсукав, що до смерти ніхто го не розсуче. Зломив му волю, єго ні робота не береси, ні нічо, а шо заробит трошки, та й все посідає в коршмі...

— Най Пан Біг хоронит кожного доброго чоловіка...

О С І Н Ї

Дмитро латав жоночі чоботи. Не латав, а зчіплював докупи. Гріх би було давати таке дрантя до шевця, та й за грейцар скупю. А жінка боса-босіська, води внести до хати не було в чім. Тому Дмитро вже від ранку взявся до чобіт. Сидів коло лави проти вікна, обклався старим шкураттям, воскував нитки на дратву і бісився, як пес.

— Біг-ме, кину в піч, шпурну у вогонь та й збудуси! Шкіра здривіла, нитки не прімкнеш, бо прірвеси — вікинь на гній та й плюнь та й вже!

Приговорюючи до чобіт, Дмитро все таки з великою старанністю їх латав. Що провів нитку крізь шкіру, то все неспокійно оглядав, чи не прорвалася. Через те робота йшла пиняво і Дмитро сердився.

— Залізо не шкіра, та й зшуровуєси, шо то говорити? Вже штири роки як куплені, бо штири вже цеї осени, та вже їм час. Але ще цу зиму мусе служити, хоть би там не-знатї-шо.

І латав і бісився і сто разів хотів кидати у піч або на гній.

Дмитриха сиділа на припічку і латала дранки.

— Перозпадалися на січку. Колопеньок не посієш, бо траба їсти, полотенца не купиш, бо грейціря нема — прийде до такого, шо мемо голі ходити. Залатай в однім місци, то просічеси в другім. Якби ще не прав, то може би не так дерлиси. Вже я їх і не перу, як варт, але павутина все павутинов! Бог знає, як їх латати, з котрого боку братиси до них?

З отакими гадками сиділа Дмитриха над купою дрантя. Мізерне її лице пильно вдивлювалося в подерті сорочки і було безрадне. Грубе, пороздиране полотно із затертими червоними вишивками подобало на одіж жовнярів із війни. А вона, як бідна милосерна сестра, з сумом і резигнацією хоч чим-тим хотіла допомогти нещасливим раненим.

— Та ще зиму якос переходимо, але літо, то вже Бог знає.

І водила сивою ниткою довкола латок і думала над сірим життям своїм.

На печі лежала Дмитрова мама. Дрібка жінки — завбільшки десятилітньої дитини. Кашляла, не переставала.

— Божечку, Божечку, найди міні смерти, най я так гіренько не валеюси! Вже-м відай спокутувала усі гріхи, шо-м нагрішила... Дес умирают такі, шо лиш би їм бути, покидают добро і маєтки, а я як отот твердий камінь, шо го ніхто не годе роздавити. Боже, Боже, ба за шо ні так тежко караєш?

І розтріскувалася від кашлю.

Коло баби сиділи діти. Як баба синіла і заходилася від кашлю, то вони всі дивилися на бабу цікавими очима і все показували пальцями на бабу та говорили: „Аді, аді, баба вже умирають“. А як баба відкашлялася, то все говорила до них: „Де, де, дітоньки, моя смерть забула за мене“.

Але Дмитрові вже остогидло борикатися із здривілими чобітьми. Шпурнув під лаву та й почав сваритися.

— Коби-м вам на смерть лагодив, то би ми лекше було. Ані вбути, ані вгорнути, ані нагодувати — таки нічо не мож настарчити. Ходіт-ко трохи босі, та може вас борше повіхаплює.

Сів коло стола.

— Та може би-с дала ми шо їсти, газдине моя. Таже знаєш, шо-м ще сьогодні нічо у роті не мав.

Дмитриха встала з припічка і подала йому бараболю. Була застрашена, як вівця.

Дмитро лупив бараболю, мачав у сіль і гриз хліб.

— Вже ти мене годуєш... Але я тебе так нагодную, шо здохнеш, так я тебе нагодную. Коби якого борщику, або бевки, або дідька рогатого, або шо... Тицьне тобі барабулю та й дависи! Я вже не годен ноги за собов волочити!

— А шо ж вона тобі, синку, зварит? Олію нема, муки нема, та шо вона тобі зварит?

— Ваше, мамо, говорене скінчилось. Сидіт собі на печи та кашляйте. Маєтків від вас не посів-ем,

волів і коров не забрав-єм, та й сидіт собі тихонько: Або ліпше собі погадайте, чим я вас буду ховати? Чикаєте тої смерти, як каня дощу, все „Бо-жечку, Бо-жечку, найди міні смерть“, а то все на мою голову...

Баба хотіла заплакати, але закашлялася.

— Біг-ме, оглухну — казав Дмитро.

— Мой, ти шибинику, чого ти чіпаєшси гредок, хочеш горшки побити? Та коби-с вже зачепивси навіки...

І почав бити хлопця.

Діти зверещали, баба не переставала кашляти.

— Та на цу хату птах би не сів — говорив Дмитро.

— Але чого ти до дітий прискіпавси, а вони шо винні, шо чоботи здривіли?

— Ти, суко, поналіплювала-с їх та поначинювала, та ще гавкаєш за ними? Я вас усіх поріжу...

Підняв чобіт з-під лави і почав ним жінку бити. Врешті затягнув на себе кожушину та й виходив із хати.

— Аби я не діждав вертатиси до цеї хати — сказав уже на порозі.

— Йди, йди, слухай за Канаду; гадаєш, шо я піду з дітьми дес на край світа?... навздогін сказала йому жінка.

* * *

Дмитриха топила в печі. Диму напхалося повна хата і вона все втирала сльози. Дим очі виїдав.

Баба на печі стогнала.

— Коби то літо. Порозходили би си по роботі та й би не гризлиси на купі. Сонечко би порозводило гет по полю. А так пекло у хаті. Боже, Боже, не тримай ні більше на світі, бо видиш, шо нема як жити...

Діти бігали по хаті. Але, як хто здубонів у сінях, то вони тікали на піч д'бабі. Тогди тварі їх робилися помучені і пригноблені. Все удавали спокійних, бо боялися, аби тато не бив. Але, як до хати не входив тато, то вони знов злізали з печі, аби гарцювати по землі.

Так голуби спускаються цілим стадом на тік. А як мужик рипне хатніми дверми, то вони покидають зерно і перепуджені злітают під небо.

Ш К О Д А

У Романихи заслабла корова. Лежала на соломі і сумно дивилася великими, сивими очима. Ніздря дрижали, шкіра морщилася-дрижала ціла у гарячці. Пахло від неї слабістю і болем страшним, але німим. В таких випадках найбільше жаль, чому худобина не може заговорити і поскаржитися.

— То очи виде, шо вона не буде. Може би й поміг шо, якби то кров, а то хтос кинув оком на ню, бодай му повілізали, та й тепер нема ради. Здайтеся на Бога — може вас потішит... — так казав, Ілаш, що знав до худоби.

— Ой, Ілашку, видко, шо не буде, але, як її не буде, та й мене не траба. Я цілий свій вік змарнувала, аби коровки дочекатиси. Від чоловіка лишила-м си, син умер у воську, а я крірвала та робила і нічь і день. Такі зимові ночі довгі, а я до днини преду, аж ми пушки спухають, аж пісок у очах стає. Лиш один Бог знає, як я тот грейцірь гірко претала, заки напретала...

— То, видите, бідному то все так, а хотьби-с руки зробив по лікті, та й нічо з того не буде!

Уже так є, та й що діяти? Траба якос так жити...

— Та й не знати, що свої голові робити та й що діяти та й хто би міні раду дав?

— Ще кличтеси на яку днинку, аби-сте службу наймили та й обідець зробили. Або дайтеси на відпуст Івана Сучавського; кажут, що багато помагає.

— Ой, вже я си покликкала і на днинку і на Зарваницьку Матір'ю Божу і кличуси на Івана Сучавського.

— Може, кажу, Бог вам pomoже, як здастеси на Него. Най вам Бог даст якнайліпше.

І Ілаш пішов.

Романиха сіла коло корови і пильнувала її, аби не згубла. Давала їй, що мала найліпше, але вона не хотіла нічого їсти. Лиш дивилася на бабу і жалю їй завдавала.

— Маленька, маленька, що тебе болит? Не лишей стару бабу без ложки молока. Потіш ні хоть трошки.

І гладила корову по чолі і попід горло, і голосила над нею.

— Де, де я годна стегнутиси на другу?! Ані пушок зложити, ані гли примкнути вже-м не годна; де міні на старість за корову дбати?

Корова дрижала, а Романиха її накрила своїм кожухом і чипіла над нею розгорнена на морозі. Сама дзвонила зубами, але не відступала.

— А може це за гріхи так мене Бог карає? Бо нераз я через тебе, небого, нагрішила! Дес межі

трошки підпасла, дес гарбузик урвала, дес пасиночок уломила. Але я ніколи нікому молока не желувала. Дес дитина занеможе, дес жінка у злогах, а я йду з горнетком та й несучу молочка. Та й сирца я роздавала людям до кулешки. Господи, не карай ні тежко — бідну одову. Нічо вже чужого не порунтаю, лиш даруй ми корову!

Отак до пізньої ночі Романиха голосила над коровою. Кропила її свяченою водою, але ніщо не помагало. Вона розтягла ноги на цілу стаєнку і гонила боками, аж рикала. Баба гладила, обіймала, приговорювала, але таки нічого не могла вдіяти.

Місяць освічував стаєнку через двері і баба виділа кождий рух корови. Вона врешті піднялася. Ледве держалася на ногах. Розглядалася по стаєнці, якби прощалася з кождим кутом.

Потім упала на соломі і розтяглася, як струна. Романиха прилякла коло неї і шурувала її віхтем. Сама не знала, що з нею діється. Потім корова зарикала голосно і почала бити ногами. Романисі зробилося гаряче, жовто в очах, і закривавлена впала. Корова била ногами і роздирала бабу на кавалки.

Обі боролися зі смертю.

КАТРУСЯ

Як Катруся приходила до пам'яті, то мама сідала коло неї і жалібно говорила:

— Катрусе, доки ти, небого, меш слабувати? Гроші минулиси, других заробити не заробиш, хотьби-с і підвеласи. А я повідношувала гроші по ворожках. Та й з того нема ніякої користі. Правда, ворожка угадала за все, як дома дієси, яка тобі біль, але коріне нічо не помагає. Віддай тобі таки нема виходу...

Катруся лежала нерухомо. Водила сухонькою рукою по тварі. Сині нігті були, як її сині очі, і здавалося, що по лиці вандрує багато синіх очей, дивних, блискучих. Всіма тими очима Катруся гляділа на маму і потакувала на її жалібну мову.

— Ой, нема, бідний світе, нема. А дедя гет зжуривси. Заходить у голову, чим тебе поховати, як умреш. Коли на ті подивитси, та й чорніє з жури. Ми, Катрусю, гет з усеґо вішли. Муки на дні лиш трошки, зерна одного нема коло хати, та й зломаного грейціра нема. Якби-с умерла, та й би-м

стали, як серед води. Коби ті Бог хоть до осени додержев... Ей, дівко, дівко, то-то-с себе та й нас зневолила!

Мама взяла Катрусю чесати.

— Ти так страшно гориш, та так кашлаєш, шо най Бог сохранил! Ані дранку натєгнути на тебе, ані розчесати, ані вмити. Боже, Боже, як ми гіренько мучимоси. Просю Бога, аби-м половину тої муки на себе перебрала, та й не можу допроситиси.

Сльози мамині капали на Катрусине волосся і пропадали, як вода у піску.

— Шо то з тебе зробилоси? Така-с була годна, така робітниця, шо на все село! Аж нам си душа радувала, гадали-м, шо нам лекше стане із-за тебе, а то, аді, яке лекше! Коби хоть шо їстки доброго, а то ми зав'єваємо на барабули, а ти таки гинеш. А трудно ходити вже по хатах за молоком, вже-м си кільки находила, шо тепер нема як лица вказувати.

Мама заплітала косу.

— Не знати, нашо я квіток тобі накупувала? Увалила-м два леви, як у болото. Вже, відай, я тебе у ті квітки на смерть уберу...

Заплакали.

— Ану-ко, дайте, я подивлюси на них.

Мама дала Катрусі квітки сині, білі, зелені, червоні.

Катруся презирала їх, лице її слабо усміхалося, а сині, білі, зелені, червоні блески блукали по обличчю.

— Дай суда, борзенько, аді, дедя йде та скаже, шо тобі ще у голові дівоцтво.

* * *

Катрусю поклали на віз, аби везти до лікаря. Мама, плачучи, підкладала їй подушку під голови.

— Бодай я вже не дочикав вас дохторувати! Коби-сте поздыхали, то би-м раз поховав та й збувси!

Держав віжки від однокінки і аж чупер собі микав зі злости.

— А ти, розпаднице, памнетай, шо, як я гроші задурно по дохторях розсію, та й ти амінь зроблю! Я тебе без дохтора поховаю, я тобі буду дохторь. А відки-ж я наберу на вас, на дохторі, на аптики та на дідька рогатого?! Та мій мозиль не годен цему вітримати, ой, не годен. Наймив-єм фіру, та ліпше вже відвезти на могилу та вівернути та й збутиси. Боже, Боже, шо це мене найшло цеї дни-ни. Ну, ганциго, тіпай тими безклубими боками!

Потяг конину батогом та й виїхав за ворота.

На вулиці Катруся цікаво розглядалася. Від осени багато новин настало. Вуйко Семен загородив пліт, старий Николай пошив наново стодолу. Катруся забула і за сварку татову, так роздивлювалася на всі боки.

На полю люди орали, сіяли. Жайворонки над ним співали. Чорна рілля розсипалася під сонцем.

Катруся почервоніла і все собі гадала:

— Маю в Бозі надію, шо підведуси, шо ще

весни не стратю. Зараз таки найду собі роботу...
Боже, Боже, знайди мені лік!

Певна була, що весни не стратить. Тато сидів на переді і довго мовчав. Врешті почав говорити.

— Аді, днинка, як золото, а ти ходи по дохторах!

Звернувся до Катрусі.

— Скажи ти мені, дівко, що я маю з тобов робити? Лежиш та лежиш, та й ні життя, ні смерти. Я гроший набираю та набираю, та й все задурно! Коби-м знав, де тобі лік, тоби-м шукав, а так, що я знаю? Коби-с вже або суда, або туда! І тобі ліпше, нам ліпше...

Катруся плакала.

— То, небого, нема що плакати, лиш таки що правда! Ти собі вмреш і гадки не маєш, ніби то не однако в землі гнити? Яке сьогодні легке жите, то ліпше вмерти та не капарити цілий вік по чужім полі! Вже-м гроший набрав, та ще наберу на похорон, та й на старість жиди з хати віженут. Ех, коби-м знав, що не буде тобі ліку, та й би-х зараз завертавси додому. Добро, що-то лишило би си на погріб.

Катруся заходилася від плачу і кашляла на все поле.

Тато витягнув з пазухи яблуко та й якимось не-сміливо подав донці. Ніколи він ще не давав їй ніяких лакітків.

— Не плачь, небого, я тобі не воріг. Я лиш кажу, аби задурно гроші не віднести, аби себе не

скалічити та й аби тобі не допомгло. Таже ти сама, дитинко, видиш, що нема відки. Я би тобі мізинного палца врубав та й би-м не жєлував. Я за тебе маю у людий честь, як за хлопца, бо-с робітница на все село. Синку, я на тебе дув, як на пінку, та й вижу, що вмреш. То видко очима, що тобі нема виходу. Ой, небого, небого, то-то мемо бідити без тебе... Ой, будем та будем...

Старий замовк.

— Ой, умру-умру, вже вижу, що міні нема виходу — шепотіла Катруся.

Вїзджали в місто.

* * *

Вертали додому. Сусід Николай також з ними.

— Він міні таке напіяв, що де, де, де-е-е! Мужикови до дохторів нездало ходити. Коби, каже, багато молока пила та мнеса якого легкого аби поїдала, аби трунок собі вілагодила, аби хліба білого — де шо на світі є, то загадав. Може воно у панстві допомгло би, але у нашім стані то не може. Доста того, шо як він зачев почетувати, то я таки не дослухував до кінца. Ніби було би шо з того, шо я би віслухав? Най умирає так, як є. Най віп'є тоті мидицини, шо-м узєв в аптиці, та най або віхуруеси, або як сама хоче...

— А ви ж гадаєте — почав сусід, — шо дохторі дають мужикови такий лік, як панови або жидови? Бодай так здорови! Мужикови шо вткне, вткне, та й спасайси. Ніби єму хочеси мужикови добро-

го ліку пошукати? З паном шо день, то добрий-день, а з мужиком шо?

— Коби то, уважеете, кому порадити, а то наше яке? Поцулував у руку та й чикай, аж скажут гроші дати...

— Найліпше було візнати у старої Іванихи. Вона, бачу, пішла до доктора, та й, як він зачев єї шукати, то вона єму навправці: „Ой, каже, пані докторь, дайте міні послідний лік. Я, каже, бідна баба, не маю із-за кого докторуватиси, та дайте міні послідний лік.“ Докторь, бачу, відививси на бабу та й каже: „А ти відки знаєш“? „Ой, каже баба, відки знаю, то знаю, але дайте міні таку риципку на послідний лік“. Як зачела, як зачела, та й дав. І до сегодни ходит...

— Коли ж бо не стало розуму запитатиси. Ви гадаєте, шо то з паном так говорити, як вам си здає? Кажи раз-два, та й забирайси, шуруй!

— Пішла баба з тов риципков д'аптиці. Дала аптекареви, а сама, не біси, мудра, дивитси, як він ме тот лік вілагожувати. То вповідала, шо, як собі капнув того ліку на долоню, та й наскрізь руку перейшов. Але то лиш дес сотому удастси такого ліку дістати. А мужикам лиш такий лік здалний, шо або суда, або туда!

— Ей, бідний світе, шо я не розпитав баби, як воно траба того ліку просити! А так і гроші загубив, і нічо не поможе... То-то-м гідно зробив.

— Та відай нема ваші дівці віходу. Адіт, як во-

на горит? Нема з неї так нічо, як з отого листка, шо відчімхнувси від дерева...

— Ой, нема, нема, і гроші пішли. Коби-м був хоть Іванихи запитав...

— Та то, видите, від чого лік. Аптикарь має свою аптику та вмирає...

АНГЕЛ

Юрчикові

То такого миру відти йшло, що аж; як коли з церкви на храм. Доста миру. Та й вона собі за людьми. Увійшла на підсіння, а там не змальовано усяко, аж за очі хватає.

— Ади, ади, вже за гомівку фатає.

— Але-бо й зуби має та цес би, мой, й вола роздер. Аби так фузія, лиш озми та віціль та бахни та й у тім оменті по нім.

— Ого, вже роздер чоловіка, а най же Бог боронить усіх ерщених. Ігій, якомсь їй боязко стало від того ведмедя, що чоловіка роздер. Воно ніби змальовано, але ляк і від того є. Ще якби таки на однім образі, але-бо то багато тих образів. На однім ще ловить, але так, що аж її хтось за тайстру хапає, а на другім то і ведмідь біжить і чоловік біжить, але видно, що не втече той чоловік. А ті решта образи то ще гірші.

Так молодій жінці стало маркотно, як коли би її брата ведмідь забив.

Вже завершилася, аби не дивитися, бо ще вночі та ме привиджуватися, та й того вона доробиться.

Але глипнула вона на другій бік та й як камінь з серця спав.

По другім боці був образок, а на нім змальований такий файний ангел, та ще три червоні рожі у руках тримав.

Та той ангел так приязно дивився на неї, що їй доразу весело стало. Тут-тут розрегочеться та вповість людям, що вона образків боїться. А ті рожі то якби наставляв до неї, лиш що не говорить: „Та візьми, як ти даю“.

Сиділа вона на возі. Розстелила образ на сіні та так щире дивилася на ангела, та так тішилася. І твар її все усміхалася, усміхалася, аж така стала як у ангела. Лиш ще рож червоних у руках не мала.

Надійшла зима та й довгі вечорі. Жінка сіла собі у великій хаті та й робила з білого паперу голубці: Голову позолотила, а крила посріблила. Наробила десять та й обтикала ангела. Але тогди зогрішила. Якже нитками прив'язала, та й примкнулося їй в бесіді: „Най си грає, та воно таке маціцьке“.

Роки йшли та й минали, а ангел все приязно дивився, все усміхався. Така хата була весела. Хто увійшов, то до кожного сміявся та й рожі давав.

Все бувало дітям показувала ангела: „А диви-ко си, Васильку, як він до тебе сьмієси, а диви, а диви“! А Василько так сміявся до ангела, як ангел.

А потім прийшли внуки. Баба брала їх до великої хати та й підносила до образа: „Ану-ко,

донько, який файний ангелик, як він до тебе сміє-
си, видиш“?

Раз маленький внук забіг до великої хати сам.
Став на стіл, скинув сорочинку та й то на себе,
то на ангела дивився.

— Ба, аді, я такий як ангел.

— Де ти, синку, ангел, хіба би-с умер, то тогди
Матір Божа дала би тобі три ружі, та й би-с був
ангелом.

Вже вона така стара стала, що смерть була
близько. Пішла до великої хати та й вибирала:
„Це дітим, це внукам, а це собі на смерть“.

Але дуже ослабла та й сіла. Сперлася на руки
та й дивилася на ангела. Стало їй дуже банно, що
раз банно. „Розумремоси“ — шептала баба до
ангела.

А ангел перший раз заплакав. Баба як то вздрі-
ла, та собі в плач, а ангел то, як мала дитина,
плакав, та плакав. Баба вже більше не плакала,
а ангел все плакав.

А Н Г Е Л

Зонечці

Стара Тимчиха грілася на приспі проти сонця. Поперед ворота проходили люди і ніхто з бабою слова не заговорив. „Слава-йсу“ — „На віки слава“, лиш кілька бесіди і розмови.

— Старого лиш озми та закопай! Шкода тої ложки страви, що ззіст, та того кута пєчи, що за-лежит. Всім великий у очах, ніхто слова не заговорит: ци бісе, ци чорте! Таки не варт старому жити та й решта!

Прийшли їй на гадку слова старого Тимка:

— То, стара, так є, шо моя голова напереді, а твоя зараз за моєв. А як мої не стане, то твоя ніц не вартує. Лиш аби-с мене одного дня поховала, а другого ти вже не газдиня, меш сидіти, як у комірне, у свої хаті...

— Ей, старий, старий, то-то-с ні лишив, як коли би-с утік від слюбу. Був-єс плохий, куда-м ті потрутила, туда подавав-єс си, але все я із-за твої голови була газдиня. Була-м та й була-м...

Смутно бабі Тимчисі було, хоч сонце, як рідна мама, розгрівало старі кості.

— Та ти гадаєш, старий, що хтос за тебе нагадує? Якби мене не було, та й би ніхто і не гавкнув за тобов. Ой, сьогодні діти, такі діти, що аж у п'єтах постиває! Але-с дурний, біг-ме-с, дурний! Було понабирати банків та векслів, та добре поїдати та попивати, та жити по-панцки. А то за-побігали-м обоє, ячка желували на яєшницю, а сьогодні і обідцу за тебе ніхто не зробит.

Баба Тимчиха закрила лице долонями та й шепотіла до старого Тимка.

— Коби-с, мамо, вішолопала послідний феник, то би обідець був. А як не зможеш підвестиси, то здихай на барабули! Ніби діти купили би тобі яблучко або булочку? Тогди би-с їла.

Встала з приспи та пішла подивитися до курей.

— То в старого, біг-ме, такий розум, як у дитини. Таке-м понаплітала, що встид перед сонцем світим! Вони, сараки, мають свої діти та мусе за них дбати. А ти, стара, мовчи та дихай. Не дурно якис вігадав, шо в старого дитинячий розум...

З оцим словом Тимчиха увійшла до великої хати. Розімкнула свою скриню і вибирала одєжу. Придивлялася, чи не сплісніла, або чи міль не наплодилася.

— Все ще нашого стараня, нитки діточої нема. Всего-м собі налагодила д'смерті. Як старий умер, то лиш дошок на деревище купили. Ей, де, коби і мене так файно ховали. Були люди, та було і для людий. Вже-м ті, старий, поховала, як газду! Ніхто не писнув, аби-м чоґос желувала.

Виймала червоні чоботи.

— Лиш раз убувані. Небіщик вже перед смер-
тев був на ярмарку та й купив. На́, каже, Насте,
аби-с мала на смерть, хто знає, як ті діти мут ші-
нувати? Все ліпше мати своє. Аби-с мала поред-
ний чобіт на нозі, бо то Бог знає, ци я вперед
умру, ци ти!

Баба заплакала.

— Не журітси, дітоньки, я вам кошту не на-
роблю, ще й вам лишу. Мене старий добре по-
старав. Коби так усіх. Лиш не дайте бабі без
свічки умерти. Я так коло старого страждувала
ночами, шо лиш один Бог знає, але таки не вмер
без свічки.

На споді скрині найшла баба вузлик із грішми.
Взяла в руки і сіла на землі, аби рахувати.

— Ой, діти, діти, то-то-м си вас набавила та на-
пістувала! Бувало біжу з міста на́-голову, а все
міні на гадці, шо вони там діют самі у хаті? До-
бігаю до ліса, а вони йдуть протів мене, ледви
землев котеси. Підо мнов аж ноги дрожут, аби
борше додому, а вони зіпрут, та й мус сідати та
роздавати дарунки. Понабирают та й далі! Лиш
небіжка Доця зо мнов ішла, а бахурі полетіли, як
вітер...

Обличчя бабине подобріло і прояснилося. Гля-
нула на образи. Там був голий ангел, що тримав
у товстих руках дві червоні рожі.

— Ой, ти голаку, все ще смієшси з старої баби.
А як баба постаріласи, а ти все молоденький, все

бабі хату звеселеєш. Ой, дитинко Божа, минув вік, як у батіг траснув!

Баба сперлася обома руками па землю та й нагадала давні часи.

— Ще Юрчика, відай, на світі не було, як я его купила. Якис панок поначіплював на підсіню таких образів, шо на фіру не забрав би. Людий таких обзирало багато, як на ярмарку. Якас там була така люта звірь змальована, шо в казці би не склав. А якіс царі такі страшні, московські та турецькі, та всекого дива. Межи ними був ангелик, та й я его купила. То так він приязно дививси, та так ружі кождому наставляєв, лиш бери. Де, де, то вже вік минув відтогди...

— Бувало зимовими вечерами то понароблею з паперу голубів. Головки позолотю, крилца посріблю, та як приберу его у ті голубчики, то він як коли би з ними гравси.

Тимчиха забула гроші рахувати, розгадуючи. Тримала їх у жмені і далеко гадками літала.

— Ой, розумремоси, небоже, мене вже давно не буде, а ти все меш хату веселити. Хоть кілько буде знаку по бабі, шо жила...

КАМІННИЙ ХРЕСТ

Старшому моєму другові Кирилові
Гаморакові присвячую

I

Відколи Івана Дідуха запам'ятали в селі газдою, відтоді він мав усе лиш одного коня і малий візок із дубовим дишлем. Коня запрягав у підруку, сам себе в борозну; на коня мав ремінну шлюю і нашильник, а на себе Іван накладав малу мотузяну шлюю. Нашильника не потребував, бо лівою рукою спирав може ліпше, як нашильником.

То як тягнули снопи з поля або гній у поле, то однако і на коні і на Івані жили виступали, однако їм обом під гору посторонки моцувалися, як струни, і однако згори волочилися по землі. До гори ліз кінь, як по леду, а Івана, як коли би хто буком по чолі тріснув, така велика жила напухала йому на чолі. З гори кінь виглядав, якби Іван його повісив на нашильнику за якусь велику провину, а ліва рука Івана обвивалася сіттю синіх жил, як ланцюгом із синьої сталі.

Нераз ранком, іще перед сходом сонця, їхав Іван у поле пільною доріжкою. Шлиї не мав на

собі, лишень ішов із правого боку і тримав дишель, якби під пахою. І кінь і Іван держалися крепко, бо оба відпочали через ніч. То як їм лучалося сходити з горба, то бігли. Бігли вдолину і лишали за собою сліди коліс, копит і широчезних п'ят Іванових. Придорожнє зілля і бадилля гойдалося, вихолітувалося на всі боки за возом і скидало росу на ті сліди. Але часом серед найбільшого розгону, на самій середині гори, Іван починав налягати на ногу і спирав коня. Сідав коло дороги, брав ногу в руки і слинив, аби найти те місце, де будяк забився.

— Та цу ногу сапов шкребчи, не ти її слинов промивай, — говорив Іван із пересердя.

— Діду Іване, а батюгов того борозного, найбіжит, коли овес поїдає...

Це хтось так брав на сміх Івана, що видів його патороч зі свого поля. Але Іван здавна привик до таких сміхованців і спокійно тягнув будяк далше. Як не міг будяка витягнути, то кулаком його вгонив далі в ногу і встаючи казав:

— Не біси, вігниєш та й сам віпадеш, а я не маю часу з тобов панькатиси...

А ще Івана кликали в селі Переломаним. Мав у поясі хибу, бо все ходив схилений, якби два залізні краки стягали тулуб до ніг. То його вітер підвіяв.

Як прийшов із війська додому, то не застав ні тата, ані мами, лишень хатчину завалену. А всего маєтку лишив йому тато букату горба, щонайви-

щого і щонайгіршого над усе сільське поле. На тім горбі копали жінки пісок і зівав він ярами та печерами під небеса, як страшний велетень. Ніхто не орав його і не сів, і межі ніякої на нім не було. Лиш один Іван узявся свою пайку копати і сіяти. Оба з конем довозили гною під горб, а сам уже Іван носив його мішком на верх. Часом на долішні ниви спадав із горба його голосний крик:

— Е-ех, мой, як тобов грону, та й по нитці розлетишси, який же-с тяжкий!

Але відай ніколи не grimнув, бо шкодував міха, і поволі його спускав із плечей на землю. А раз вечером оповідав жінці і дітям таку пригоду:

— Сонце пражит, але не пражит, аж вогнем сипле, а я колінкую з гноем на верх, аж шкіра з колін обскакує. Піт із-за кожного волоска просік, та й так ми солено в роті, аж гірко. Ледви я добивси на гору. А на горі такий вітрец дунув на мене, але такий легонький, що аж! А підіт же, як мене за мінуту в попереці зачело ножами шпикати — гадав-сми, що минуси!

Від цієї пригоди Іван ходив все зібганий у поясі, а люди прозвали його Переломаний.

Але хоч той горб його переломив, то політки давав добрі. Іван бив палі, бив кілля, виносив на нього тверді кицки трави і обкладав свою частку довкола, аби осінні і весняні дощі не сполікували гною і не заносили його в яруги. Вік свій збув на тім горбі.

Чим старівся, тим тяжче було йому, поломаному, сходити з горба.

— Такий песій горб, що стрімголов удолину тручєє!

Нераз, як заходяче сонце застало Івана наверху, то несло його тїнь з горбом разом далеко на ниви. По тих нивах залягала тїнь Іванова, як великана схилоного в поясі. Іван тогди показував пальцем на свою тїнь і говорив горбові:

— Ото-с ні, небоже, зібгав у дугу! Але доки ні ноги носє, то мус родити хлїб! Нема задурно їсти сонце і дощь пити!

На інших нивах, що Іван собі купив за гроші, принесені з війська, робили сини і жінка. Іван найбільше коло горба заходився.

Ще Івана знали в селі з того, що до церкви лиш раз у рік, на Великдень, ходив і що курей зіцірував. То так він їх научував, що жадна не важилася поступити на подвір'я і порпати гній. Котра раз лапкою драпнула, то вже згинула від лопати або від бука. Хочби Іваниха хрестом стелилася, то не помогло.

Та й хїба ще то, що Іван ніколи не їв коло стола. Все на лаві.

— Був-сми наймитом, а потім вібув-сми десїть рік у воську, та я стола не знав та й коло стола міні їда не йде до трунку.

Отакий був Іван, дивний і з натурою і з роботою.

II

Гостей у Івана повна хата, газди і газдині. Іван спродав все, що мав. Сини з жінкою наважилися до Канади, а старий мусів вкінці уступити.

Спросив Іван ціле село.

Стояв перед гостями, тримав порцію горілки у правій руці і, видко, каменів, бо слова не годен був заговорити.

— Декую вам файно, газди і газдині, шо-сте ні мали за газду, а мою за газдиню...

Не договориював і не пив до нікого, лиш тупо глядів навперед себе і хитав головою, якби молитву говорив і на кожде її слово головою потакував.

То як часом якась долішня хвиля викарбутить великий камінь з води і покладе його на беріг, то той камінь стоїть на березі тяжкий і бездушний. Сонце лупає з нього черепочки давнього намулу і малює по нім маленькі, фосфоричні звізди. Блимає той камінь мертвими блисками, відбитими від сходу і заходу сонця, і кам'яними очима своїми глядить на живу воду і сумує, що не гнітить його тягар води, як гнітив його від віків. Глядить з берега на воду, як на утрачене щастя.

Отак Іван дивився на людей, як той камінь на воду. Потряс сивим волоссям, як гривною кованою з ниток сталевих, і договориював:

— Та декую вам красно, та най вам Бог даст,

шо собі в него жедаєте. Дай вам Боже здоров'є, діду Михайле...

Подавав Михайлові порцію і цілувалися в руки.

— Куме Іване, дай вам Боже прожити ще на цім світі та най Господь милосерний щасливо запровадит вас на місце та й допоможе ласков своєв наново газдов стати!

— Коби Бог позволив... Газди, а проше, а доцегніт же... Гадав-єм, шо вас за стів пообсажую, як прийдете на весіліє синове, але инакше зробилоси. То вже таке, шо за шо наші діди та й тати не знали, то ми мусимо знати. Господна воля! А законтентуйте ж си, газди, та й вібачейте за решту.

Взяв порцію горілки та й підійшов д'жінкам, шо сиділи на другім кінці стола від постелі.

— Тимофіхо, кумо, я хочу до вас напитиси. Див'юси на вас та й ми, як якис казав, молоді літа нагадуютси. Де, де, де-е! Ото-сте були хлоп'єнна дівка, годна-сте були! То-сми за вами неодну нічку збавив, то-сте в данци ходили, як сновавка — так рівно! Ба, де, кумо, тоті роки наші! Ану-ко пережійте та й вібачейте, шо-м на старість данец нагадав. А проше...

Глянув на свою стару, шо плакала межи жінками, і виймив із пазухи хустину.

— Стара, ня, на-ко тобі платину та файно обітриси, аби я тут ніяких плачів не видів! Гостий собі пилнуй, а плакати ще маєш доста чесу, ще так си наплачеш, шо очи ти вітечут.

Відійшов до газдів і крутив головою.

— Шос би-м сказав, та най мовчу, най щіную образи в хаті і вас яко грешних. Але рівно не дай Боже нікому доброму на жіночий розум перейти! Аді, видите, як плаче, та на кого, на мене? На мене, газдине моя? То я тебе викорінував на старість із твої хати? Мовчи, не хлипай, бо ти сиві кіски зараз обмичу та й підеш у ту Гамерику, як жидівка.

— Куме Іване, а лишіт же ви собі жінку, таже вона вам не воріг та й дітем своїм не воріг, та й єї банно за родом та й за своїм селом.

— Тимофіхо, як не знаєте, то не говоріт ані дзелень! То єї банно, а я тудя з віскоком іду?!

Заскреготав зубами, як жорнами, погрозив жінці кулаком, як довбнею, і бився в груди.

— Озміт та вгатіт ми сокиру отут у печінки, та може той жовчъ трісне, бо не вітримаю! Люде, такий туск, такий туск, шо не памнетаю, шо си зо мнов робит!

III

— А проше, газди, а озміт же без царамонії та будьте вібачні, бо ми вже подорожні. Та й міні старому не дивуйтеси, шо трохи втираю на жінку, але то не задурно, ой, не задурно. Цего би ніколи не було, якби не вона з синами. Сини, уважеете, письменні, та як дістали якес письмо до рук, як дістали якус напу, та як підійшли під стару, та й пилили ні, пилили, аж перерубали. Два роки нічо

в хаті не говорилось, лиш Канада та й Канада. А як ні дотиснули, як-єм видів, шо однако ні мут отут на старість гризти, як не піду, та й ем продав все шо до крішки. Сини не хоче бути наймитами післі мої голови та й кажут: „Ти — наш тато, та й заведи нас до землі та дай нам хліба, бо, як нас розділиш, та й не буде з чим киватиси“. Найім Бог помагає їсти тот хліб, а міні однако гинути. Але, газди, а міні переломаному до ходів? Я зробок — ціле тіло мозиль, кости дрихлаві, шо заки їх рано зведеш докупи, то десіть раз йойкнеш!

— То вже, Іване, пропало, а ви собі туск до голови не припускайте. А може, як нам дорогу покажете, та й усі за вами підемо. За цим краєм не варт собі туск до серца брати! Ца земля не годна кілько народа здержети та й кількі біді вітримати. Мужик не годен і вона не годна, обое вже не годні. І саранчі нема і пшениці нема. А податки накипают; шо-с платив лева, то тепер п'еть, шо-с їв солонину, то тепер барабулю. Ой, ззолили нас, так нас ймили в руки, шо з тих рук ніхто нас не годен вірвати, хиба лиш гет іти. Але колис на ці землі буде покаяніє, бо нарід поріжеси! Не маєте ви за чим банувати!...

— Декую вам за це слово, але єго не приймаю. Певне, шо нарід поріжеси. А тож Бог не гніваєси на таких, шо землю на гиндель пускают. Тепер нікому не траба землі, лиш викслів та банків. Тепер молоді газди мудрі настали, такі фаєрмани, шо за

землев не згоріли. А дивіт-ко си на ту стару скрипку, та пускати і єї на гиндель! Таже то дуплава верба, кині палцем, та й маком седе! Та гадаєте, шо вона зайде на місце. От перевернеси дес в окіп та й пси розтегнут, а нас поженут далі і подивитиси не дадут! Вітки таким дітем має Бог благословити? Стара, а суда ж!

Прийшла Іваниха, старенька і сухонька.

— Катерино, шо ти собі, небого, у свої голові гадаєш. Де ті покладу в могилу? Ци риба ті має ззісти? Та тут поредні рибі нема шо на один зуб узети! Аді!

І натягав шкіру на жінчиній руці і показував людям.

— Лиш шкіра та кости. Кудя цему, газди, йти з печи? Була-с поредна газдиня, тежко-с працювала, не гайнувала-с, але на старість у далеку дорогу вібрала-с си. Аді, видиш, де твоя дорога та й твоя Канада? Отам!

І показав їй через вікно могилу.

— Не хотіла-с іти на цу Канаду, то підемо світами і розвіємоси на старість, як лист по поли. Бог знає, як з нами буде..., а я хочу з тобов перед цими нашими людьми віпрощитиси. Так, як слюбсми перед ними брали, та так хочу перед ними віпрощитиси з тобов на смерть. Може тебе так кинут у море, шо я не буду видіти, а може мене кинут, шо ти не меш видіти, та прости ми, стара, шо-м ти не раз догорив, шо-м може ті коли скривдив, прости міні і перший раз, і другий раз, і третий раз.

Цілувалися. Стара впала Іванові на руки, а він казав:

— А то ті, небого, в далеку могилу везу...

Але цих слів вже ніхто не чув, бо від жіночого стола надбіг плач, як вітер, що з-помежи гострих мечів повіяв і всі голови мужиків на груди похилив.

IV

— А тепер ступай собі, стара, межі газдині та пилнуй, аби кожду своє дійшло та напийси раз, аби-м ті на віку видів п'єну.

— А вас, газди, я ще маю на два гатунки просити. Дес може сини пусте в село на пошту, шо нас із старов уже нема. Та би-м просив вас, аби-сте за нас наймили служебку та й аби-сте си, так як сегодне, зійшли на обідець та віказали очинаш за нас. Може Пан Біг менше гріха припише. Я гроші лишу Яковови, бо він молодий та й слухний чоловік та не сховає дідів грейцір.

— Наймемо, наймемо і очинаш за вас вікажемо...

Іван задумався. На його тварі малювався якийсь встид.

— Ви старому не дивуйтеси та й не смійтеси з діда. Міні самому гей устид вам це казати, але здає ми си, шо би-м гріх мав, якби-м цего вам не сказав. Ви знаєте, шо я собі на своїм горбі хресток камінний поклав. Гірко-м го віз і гірко-м го на верьх вісажував, але-м поклав. Такий теж-

кий, що горб го не скине, мусит го на собі тримати так, як мене тримав. Хотів-ем кілька пам'яток по собі лишити.

Стулив долоні в трубу і притискав до губів.

— Так баную за тим горбом, як дитина за цицьков. Я на нім вік свій спендив і окалічів-ем. Коби-м міг, та й би-м го в пазуху сховав, та й взяв з собов у світ. Банно ми за найменшов крішков у селі, за найменшов дитинов, але за тим горбом таки ніколи не перебаную.

Очі замиготіли великим жалем, а лице задрижало, як чорна рілля під сонцем дрижить.

— Оцеї ночі лежу в стодолі та думаю, та думаю: Господи милосерний, ба шо-м так глибоко зогрішив, шо женеш ні за світові води? Я ціле жите лиш роб, та й роб, та й роб! Нераз, як днинка кіньчилася, а я впаду на ниву та й ревню молюси до Бога: Господи, не покинь ні ніколи чорним кавалком хліба, а я буду все працювати, хиба би-х не міг ні руков, ні ногов кинути...

— Потім такий мене туск напав, шо-м чиколонки гриз і чупер собі микав, кочев-ем си по соломі, як худобина. А потім нечисте цукнулося до мене! Не знаю, і як і коли вчинив-ем си під грушков з воловодом. За малу філю був би-м си затег. Але Господь милосерний знає, шо робит. Нагадав-ем собі за свій хрест та й мене гет відійшло. Ий, як не побіжу, не побіжу на свій горб! За годинку вже-м сидів під хрестом. Посидів, посидів довгенько та й якос ми лекше стало.

— Аді, стою перед вами і говорю з вами, а тот горб не виходит ми з голови. Таки го вижу та й вижу, та й умирати буду та й буду го видіти. Все забуду, а его не забуду. Співанки-м знав та й на нім забув-єм, силу-м мав та й на нім лишив-єм.

Одна сльоза котилася по лиці, як перла по скалі.

— Та я вас прошю, газди, аби ви, як мете на світу неділю поле світити, аби ви ніколи мого горба не минули. Будькотрий молодий най вібіжит та най покропит хрест свіченев водицев, бо знаєте, шо ксьондз на гору не піде. Прошу я вас за це дуже грешно, аби-сте міні мого хреста ніколи не минали. Буду за вас Бога на тім світі просити, лиш зробіт дідови его волю.

Як коли би хотів рядном простелитися, як коли би добрими, сивими очима хотів навіки закопати в серцях гостей свою просьбу.

— Іване, куме, а лишіт же ви туск на боці, гет его відкиньте. Ми вас все будемо нагадувати, раз назавше. Були-сте поредний чоловік, не лізли-сте натарапом на нікого, нікому-сте не переорали, ані не пересіяли, чужого зеренца-сте не порунтали. Ой, ні! Мут вас люде нагадувати та й хреста вашого на світу неділю не минут.

Отак Михайло розводив Івана.

V

— Вже-м вам, панове газди, все сказав, а тепер, хто ні любить, та тот буде пити зо мнов. Сонечко

вже над могилов, а ви ще порцію горівки зо мнов не віпили. Заки-м ще в свої хаті і маю гості за своїм столом, то буду з ними пити, а хто ні навидит, та й буде також.

Почалася п'ятика, та п'ятика, що робить із мужиків подурілих хлопців. Незабавки п'яний вже Іван казав закликати музику, аби грав молоді, що ціле подвір'я заступила.

— Мой, маєте так данцувати, аби земля дудніла, аби одної травички на току не лишилося!

В хаті всі пили, всі говорили, а ніхто не слухав. Бесіда йшла сама для себе, бо треба їй було конче сказати, мусілося сказати, хоч би на вітер.

— Як-єм го віпуцував, то був віпуцуваний, котре чорний, то як сріблом посипав по чорну, а котре білий, то як маслом сніг помастив. Коні були в мене в ордунку, цісарь міг сідати! Але-м гроший мав, ой мав, мав.

— Коби-м учинивси серед такої пустині — лиш я та Бог аби був! Аби-м ходив, як дика звірь, лиш коби-х не видів ні тих жидів, ні панів, ні ксьондзів. Отогди би називалоси, шо-м пан! А ца земля най западаєси, най си і зараз западе, то-м не згорів. За чим? Били та катували наших татів, та в ярем запрегали, а нам вже кусня хліба не дают прожерти... Е, коби то так по-мому...

— Ще не находивси такий секвертант, аби шо з него стег за податок, ой, ні! Був чех, був німець, був поляк, — гівно, пробачейте, взели. Але як настав мадзур, та й найшов кожушину аж під

вишневі. Кажу вам, мадзур — біда, очи печи та й гріху за него нема...

Всякої бесіди було багато, але вона розліталася в найрізніші сторони, як надгнилі дерева в старім лісі.

В шум, гамір і зойки і в жалісливу веселість скрипки вривався спів Івана і старого Михайла. Той спів, що його нераз чути на весіллях, як старі мужики доберуть охоти і заведуть стародавніх співанок. Слова співу йдуть через старе горло з перешкодами, як коли би не лиш на руках у них, але і в горлі мозилі понаростали. Йдуть слова тих співанок, як жовте осіннє листя, що ним вітер гонить по замерзлій землі, а воно раз-на-раз зупиняється на кождім ярочку і дрижить подертими берегами, як перед смертю.

Іван та й Михайло отак співали за молодії літа, що їх на кедровім мості здогонили, а вони вже не хотіли назад вернутися до них, навіть у гості.

Як де підтягали вгору яку ноту, то стискалися за руки, але так кріпко, аж сугави хрупотіли, а як подибували дуже жалісливе місце, то нахилювалися до себе і тулили чоло до чола і сумували. Ловилися за шию, цілувалися, били кулаками в груди і в стіл і такої собі своїм заржавілим голосом туги завдавали, що врешті не могли жадного слова вимовити, лиш: Ой, Іванку, брате; ой, Міхайле, приятелю!

VI

— Дедю, чуєте, то вже час виходити до колії, а ви розспівалися, як за добро-миру.

Іван витріщив очі, але так дивно, що син побілів і подався назад. Поклав Іван голову в долоні і довго щось собі нагадував. Встав із-за стола, підійшов до жінки і взяв її за рукав.

— Стара, гай, машір, инц, цвай, драй! Ходи, уберемоси по-панцки та й підемо панувати.

Вийшли обоє.

Як входили назад до хати, то ціла хата заридала. Якби хмара плачу, що нависла над селом, прірвалася, якби горе людське дунайську загату розірвало — такий був плач. Жінки заломили руки і так сплетені держали над старою Іванихою, аби щось згори не впало і її на місці не роздавило. А Михайло ймив Івана за-барки і шалено термосив ним і верещав, як скажений.

— Мой, як-єс газда, то фурни тото катране з себе, бо ті віполичкую як курву!

Але Іван не дивився в той бік. Ймив стару за шию і пустився з нею в танець.

— Польки міні грай, по-панцки, мам гроші!

Люди задеревіли, а Іван термосив жінкою, якби не мав уже гадки пустити її живу з рук.

Вбігли сини і силоміць винесли обоїх із хати.

На подвір'ю Іван танцював дальше якоїсь польки, а Іваниха обчепилася руками порога і приповідала:

— Ото-сми ті виходила, ото-сми ті вігризла оцими ногами!

І все рукою показувала в повітря, як глибоко вона той поріг виходила.

VIІ

Плоти попри дороги тріщали і падали — всі люди випроваджували Івана. Він йшов зі старою, згорблений, в цайговім сивім одінню і щохвилини танцював польки.

Аж як усі зупинилися перед хрестом, що Іван його поклав на горбі, то він трохи прочунявся і показував старій хрест.

— Видиш, стара, наш хрестик? Там є вібито і твоє намено. Не біси, є і мое і твоє...

С А Н Ч А Т А

(Хлоп'яча зимова сценка)

ІВАНКО

МАРІЯ, його сестра

МАМА їх.

(Мужицька хата взимі. Мама і Марія сидять на лаві під вікном. Мама пряде куделю. Марія вишиває плечика. На печі з-за горну видко малу ніжку, відти падають на припічок маленькі трісочки).

В ХАТІ.

Мама: Ти знов майструєш, майстре? Я то тебе, мой, намайструю! Аби-м де ніж сховала — все найде. Але коби-с си втєв та аби-с плакав, то ж то спарю.

Іванко: Ая! Таки зараз?

Мама: Но, но!

Марія: Аякай, аякай, але як скау дедиви, шо з кошниці драниці витегаєш та санки майструєш, то вони тебе облуп'є.

Мама: То він санки майструє, цєс кустрюбатий майстер?

(Підлізає на піч та й відбирає санчата. То дві драничці споєні поперечкою і затесані, як копила від саней).

Мама: А то стариган, вже би худібку обійшов, а він сидит у попелі та санки віроб'єє. А потім, сновида, лізе в сніг та й кашлає і спати не дає.

(Іванко зсувається з печі, в одній руці великий ніж, а в другій друга поперечка від саночок та крізь плач):

Іванко: Чікайте, чікайте, не куп'ю вам червоних чобіт д'Великодню.

Мама: (Усміхається). Не треба міні твоїх чобіт.

Марія: Та най майструє, мамо, бо ме ландувати лавицями та павуків шукати та й стіни обшуровувати.

Мама: На! Майструй, але якби-х ті надворі вздріла, та й амінь ти зроб'ю.

(До Марії)

Мама: Але всему то ти, сивуле, винна, бо даєш му чоботи, а воно плентаєси по надвір'юку.

(Іванко сідає серед хати та й теше другу поперечку).

Мама: Дівко, ня, може би-с собі найшла яку роботу? Вішиваєш та вімережуєш як безробітна.

Марія: Таже в зимі нема сапаня, не знати, шо робити?

(Прикладає плечика до рукавів)

Марія: Дивіт-ко си, як файно!

Мама: Файно, файно, але чес корови доїти.

(Виходить).

Іванко: Маріє, пусти надвір, лиш трошки.

(Злізає з печі з готовими санчатами).

Марія: Заберешси! Треба міні ганьбу за тебе відбирати?

Іванко: Чіка, чіка! А волічку тобі не звивав-сми? А видиш? Пусти, пусти!

Марія: Про мене, але мама наб'ют.

Іванко: Ая! Зараз таки.

(Витягає з-під постелі сестринні чоботи і влізає в них та й шкрьомбає по хаті).

Марія: Ой, ти, шкрьомбо, підвіяна! Ходи найонучі навию на ноги, бо заков'єзниш.

(Саджає Іванка на коліна і вбирає).

Іванко: Маріє, борзо, бо мама надійдут.

Марія: Годі!

(Завиває братові голову червоною платиною і вбирає в кожушинку. Іванко так убраний йде до дверей).

Марія: Таже груди голі, чикай, най ті зацінкаю.

(Зашінкує. Іванко виходить).

НА СНІГУ.

Дві вишні за хатою обсіпані снігом. Горбик. Іванко попід вишні бреде снігом та все оглядається на санчата. Паде в сніг, „агій“ — каже та встає. Бродить по снігу та все глядить на санчата і знов паде. „Та бо“, — говорить і підймається. Стоїть, витягає руку з рукава і шпортає пальцем в снігу, конче хоче здоймити зізвездочку біленьку, що блищить в снігу. Пробеує кілька разів — не можна. „Заєдно втече“, — говорить та й кладе змерзлий палець у рот і другою тягне санчата. Бродить ще хвилину: „Я вже йду до хати“. Заходить в задні двері.

ЗНОВ У ХАТІ.

Мама: Ци ти, дівко, маеш розум, ци ти вістарила его, шо пускаєш дитину у сніг. Посинів і за-

мерз, як кочен. Але, біг-ме, скажу дедиви, най го і вб'є. — Дуже змерз?

І в а н к о: Так щипає в пальці, шо е!

М а м а: Видиш, дівко, видиш твій розум. Таже розбери го. Та води дай, най му запарі відийдут.

М а р і я: Видиш, чорте, лиш ганьби наслухайси за тебе.

(Термосить ним).

М а м а: Борзо, борзо, бо дедя йде до хати.

(Обі скоро розбирають Іванка, він лізе на піч, а мама ховає саночки під постіль).

ПРО ХЛОПЧИКА, ЩО ЙОГО ВЕСНА ВБИЛА

У долинку коло ставу зійшлися сонце, вітер, воздухи та й став та й таки верби, що над ставом стояли, та й радили, коли весну пустити з неба. Морозу та й місяця не було, щось гнівалися та й дома лишились.

То заки вони ще радили, то сонце так сміялося, але так сміялося, що хмари всі повтікали у море. А як хмари повтікали, то воздухи стали такі легкі, такі чисті, та й дякували сонцеві, та й за те всі сонцеві промінчики пускали на землю погратися. Вітер за той час все ставав на став, аби слід зробити та й аби видіти, чи в нього ніжка файна. Але став лоскотав його в ногу, а він тікав на верби та й допікав вербам. Вони із-за того все покивували руками, а часом то ловили вітра та й кидали ним до землі.

— Шо, мой, драпанишси на мене, — казала верба — не можеш каменем сісти?

А вітер — пустяк, скіц, та й знов на вербі. Верба люта, аж люта.

— Зачинаймо, мей, ту раду — каже сонце —
міні далеко, нема як баритиси.

— Та як зачнемо, — каже вітер, — коли землі
ще нема.

— Аді, генди суне вже, — кажуть воздухи, —
дрантива та й чорна, як коли би штири дни не їла.
Вже всі зійшлися.

Стали вони радити, радять, радять, одно цеї,
друге тої, от як то в раді.

Але вибігає до них хлопчик. Такий файний та
любий, та й зачав гратися. Оббігли його сонцеві
промінчики та й зачіпають його. Один лізе в очі,
другий у пазуху, то в рукави. Аж сонце каже
дітям:

— Мой, бахурія, лишите хлопця!

Втекли. Став хлопець над ставом та й ймився
верби; верба рада, така рада, — то так давно, як
її хлопці не обіймали! А вітер собі до хлопця. За-
біг у пазуху та й вибіг рукавом, замотався у во-
лосся а звідси скочив у вухо і не гвалтує у вусі,
ні, аж хлопець мусів його вигнати. Став зачав
собі робити фотографію з хлопця, бо був фай-
ний, а воздухи забігли йому у груди, аби там по-
дивитися на серце, чи добре.

Пропала рада. Усі коло хлопця.

Весна вже чекала коло радних і мала зараз спу-
ститися на землю, як лиш урадять, що має вона
бути. Земля собі чекала, бо весна її все убирає,
як княгиню до шлюбу. А то диви, ніщо з ради —
усі коло хлопця.

Гадає собі весна: Я цього хлопца вб'ю!

Гадає собі земля: Я цього хлопца вб'ю!

Минуло щось зо дві неділі і знов була рада.

Сонце каже:

— Гадаєте, міні весни треба? Міні лиш робота. Рано вставай, пізно лягай.

Каже вітер:

— Най буде весна! Я маю тільки втіхи тогди. Забіжу помежи чічки, шо то ними земля завітчалася, та й термошу, рву, розкидаю, а земля така злосна, як дівка на данци, як ї парубок барвінок з позліткою зірве.

Кажуть воздухи:

— Міні весни на яку стиглу матір! Накличе собі хмарів, та так мене обмочит, шо рубца нема сухого. Та коби це! А то ті хмари, як си зітрут, то вогню дают. То як зачнут мене печи, як циган залізом! Я тогди так реву, так реву, так грим'ю!

Але верби, став, земля конче хотіли весни та й рада стала така, що весна має бути. Вже була весна, вже земля лагодилася до шлюбу, а файний хлопчик вибіг у долинку та й ляг на травичку та й уснув. Прийшла весна та й пустила йому їди в кров, прийшла земля та й сказала: Я тебе ззім.

Вбила весна хлопчика, а земля його зїла. Його ховали навесну на могилі. То було давно.

МОЄ СЛОВО

Присвячую Євгенії К.

Білими губами у-півголос буду Вам казати за себе. Ні скарги, ні смутку, ні радості в слові не чуйте!

Я пішов від мами у біленькій сорочці, сам білий. З білої сорочки сміялися. Кривдили мене і ранили.

І я ходив тихонько, як біленький кіт.

Я чув свою подлість за тихий хід і кров моя дитяча з серця капала.

А спав я у наймленій хаті посеред брудних туловищ, сплетених розпустою.

Листочок білої берези на сміттю.

Я скинув мамину сорочку. Мій дитячий світ і далеке покоління мужицьке лишилося за мною.

Передо мною стояв новий світ, новий і чорний.

Я ловився за його поли, а він згідно глядів на мене.

Як жебрак маленький.

Я зацікавлений був з болю. І мовчав я довгі, довгі роки.

Мої слова невимовлені, мій плач недоплаканий,
мій сміх недосміяний!

Лягли ви на мене, як лягає чорне каміння зло-
маного хреста на могилу в чужині!

Я найшов товаришів.

Вони погодилися з новим світом. Я говорив їм
про мій покинений і про новий, що кривдив нас.

Казали, що брешу.

А я рвався і падав у болото із знесилля і не
уступав.

Сказали, що я брехун іще раз. І покинули мене.

А як я плакав, то мама ридала:

— Ти сам з собою будь, бо пани тебе не при-
ймуть, не покидати було мене.

І лишився я, як корч луку серед поля.

Я сидів посеред піль.

Мої думки снувалися довгими скибами плодю-
чої ріллі. Ссали землю і годували мене самотою.

І ще приносили солений піт і тихі пісні, що
снувалися за орачем, за плугом і за погоничем.
І поїли мене тим спокоєм, що мріє над ярмами
волів у плузі.

Бачив я ще маленькі вогники між маленькими
пастухами і вівці по полю.

Я тут буду, як буйний вітер, панувати, заспіваю
свою пісню!

Я сотворив собі свій світ.

Праворуч мене сине поле і чорні скиби і білий плуг і пісня і піт солений.

Ліворуч чорна машина, що з червоного рота проклоном стогне.

А в серці моїм мій світ шовком тканий, сріблом білим мережаний і перлами обкинений.

У своїм царстві.

Буду свій світ різьбити, як камінь.

Слово своє буду гострити на кремені моєї душі і, намочене в труті-зіллю, пускати буду наліво...

І слово своє ломати буду на ясні сонячні промінчики і замочу його в кожній чічці і пускати буду направо.

А свій камінь буду різьбити все, все! Аж на могилу свою його покладу, як мертву красу.

А вишня в моїх головах візьме всі мої болі на свій цвіт.

А в своїм світі я живу, живу!

Як безумний бриду хмарою своєї фантазії.

Сто раз розпускаю сили своєї душі, аби далекими світами відшукали мені щастя моє.

По тихім ставу моєї минувшини пливуть неводи сердечних моїх бажань, аби виловити всі ясні хвилі життя мого.

Але неводи рвуться і не годні нічого зловити.

Вертають до мене помучені і без нічого — як мужики з лану.

І я смутний дрімаю на хмарах.

А як грім трісне, то я здіймаю чоло вгору наново.

І лечу, лечу на чорних хмарах...

Золотою стрілою прорізаю світляні висоти.

В чорний чупер ховаються звізди, як у чорну хмару.

Студені хмари від моїх очей теплим дощем спускаються на землю.

Але сонця дійти я не годен.

І падаю з високости вдолину.

Як старий жовнір дерев'яними ногами блукає, так я блукаю.

А крила гояться і я знов лечу до сонця, до щастя.

І знов ріжу зводи небесні і падаю.

Я був щасливий.

Коли я глядів дитиною на мамині очі, як по них сунулися тихесенько пречисті хмарки щастя — я був щасливий.

А тепер на ті очі смерть долоню поклала.

А я шукаю щастя під небом і падаю...

П І Д П И С

Мала Доця ходила лавою поза плечі газдів, що писали коло довгого стола свої імена. Кождий зі взору. Грубими руками оті писарі обходили з кожного боку, відки би найліпше їм почати. Грудьми притискали так до стола, що аж скрипів. Наука йшла тихонько, лишень чути було мляскання губів, як газди мочили луфко в роті. А білявенька Доця заглядала до кожного, чи добре пише.

— Доцю, ня, а подивиси, як воно вігледає?

— Ще чепірнате, таке, як нечисане повісмо, ше пишіт.

І газда пхав олівець в рот і зачинав знов писати.

— Ануж-ко глипни на мое, бо я вже его чешу другий вечір, аж ні груди боле. Ану читай, шо я написав.

— Павло Лазиренко.

— Якурат я. Та так воно там стоїт, шо кождий пізнаст?

— Хто вчений, та й кождий.

І Павло почервонів із утіхи і оглядав карточку з усіх боків.

— Ануж-ко я ще раз єго віпишу.

І нахилився і слинив олівець.

Доця якось дуже поважно ходила поза плечі газдів; її мама дивилася з печі і утихомиряла хлопців, аби не верещали, бо вуйки позмилюють нумера.

На лаві сидів старий Яків Яримів і з великим вдоволенням дивився на оту науку. Врешті не міг видержати, аби не заговорити. Дві години глядів із найбільшою увагою, а тепер не втерпів.

— Мой, газди, та лишіт трохи на завтра, таже груди вам потріскают.

Газди підняли голови і як пришиблені виглядали.

— Вішукав-єм вам добро, та й маєте міні подекувати, а Доци маєте дарунок купити.

— Та хто вас на таке вгараїв?

— Біда мене на це нарадила.

— Яка біда?

— Викслі.

І старий Яків став розповідати вже сотий раз, як то було.

— Таже всі знаєте, шо-м на горівку не в'їзав землю по банках, бо би ні Бог скарав. Але стара мене запхала.

— Як стара?

— Ви мой і молоді і вчетеси, вижу, письма, та й нічо не знаєте. Уходить з комори та й каже: „Мой, старий, таже муки нема лиш зо дві мищині в мі-

ху". А я подумав, подумав та й гай до міста писатися на сотку до заволічкового банку.

— Прийшов я, знаєте, до того банку і кажу, що так і так: Не стало хліба межі діти та й прошу, пане, вашої ласки та й Божої позичити сотку.

— Грунт маєш?

— Є, пане, таже без ґрунту сьогодні ніхто не дає.

— А стоїт на тобі?

— На міні.

— Табуля чиста?

— Гет все чисто.

— Довги маєш?

— Та дес межі жидами є, не такий то довг, лиш струп. Та вже за цу сотку і хліба межі діти кину і жидам рот заткаю.

— То принеси аркушок і аністрат та й підеш на посідзене.

— Та коли прийти на то посідзене?

— Говори до мужика, тебе на посідзене не траба, лиш паперів.

— Вібачейте мені, пані, бо я не порозумів а папері аді гезди. Та й вітег з пазухи та й подав. Там, кажу, дес є все, бо я то докупки все складаю, всі письма. Я, видите, тому не розумію нічо та все тото разом тримаю. Перебрав він, найшов що до него та й каже: За тиждень прийди.

— Ходив я зо три рази, аж каже нарешті, що є гроші хвалені.

— А вмієш, старий, писати?

— Ей, де, пане! У школі мене не вчили, у воську не був-ем та й сми цалком сліпий.

— То мусиш підписуватиси у нотаря.

— Я, проши, покладу знак своєв руков, аді хрестик, а ви підпишіт...

— Не можна, каже, на векслех хрестів класти...

— А я в гадках став. Це, як озмут упіс, як процент наперед відберут, як нотарєви заплатю, та й того капітану мало шо міні лишитси.

— Звертів я си по місті за ручителями та й надибаю шевца, отого злодюгу Ляпчінцкого. Воно, біда, все никає по місті. Став я та й розказую за свою біду.

— Хлоп, каже, все дурний, гниє цілу зиму та й би не навчивси навіт своє порекло на письмі покласти.

— А хоть ти — злодюга вічна і помийник жидівский, але слова добрі маєш, погадав-ем собі та й побіг далі.

— Привів ручителів, підписали-м си у нотаря, але з сотки тринацять левів обірвали.

— Несу я ті гроші додому, а тот швец міні з голови не вілазит. Злодій, то злодій, але слушні слова говорит. Аді, рвут шкіру, здоймают, як з вола. Сотку ніби-с узєв, а додому шо несеш?

На цім місці все Яків плював і тепер плюнув.

— Кождий хоче від руки, кождий хоче дурнички, а то бо вже так стало тісно, шо раз тісно.

— Поклав-сми гроші у скриню, а сам до Доці. „Ти, Доцько, діда навчи підписати намено, най дід

панам горло не напихає, бо воно напхане. Я волію тобі плахтиночку купити...”

— Та й навчила, та й сте по селі перечули, та й сте з діда насміхалиси. Але прийшло до крутого, траба викслі підписувати, а ви за дідом до Доці. Я вам дорогу показав, шо вже не мете гроші утрачети.

— Та вже не мемо — відповідали газди — та маємо вам подекувати та й Доци, наші навчительці.

— Але маєте всі її по дарункови принести.

— Таже певне...

Доцька сиділа на печі і дуже тішилася, і мама її усміхалася.

Н О В И Н А

У селі сталася новина, що Гриць Летючий утопив в ріці свою дівчинку. Він хотів утопити і старшу, але випросилася. Відколи Грициха вмерла, то він бідував. Не міг собі дати ради з дітьми без жінки. Ніхто за нього не хотів піти заміж, бо коби то лишень діти, але то ще й біда і нестатки. Мучився Гриць цілі два роки сам із дрібними дітьми. Ніхто за нього не знав, як він жиє, що діє, хіба найближчі сусіди. Уповідали вони, що Гриць цілу зиму майже не палив у хаті, а зимував разом із дівчатами на печі.

А тепер все село про нього заговорило. То прийшов він вечером додому та й застав дівчат на печі.

— Дедю, ми хочемо їсти — сказала старша Гандзуня.

— То їжте мене, а шо ж я дам вам їсти? Аді, є хліб, та й начинейтеси!

Та й дав їм кусень хліба, а вони, як щенята коло голої кістки, коло того хліба заходилися.

— Начинила вас та й лишила на мою голову,

бодай ї земля вікінула! А чума дес ходит, бодай голову зломила, а до вас не поверне. Цеї хати і чума збояла би си!

Дівчата не слухали татової бесіди, бо таке було щоднини і щогодини, і вони привикли. Їли хліб на печі, і дивитися на них було страшно і жаль. Бог знає, як ті дрібонькі кісточки держалися вкупі? Лишень четверо чорних очей, що були живі і що мали вагу. Здавалося, що ті очі важили би так, як олово, а решта тіла, якби не очі, то полетіла би з вітром, як пір'я. Та й тепер, як вони їли сухий хліб, то здавалося, що кістки в лиці потріскають.

Гриць глянув на них із лави і погадав: мерці, і напудився так, що аж його піт обсипав. Чогось йому так стало, як коли би йому хто тяжкий камінь поклав на груди. Дівчата глемедали хліб, а він припав до землі і молився, але щось його тягнуло все глядіти на них і гадати: мерці.

Через кілька день Гриць боявся сидіти в хаті, все ходив по сусідах, а вони казали, що він дуже журився. Почорнів, а очі запали всередину так, що майже не дивилися на світ, лиш на той камінь, що давив груди.

Одного вечера прийшов Гриць до хати, зварив дітям бараболі, посолив та й кинув на піч, аби їли. Як попоїли, то він сказав:

— Злізайте з печи, та підемо дес у гості.

Дівчата злізли з печі. Гриць натягнув на них драпочки, взяв меншу Доцьку на руки, а Гандзуню

за руку та й вийшов із ними. Йшов довго лугами, та став на горі. У місячнім світлі розстелилася на долині ріка, як велика струя живого срібла. Гриць здригнувся, бо блискуча ріка заморозила його, а той камінь на грудях став іще тяжчий. Задихався і ледве міг нести маленьку Доцьку.

Спускалися в долину до ріки. Гриць скреготав зубами, аж гомін лугом розходився, і чув на грудях довгий вогневий пас, що його пік у серце і в голову. Над самою рікою не міг поволі йти, але побіг і лишив Гандзуню. Вона бігла за ним. Гриць борзенько взяв Доцьку і з усеї сили кинув у воду.

Йому стало лекше і він заговорив скоро.

— Скажу панам, що не було ніякої ради; ані їсти що, ані в хаті затопити, ані віпрати, ані голову змити, ані ніц! Я си кари приймаю, бо-м завинив, та й на шибиницу!

Коло нього стояла Гандзуня і говорила так само скоро:

— Дедику, не топіт мене, не топіт, не топіт!

— Та, як си просиш, то не буду, але тобі би ліпше, а міні однако паціти, ци за одну, ци за дві. Будеш бідити змалку, а потім підеш у мамкі жидам та й знов меш бідити. Як собі хочеш.

— Не топіт мене, не топіт!...

— Ні, ні, не буду, але Доци вже ліпше буде, як тобі. То вертайси до села, а я йду мелдуватиси. Аді, оцев стежечков йди, гет, гет, аж угору, а там прийдеш до першої хати та й увійди та й кажи,

шо так і так, дедя хотіли мене утопити, але я си віпросила та й прийшла, аби-сте мене переночували. А завтра кажи: може би ви мене де наймили до дитини бавити. Гай, іди, бо то нічь.

І Гандзуня пішла.

— Гандзю, Гандзю, а на тобі бучок, бо як ті пес надигає, та й роздере, а з бучком май безпешнійше.

Гандзя взяла бучок і пішла лугами.

Гриць заковував штани, аби перейти річку, бо туди була дорога до міста. Вступив уже у воду по кістки, та й задеревів.

— Мнеоца і сина і світого духа амінь. Очинаш іжи-єс на-небесі і на землі...

Вернувся і пішов до моста.

Л А Н

Довгий такий та широкий дуже, що оком зіздріти не мож. Пливе у вітрі, в сонці потопає. Людські ниви заливає. Як широкий довгий невід. Вилловить нивки, як дрібоньку рибу. Отой лан.

Зісхле бадилля бараболі шелестить на нім. Під корчем мала дитина. І хліб іще і огірок та й мищина. Чорний сверщок дотулився ніжки та й утік. Зелений коваль держиться подалеки. Мідяна жу-желиця борзенько оббігає дитину.

А воно плаче за шелестом бадилля. Та й звернулося і впало. Впало ротом до корча. Б'є ніжками, дуже пручається і поволеньки синіє.

А посеред розкопаних корчів спить мама. Як рана, ноги, бо покалічені, посічені, поорані. Прив'язана чорним волоссям до чорної землі, як камінь.

Сонце радо би цілу міць свою на її лиці покласти. Не може її піднести та й за хмару заходить.

Чорний ворон знявся, облітає, облітає та й кранче.

Врешті зірвалася. Наслухає, наслухає.

— Ото я! Коло роботи спати!

Взяла рискаль і копає, раз-попри-раз корчі розриває.

— Добре, шо спит. Така мука, така мука ему та й міні з ним. А заробити граба, бо взимі ніхто не даст.

Нагнулася та й копає, борзо, хутко. А той корч обминає. Стільки спокою, доки спить...

С К І Н

Як глуха осінь настала, як з ліса все листя обпало, як чорні ворони поле вкрили, та тогди до старого Леся прийшла смерть.

Умирати би кождому, смерть не страшна, але довга лежача — ото мука. І Лесь мучився. Серед своєї муки він то западався в якийсь другий світ, то виринав з нього. А той другий світ був болючо дивний. І нічим Лесь не міг спертися тому світові, лишень одними очима. І тому він ними, блискучими, змученими, так ловився маленького каганця. В'язався очима, держався його і все мав страх, що повіки запруться, а він стрімголов у невиданий світ звалиться.

Перед ним на землі сині і доньки покотом поснули, не могли тільки ночей не спати. Він держався каганця всею міццю і не давався смерті. Повіки великим тягарем зайшли понад очі.

Він видить на подвір'ю багато малих дівчат, кожда в руці жмінку квіток тримає. Всі глядять ід могилі, смерті виглядають. Потім всі очі повертають на нього. Хмара очей, синіх і сивих і чор-

них. Та хмара пливе до його чола, гладить його і простужує...

Продер очі, ймив жилу на шиї між пальці, бо голову з пліч скидала, і погадав:

— Аді, це ангели перед смертев показуютси. А як він гадав, а каганець утік з-перед очей.

Поле рівне, далеке, під сонцем спечене. Воно води просить, дрижить і усіляке зілля до себе клонить, аби з нього води напитися. Він оре на ниві і руками чепіг не може вдержати, бо палить його спрагнота у горлі. І волів палить, бо ротами вогку землю риють. Руки від чепіг відпадають, а він падає на ниву, а вона його на вуголь спалює...

Каганець випровадив його з того світа.

— І не раз та й не два я на поли без води погибав, у Бога все записано!

І знов запався.

Поконець стола сидить його небіжка мама та й пісню співає. Потихо та сумно голос по хаті стелиться і до нього доходить. То та співанка, що мама йому маленькому співала. І він плаче і болить у серцю і долонями сльози ловить. А мама співає просто в його душу і всі муки там з тим співом ридають. Мама йде до дверей, за нею і спів іде і муки з душі.

Та й знов каганець показався.

— Мама із того світа має прийти та й над своєв дитинов має заплакати. Таке Бог право їм відав.

Ноги тріскали від студени, він хотів на них ко-

жушанку накинути та й серед того очі йому згасли.

Горлаті дзвони над ним дзвонять, крисами голови доторкають. Голова йому розскакується, зуби з рота вилітають. Дзвонові серця відриваються від них і падають йому на голову і ранять..

Роззявив очі страшні і безпритомні.

— Я помінив купити дзвін, аби по селу вогонь вістив, але роки були ціпко тісні та й я все не вітекав. Прости міні, Господи милосерний.

І наново скотився у пропасть.

З гори, з височенної високости снопи ячмінні кербутом на нього падають. Падають і закидають його. Остина лізе в рот, у горло. Палить червоними іглами і вся коло серця сходиться і пече пекельним вогнем і ріже в саміське серце...

Розвів очі вже мертві і безсвітні.

— Мартинові не давали заробленого ячменю і той ячмінь міні смерть робит.

Хотів крикнути на діти, аби Мартинові ячмінь віддали, але крик крізь горло не міг продертися, лиш гарячою смолою по тілі розходився. Вивалив чорний язик, запхав пальці в рот, аби голос з горла вивести. Але зуби кланцнули і заціпилися і пальці затисли. Повіки впали з громом.

Вікна в хаті отворяються. До хати всотується біла плахта, всотується без кінця і міри. Ясно від неї, як від сонця. Плахта його уповиває, як маленьку дитину, вперед ноги, потім руки, плечі. Туго. Йому легонько, легонько. Потім залізає

в голову і скобоче в мозок, всотується в кожний
сустав і м'ягонько вистелює. А нарконець горло
обсотує все тугіше, все міцніше. Вітром довкола
шії облітає і обсотує, обсотує...

Д О Р О Г А

— Я йду, йду, мамо.

— Не йди, не йди, сину...

Пішов, бо стелилася перед його очима ясна і далека.

Кожді ворота минав, всі білі вікна.

Любив свою дорогу, не сходив з неї ніколи.

У днину вона була безконечна, як промінь сонця, а вночі над нею всі звізди ночували.

Земля цвіла і квітами своїми сміялася до нього. Він їх рвав і затикав у свій буйний волос.

Кожда квітка кидала йому одну перлу під ноги.

Очі його веселі, а чоло ясне, як керничка при пільній дорозі.

.....
Аж людей спіткав.

Вбиті по коліна в землю вони у безтямній многості падали і здоймалися.

Чорними долонями стручували піт з чола і великими руками ловилися землі.

Втома валила їх, вони душили за собою свої діти і ревіли з болю.

Здоймалися і падали.

А ніч клала їх в сон, як каменів, одного коло одного.

Страшними лицями обернені до неба, як морем голов проти моря зізд.

Земля стогнала під ударом їх серць, а вітер втік за гори.

Він читав ті лиця і велику пісню бою на них.

З їх губів злизов слова, з чолів вичитав мислі, а з серць виссав чувства. А як сонце родилося в крові і цілувало поміж довгі вії їх очі, то в його серці породилася пісня.

Розспівалася в його душі, як буря, розколисала-ся, як мамино слово.

І став сильний і гордий. Вітер нагнув д' ньому всі квіти.

Ступав своєю дорогою далше.

Вона, як полотно, під ним угиналася.

Минав усі ворота, білі вікна помикали.

І знов людей побачив.

Стояли лавою. Перед ними колосисте море золота, поза ними діти в холоді снопів.

Вогонь їх пражив, залізо плакало в їх руках.

Полинялі пустарі небесні бездушно звисали над ними.

Всі в білих сорочках, як на Великдень.

Але снопи пропадали з-над дітей і вогонь вжирався в їх білі голови.

Вони вгризалися знов у жовті лани.

Читав їх розпуку і їх безсилу.

По їх чолах копалися рови один коло одного. Губи їх засихали і білили. Серця заходили жовчу.

І пісня його душі згіркла, як зігнила пшениця.

Очі його помутніли, а чоло його подобало на скаламучену керничку при дорозі.

Сила його і гордість впали на тверду дорогу.

Строївся.

Пішов своєю дорогою, як птах, що своїх крил на собі не чує.

На свіжій ріллі під веселою дугою стояла його любов. Земля радувалася її білими слідами.

Як безсильна дитина протягнув до неї руки.

— Ходи!

— Не можу, бо ти отруя!

Захитався, а як прожер свій засуд, то поклав на чорну ріллю окрушки своєї пісні і поволікся далше. Йшов як тінь спорохнявілого дуба перед заходом сонця.

Дорога темна, як сліпому, молоденькому каліці.

Одного дня спотикнувся на гріб своєї мамі.

Заридав сухими очима і впав.

Зарив чоло у могилу і просив маму, аби його назвала так, як він був ще дитиною.

Одно маленьке слово, аби сказала!

Довго просив.

Потім поклав голову на хрест і почув від нього мороз.

Здригнувся, поцілував могилу в маленьку яблінку і поплівся безіменний і самотній.

— Боже, Ти подаруй мені решту моєї дороги, бо я не годен вже йти!

І скавав з могили на могилу, як осіннє переко-типole.

Аж як перейшов сто гробів, то сотий перший його був.

Припав до нього, як давно до маминої пазухи.

ДАВНИНА

Вони всі троє вже на могилі, вже давно над їх гробами вишні цвітуть і родять і хрести дубові у їх головах похилилися. Померли давно: дід Дмитро, баба Дмитриха і дяк Базьо.

Дід Дмитро поклав на ґрунт чотирьох синів. А як їх поклав, то лишився в старій хаті сам з бабою. Не лишень з бабою, але з волами, з коровою і кількома морґами поля. То коло хати і коло волів ходив дід, у хаті поралася баба, а поле сіяли сини, а збирали бідні люди за сніп і за третину. Дід ходив коло волів, напоював, чесав, замітав стайню і подвір'я і витинав коло плотів будяки. Але найстарша його робота то була така: він вилізав на стаєнний стрих і перекидав там старі плуги, борони, драбинки, ярма; деревні отої не мало призбиралося за п'ятдесятлітнє газдування. І все щось він з того стриху скидав на землю і волік перед хату на мура́ву. Оглядав, пробував і направляв. Це була його найлюбіша робота. Він, відай, нагадував собі давні літа коло тої роботи, і тому, відай, так вона йому прийшла в смак. Як не чесав

волів, то певно майстрував коло старого ярма або коло старого плуга.

Воли годував три роки. По трьох літах вигонив їх у місто на ярмарок. Брав за них чотири сотці, за двісті ринських купував другі, молоді воли, а дві сотки ховав у стару податкову книжку і замикав до скрині.

Збіжжя не молотив по кільканадцять років і подвір'я його було закладене довкола стіжками. Найстарший стіжок був чорний, той під ним сивий, менший від цього сивавий, тогідній білий, а сьогорічній жовтий, як віск.

Щомісяця, він смотрив ті стіжки, чи миші їх не поїли або чи не стухли. Витягав з них кожного жменю стебілю і нюхав і дивився, чи володка не зсічена. Як котрий треба було змолотити, то кликав молотників і знов ховав гроші в податкову книжку і замикав на колодку.

До церкви ходив щодругої неділі, бо перепускався зі старою: вона на першу Богородицю, він на другу, вона на Великдень, а він на Різдво. У свою неділю вилізав на хатній стрих і скидав відти до сіней великі чоботиська і маленькі. Великі були його парубоцькі, шлюбні, ще з молодих літ газдування, маленькі були його синів, як ще у нього росли хлопцями. З тими чобітьми він сідав на приспу і витирав їх шматиною від пороху і смарував дьогтем. Одні вбирав до церкви, а решту складав рядочком проти сонця, аби масть зайшла. А бабі наказував, аби вона не лишень

чесала воли, але аби давала позір на чоботи, бо десь пес може затягнути. В церкві бив поклони, давав на тацку запліснілі грейцарі і спочений виходив враз із людьми.

— Діду, ви забудете говорити, — казали люди.

— Моя верства вімерла і на війнах погинула, я не маю з ким говорити.

Як вернувся додому, то їв або хліб з часником або солонину, як не було посту. Солонини в коморі стояло три бочці. В одній трилітня, жовта і м'яка як масло, це дідова бочка, в другій дволітня, пів-жовта, пів-біла, це бабина бочка, а в третій сьогорічня біла, як папір, це була дитяча, бо діти лиш свіжу солонину любили. По обіді дід ішов дивитися до волів, потім викидав чоботи і чобітки на стрих і йшов під вишню спати. Отак дідові сотався день по дневі мирно і супокійно. Ніколи його зуби не боліли, ані ніяка слабкість не терла і ціле життя не бачив він коло себе ворожки.

Баба Дмитриха то була вогонь, не жінка. Любила дуже бесідувати, розмови розводити, бо не могла без того ані їсти, ані спати. До старого вона навіть не приступала, він мовчав заедно, а як стара хотіла лиш три слові з ним забалакати, то він покидав стару борону або снасть і утік від неї.

— Оце то старе доробало, гадає, що го цулувати буду.

І плювала і йшла до воріт або над став шукати

жінок, ласих на розмову. А дід вертав до своєї роботи і бурмотів під носом:

— Видко діло, шо вже постаріласи; і лице, як шкіра на старім чоботі, і волосє, як молоко, а язик не постарівси. Сто корців на днину перемолока би та й ще би дивиласи, чи нема де других сто...

Бабі не дав Бог доньки. Вона все надіялася за молодих літ дівки і старала для неї віно. Доньки таки Бог не дав, а баба наткала та нашила тільки, що грядки під полотнами та коверцями вгиналися. Дід нераз аж говорив зі злости, кому вона тільки катрання нашиває та натикає.

— Иди, старий, іди, не говори міні, бо я твое дранте, шо черваки на стриху переїли, кину у вогонь. Лиш ти міні втеркайси до моїх гредок та й я зайду та й твої плуги і вози всі у піч!

Дід скулювався, як воробець, і тікав від баби, бо де ж він годен з бабою на край вийти! А баба сідала собі на лаву проти грядок і говорила сама до себе:

— У кожді перекладині є всего однако, там, і там, і там. Кожда невістка най собі бізме хоть цу, хоть ту, бо каждая однака. А п'ета перекладина на церькву за старого і за мене, цеї неруш міні жадна, бо би-х руки обтела!

В неділю пополудні приходили до баби всі невістки з внуками. Такі чорнобриві, як гвоздики, такі червоні, як калина. Баба садила їх за стіл,

давала сьогорічної солонини і балакала з ними і кудкудакала, як квочка між курятами.

— Як умру, то кожда собі забере одну перекладину з гредок, бо кожда однака, бо ви в мене однакі — мої діти. Але, якби дід аж по мійні умер, то аби-сте жадна не важилиси нитки взети. Він би так забанував, шо би зараз умер. Та й чоловікам наказуйте, аби вони єму із поду найменшої крішки не брали, бо він то так любить, шо без того днини не годен бути. Вони би его зарізали. Най Пан-Біг сохранив! А як я вмру, то маєте всі штири надо мнов голосити чудними голосами, красними словами! Та й дід як умре, та й єму маєте голосити ще красніщими голосами, ще чудніщими словами. Він вам лишиє гробший, шо мете гратиси в них...

Баба плакала, а невістки собі плакали, потім баба кожду цілувала і вела до другої хати показувати ковёрці. На подвір'ю гралися з дідом внуки, кождий мав від баби булку або яблуко і пильно дивився на яворовий, старий ярем. Дід показував їм на ярмі різьблені плуги, воли, погоничі і казав, шо вони також незабавки будуть іти в поле орати.

Як сонце заходило, то невістки з внуками йшли додому, а баба їх виводила за ворота і там ще довго з ними говорила.

А третій межи ними дяк Базьо. Він не був їм ані сват, ані брат, лишень сидів з ними через горід. Баба Дмитриха все носила йому обідати і ве-

черяти, бо він був самотній і старий. Та віддай ніколи не їв він бабиного обіду, бо все був п'яний.

— Базю, чого ви тільки тої горівки п'єте? Та же вона у вас коліс запалитси!

— Бабко, Митришко, як я не маю пити, коли мені книжки в голові, як заяці, бігають! Кождий стих, кожда титла пресея, аби її співати або читати, а мені голова розскакуеся. Всі зберуться як хмара малих дітей, і хотять у одні вузенькі двері пропхатися і дати себе чути. А моя голова, от яка маленька, ще й обстрижена, та де їх подіти? Добре, що ви свої діти порозкладали по городах, а мої всі накупі. Та мушу я їх горівкою напоїти, аби вони попилися та й міні дали трошки супокою!

Баба журливо похитувала головою.

— Ото, яка наука страшна, то не ціном махати!

І давала Базеві знов грошей на горілку. Зато він неодної неділі приходив до бабиної хати і читав смішні книжечки. Сини і невістки помирали зо сміху від Луця Заливайка та від індики, що лишень тільки має розуму, що в хвості.

А одного разу Базьо прочитав їм таку страшну книжку, що баба і невістки розплакалися зі страху, а сини геть посоловіли.

„Земля не дасть плодів своїх, на скоти ваші пошлю заразу і погинуть вам, а люде ваші потоплю. Дощі не упадуть на землю, а земля будет, як камень, і не видасть плода із себе...“

Базьо і сам побачив, що трохи перебрвав мірку і найшов у тій книжці такі слова:

„Кто сей лист при собі має або часто читає, з приліжностею слухає або переписує, той сподобиться ласці Божой... В котрім домі той лист находиться, там ані вогонь, ані вода, ані гром, ані ніякая злая річ зашкодити не може“...

Це трохи додало духа і Базеві, і бабі, і невісткам. Вони зараз дали дякові гроші, аби їм тату книжку купив. За бабою і невістками подалися всі жінки з села і подавали дякові гроші, аби і їх хати були заасекуровані від вогню і грому. Дяк книжки накупив, ще й нову бунду собі справив за одним заходом і нову порцелянову люльку. Потім щонеділі читав тату книжку все в іншої газдині і брав за то дві шустці на горілку і колач, аби мав чим закусити. Вже небагато йому хибувало, аби всі хати обчитати, бо лишилося лишень кілька бідних хаток під лісом, як Базьо заслаб. Кинуло його в дрощі, потім у гарячку, потім, уповідають люди, що з рота вийшов маленький, синій вогник, і Базьо Богові віддав свою душу. Відай горілка в нім запалилася. Досить того, що всі жінки за ним плакали і голосили, як за братом рідним.

Баба Дмитриха недовго банувала, бо сама восени пішла за дяком у ту далеку дорогу. Дід Дмитро таки не попасав довго без баби, бо й собі на весну помандрував на могилу.

Люди за них давно забули, бо то вже не нині,

як вони померли. Лишень читальники не раз їх згадують, як зговоряться за початок читальні.

— То сам почеток читальні заходить ще від старого діда Мйтра, і від баби Митрихи, і дека Базя. У їх хаті зачев дек перший раз читати книжечки. Ще й тепер дес попід сволоками заткнені „Божі листи“ та „Луці Заливайки“, але тепер ніхто вже їх не читає, минулиси...

— Ой, минулиси.

— І тотя трояка солонина минуласи.

— Ого, конем не здогониш!

ПАЛІЙ

Присвячено Сафатові Шмігерові

I

Сільський багач Андрій Курочка сидів коло стола і обідав, не обідав, а давився кожним куснем. Домашня челядь входила до хати, вносила заболочені цебри, сварилася, метушилася і виносила їх між худобу. Багацькі діти і слуги були брудні і марні. Вони двигали на собі необтесаний і тяжкий ярем мужицького багатства, котре ніколи не дає ані спокою, ані радості ніякої. Сам багач найгірше томився у тім ярмі, найбільше проклинав свою долю і безнастанно підганяв своїх дітей і наймитів.

Коло нього на лаві, під вікном, сидів його довголітній робітник, старий Федір.

— Я ніколи не маю такої щесливої години, аби я спокоєм кусень хліба прожер. Бігаю та вгонею, та лиш дес уздрите, а я впаду та й здохну! А мні ж оца їда має йти всмак, як я знаю, що вони без мене в stodолі нічо не робле? Лиш аби нажертиси та день трутити! Шо вже чужим казати, як свої діти та й вони не хоте робити! Я, біг-ме, не

знаю, як цес нарід має на світі жити? Всьо піде на жебри.

І халасував, аж йому очі вилазили.

— А ви чого, Федоре, надходили?

— Ви не знаєте, які наші ходи? Зима йде, а я босіський, та дайте ми два леви на відробок.

— А ви ж годні робити? Вже ваша робота скінчилась, Федоре.

— Най би-м і не робив, лиш коби хто дав їсти задурно.

— Це не! Сегодни задурно нема їсти, сегодни і за роботу не варт дати їсти, така та робота! А казав-єм вам: найміт у мене дівку, були би-сте тепер мали свої гроші.

— Коли ж бо не хотіла та й пішла до двора.

— Таже певне, хто не хоче робити, той пхаєси до двора, бо хоть їсти трішки, але мож валетиси. Бідні люди такі настали, шо лиш аби раз на день їв, але аби нічо не робив, та й тогди рай! Як робле, так мають, так їм Бог благословит. Сегодни би у вужевку скрутитиси, аби шос мати... Та тих два леви я ще вам дам, шо буду з вами робити, може якос відтрутите, але білше не приходіт і не бануйте, бо не дам. Самі видите, шо ваша робота ніпо-чому.

— Та я, Андрію, мусю си коло людей тулити, а де ж я си подію?!

— Дівайтесь, де хочете, а межи газди ви вже не здатні. Шукайте собі служби у жида або в пана, — там робота лекша.

— Ви мене файно радите! Як я силу коло вас лишив, аби я на старість ішов жидам воду носити.

— Задурно-сте міні не робили.

— От, бувайте здорові!

І Федір вийшов з хати.

— Ну, та ці жебраки всьо би забрали! Таке воно кашливе та заслинене, що ціпа в руках не годно удержети, та й ще воно кокошитси! Іди на зломану голову! Гадає, шо я гроші кую або краду!

Федір чалапав до своєї хати та не переставав шептати.

— А я ж, Андрійку, де силу пустив? Ци я єї проданцував, ци я єї пропив? Таже вся вона сіла в тебе, на твоім подвірю. А я ж, Андрійку, де силу пустив?

В хаті скинув чоботи та й ляг на постіль. Лежав до самого вечера і без вечері заснув. Але ще кури не піяли, як він зірвався, гримнув клубами до дощок, знов ляг і знов зірвався. Через маленьке віконце гляділа на нього осіння ніч. Десь то і не ніч, але чорна жура, що голосила по вуглах хати і дивилася на нього, сивавим, немилосердним оком. Вона його так сціпила, що він не міг рушитися, і показувала йому ніби образи на віконці, ніби привиди у воздуху.

Ото сидить він між маленькими жидиками, дозирає їх, пістує, а вони його тягають за чупер, плюють у лице...

То знов клячить він у церкві, у тім куті, де же-

браки чолами о підлогу гримають. Він гримає ще голосніше, а всі жінки йдуть до нього і дають кожда по бохонцеві хліба. Він їх кладе в пазуху, кладе і стає такий широкий, що люди розступаются. А йому встид, встид, а чоло так болять!...

О, він іде городом Курочки, — не йде, а скрадається під стодолу. Витягає снопок зі стріхи, насипає в нього з люльки ватерки і тікає, тікає... Чує поза собою, — як коли очима видить, — що з-під стріхи вилизується маленький, червоний язичок, вилизується і ховається...

— Ой, йой, йой!

Той язичок запік його у самий мозок. З усеї сили він освободився з невидимих в'язів, зірвався і подивився у віконце. Воно, як кат, прошибало його наскрізь. Знов звалить і буде мордувати своїми образами. Настрашився, не бачив ніякого виходу, звертівся, аби десь утекти. І перед ним якби якісь ворота утворилися, йому стало легше і він борзенько подався у них.

II

Може мав шіснадцять літ, як йшов зі свого села. Такої ясної днини, такого веселого сонця він ніколи вже не бачив. Воно пестило зелені трави, сині ліси і білі потоки. Оглянувся за селом. Коби хто прийшов і сказав одно слово, та й вернув би ся, ой, то-то вернув би ся!

— Він мене б'є, катує, їсти не дає, нічо на мене

не покладе — лунав його голос по зелених травах.

— Бодай же вас, тату, земля не прожерла!

І ще скорше пішов. Минув сільські поля, поминув ще два села і з горба побачив місто, що виліскувалося проти сонця, як змії блискучий...

Всі дивувалися його силі і боялися. Жиди не потручували, а робітники не побирали на сміх і не робили збитків. Шпурляв міхами, як галушками. Отак день від дня то з брики до шпіхліра, то зі шпіхліра на брику.

— Хребет ми тріскає від тих міхів!

— Пий горівку, та затерпне.

І справді від горілки хребет затерпав, якби рукою відняло.

А в неділю і свята йшов з товариством до шинку. Тоті шинки стояли за містом, між селом і містом. Хто не мав уже примістя в селі, той вандрував насамперед тут, а хто не мав що в місті робити, то вертався також сюди. Бо то не було ані село, ані місто.

Бували там забави по тих шинках!

Зразу пани з міста перед водили. Розповідали про свої давні достатки, про то, кілько з цісарської каси щопершого грошей побирали, які шасти носили. Мужики слухали, частували горілкою з великої пошани. Але як трохи підпилися, то виломлювалися з-під їх моральної влади і тоді панам приходилося круто.

— Ану, пани, охота! Хапайтеся за шиї та гуляйте нам тої польки, най ми видимо, як то межи таким великим панством водитси?

Пани гуляли, мусіли. Мужики обступали їх колесом і реготалися, аж корчма дудніла.

— Гопа дзись!

— Єще раз!

— По-лігоньки, плавно враз!

— Гов, доста! Тепер пийте горівку, забирайте свої панцкі вуши по кишнях та й марш із коршми, бо мужики хотє собі самі межи собов погуляти!

І пани, як зайці, висувалися.

— Я тих панів умію ріхтувати, то таке легоньке, як піре: подуй, а воно полетіло.

— Мой, Юдо, давай вудку, давай піво, давай гарак, бо ми си знаємо!

Жид борзенько, накладав всего на стіл і зараз відбирав гроші.

— Ти, Безклубий, ти чого ревеш? За клубом? Пий та й запри собі гямбу, бо в мене забава!

Безклубий ще гірше заревів.

— Тихо, бо б'ю!

— Не-руш?

— А то котрий, мо?!

— А ти шо за пан?

Федір устав із-за стола і тріснув того напасного в лице.

— Ти в неділю переш? Та то гріх!

І ударом лавки звалив Федора на землю. Зроби-

лися дві партії. В корчмі все заворушилося. Жид утік, горілка булькотіла на землю, столи і лавки почервоніли від крові і поломані падали. А в болоті зі слини, горілки і крові лежали обі партії і стогнали. Лишень Безклубий сидів у куточку і ревів, як віл, — не знати за ким і за чим.

Незабаром прибігала поліція і тверезила голодників. З гіркою бідую підоймала на ноги, потім одним махом звалювала з ніг. Голодники падали, як дуби, а підносилися, як глина. Як їх протверезили, то провадили до арешту.

Ухав дорогою поміж полями на бриці міхів. Пшениці і жита, як золоті і срібні гаї, під легким вітром до себе клонилися. По золоті і по сріблі плавали легенькі, чорні хмарки, як тонка шовкова сіль. Море сонця у морю безмежних ланів. Земля під колоссям лящала, співала, словами говорила.

— Мошку, на важки, бо йду собі гет!

Зіскочив з брики і пішов межами поміж житами. На вечір зайшов до Андрія Курочки.

— Ти певне або злодій, або лайдак, бо добрий не йде із свого села і не блукає світами!

— Мете видіти. Тато шо по панчині не пропили, то голодних років попродали, та й приймили зетя до сестри, та й умерли, а зеть доти бив, аж-ем утік від хати.

— А у вас, у бойків, бачу, коровами орют?

— Ні, то відай ще за нами є німці, та вони коровами орют.

— Та скинь постולי та вінеси кожушину до хорім, аби-с не напустив нендзи, та й легай. А церква у вас така, як у нас? І ксьондз є?

— Так саме, як у вас.

— Та буду видіти, як си вдаш. Не будеш порушливий, а роботи не меш боятиси, та й ті найму.

Наймився. Село пізнало його, що не злодій, що робітник добрий, що добре на себе старає і приймало за свого. А він пізнав, як котре поле називається, чиє воно, чи вимокає, чи висихає, котре в селі — найліпший злодій, котре — найбільший багач — і зробився сільський.

Послужив кілька літ, а добрі люди зачали його радити, аби став газдою.

— Ти не будь дурний, а як дає кавалочокгорода, а дівка годна і постарана, та й бери. А маєш гроші заслужені, а ще приробиш, та й клади собі хату. А най вона буде, як куча, але твоя! А ци дощ, ци зима, ци таки так нема роботи, то вже ти не кукаєш із-за богацкокого вугла і не гниєш по яслах, бо ти маєш свій кут. Слухай мене старого...

Оженився, будував хату і тріскав від роботи, від своєї і чужої. Носив дошки на плечах з міста, відробляв старі сніпки, що взяв на стріху, і заробляв гроші то на вікна, то на двері. Два роки минуло, заки поклав хату. Хатчина маленька, непоказна, виглядала між другими хатами, якби хто пустив межи громаду гарних птахів маленьку,

кострубату курочку. Але Федорові вона і така була мила...

Минуло кільканадцять років, а перед Федорову хатчину принесли люди червоні хоругви. В хаті на лаві лежала його Катерина, — велика і груба, аж страшна. Федір тримав коло себе двоє дівчат: одинадцятилітню Настю і восьмилітка Марійку, і все їх питався: „Шо мемо, доньки, без мами діяти? Котра з вас дедеви обід зварит?“

А як жінку ложили в трунву, то він заридав.

— Беріт її по-легоньки, бо в неї тіло дуже зболене. Ой, Катеринко, я ще не встиг добре з тобов наговоритиси, а ти огніваласи та й пішла собі від мене.

Він припав до небіжки і цілував її в лице.

— Люде, люде, я до неї ніколи слова не заговорив, я за роботів за ню забув, та й за бесіду. Прости міні, Катеринко, приятелю мій добрий!

Плач жінок вибіг із хатчини далеко на село.

— Вона, люде, як пішла за мене, то так, як під воду пірнула, ніхто єї вже не видів межи людьми. Аж тепер вірнула межи вами... на лаві. Я до неї ніколи марного слова не заговорив, маціцького!...

І ще минуло кілька літ. Одного вечера прийшла зі служби Настя. Федір глянув на неї і зблід.

— Насте, небого, а ти ж сама, а чоловік твій де?

Настя заридала, заголосила, а він слова більше

до неї не сказав. Аж як її відпровадив до міста на службу і розходився з нею, та тогди заговорив:

— Дай тобі, Боже, дитинко, якнайліпше, але дивиси, аби-с дитини не стратила, бо встиду вже не покриєш, а гріха неспасеного докупишси. Та переказуй, як тобі тут буде..

А роки йшли, не стояли. Федір не випускав з рук ціпа цілу зиму, чепіг не викидав цілу весну, а коси ціле літо. Кості боліли, кінці їх стиралися і пекли. Але неділя ставала на порятунок, бо в неділю він йшов під вишню, лягав на зелену траву, а вона висисала в землю той біль. Та прийшов такий час, що неділя не годна була направити того, що будні дні попсували, а трава не могла виссати того болю, що запікся в старих костях. А ще вселився кашель, що не покидав його ні коло коси, ні коло плуга, ні коло ціпа...

Розвидалося, віконце побіліло, а Федір вернувся з далекої вандрівки свого минулого життя. Вмився, помолився і збирався іти до двора.

— Наймуси у пана від весни, озму на чоботи і трохи арнарії та й якос я перезимую, заки піду до служби.

III

По селі білі, вузькі стежки всі хати до купи пов'язали, лишень Федорова хата стояла поза

сіттю стежок, як пустка. Федір зимував, як ведмідь. Рано вставав на годину, аби затопити і зварити собі їсти, а потім цілий день і цілу ніч перележував на печі. Чим дальше заводилося в зиму, тим він сходив на дитячий розум.

— Тепер, Федоре, небоже, встань та укрій собі гріночку хліба, але тоненьку, панську, бо-с, вижу, зголоднів.

Він сміявся, злазив з печі і краєв хліба та дивився до вікна, чи вона тоненька, панська.

А темних, зимових ночей він голосно, на всю хату, говорив страшні речі.

— Село вімерло шо до лаби, а я собі гадки не гадаю, у тот бік не див'юси!

Але власні слова переймали його боязню, він пітнів зі страху і скакав з печі до віконця, аби переконатися, чи в корчмі є світло? Успокоївшись, він вертав на піч.

А як пробуджувався вночі зі сну, то не міг спам'ятатися, забував за себе і аж як гримнув кулаками до сволюка, то приходив до пам'яті.

Тої зими його хатина заповнилася опирями, привидами і марами. Вони гуляли по хаті, як збиточні діти. Вилітали до сіней і вистуджували хату, вибігали крізь піч на стрих і товклися, аж стеля лупалася, дзвонили у вікна, аби його заманити надвір. Він не давався, намагався не боятися, тоді вони вибігали на піч і щипали його, душили і в рот онучі запихали. Одної ночі злетілися до хати всі чорти. Гуляли, аж хата дрижала, а вітер

такий здоймили, що він замерзав на печі. Потім позасідали поза стіл і повивалювали з утоми язички такі самі, як той маленький язичок, що він його поклав під Курочкову стодолу. Він лежав, як мертвий, аж як кури запіяли, то він ледве піднявся і зачав молитви говорити. Але і при молитві вони йому не давали спокою. Він не міг нагадати таких молитов, що їх найліпше знав, він забував навіть христитися. Ті мари так його змордували, що, як прийшла весна, то він ледве дихав і побілів, як папір.

— Траба брати грошей вітки голова, та посвятити хату, бо тут нечисте злізлося з цілого села на купу. Віпили з мене кров, що вітер ні з ніг ізгонит!

Як весняне сонце заблисло, то він смарував чоботи, латав сорочки і плів волоки до постолів і тішився, що раз вже піде до служби.

— Уберуси, вбуюси файно та й до двора: Проши вельможного пана, я мельдуюси до панцкої служби.

— Добре, Федоре, — десь відповідав йому пан, — ти, вижу, слухний чоловік, коли ти подлуг припісу мельдуєшси.

І Федір, латаючи сорочку, солодко усміхався.

IV

Федір стояв насеред панського гумна і сумно дивився за рядом плугів, що висотувався з брами, як

ланцюг, у котрім залізо спювало м'ясо людське з м'ясом волів.

— Вже моє оранє скінчилось! Старе вогниво, та й вікинули, бо ланцух серед дороги урвав би си!

Похитав головою та й пішов до стодоли брати свиням зерна. Через цілий день на гумні було тихо. Лишень від наймитських хаток доходили крики бабів і плач дітей.

Якби хто з села повибирав щонайгірші хатки, а до них загнав щонайобдертіших мужиків і найжовтіших жінок і додав ще голої дробини — дітей, і все те поставив близько себе накуп, то мав би правдивий образ тих хаток із їх мешканцями.

Федір з гумна дивився на ті хатки і щось заперечив головою.

— А де ж би я там ішов у таке пекло! Я собі буду спати у стайні, тепер зими нема. Не піду я там у тоту пропасть.

Вечером пішов до стайні. Коло ясел стояли воли двома довгими лавами і ліниво жували сіно. Коло кожних чотирьох сидів погонич і дозирає, аби під себе не викидали. Між тими лавами сиділи на землі плугатирі і сівачі. Латали собі постолі, стягали мотузками сердачини і направляли істики. Кождий коло чогось нипав. Коло них присів Федір. Воли, один по одному, падали на солому, за ними переверталися в ясла погоничі, а за погоничами йшли плугатирі. В стайні запановував тяжкий відпочинок, що по утомі зораних ланів

паде на стайню, як тяжкий камінь. Федір також засунувся перед воли.

— Свинару, мой, а марш з-перед волів межі свині! Ще тобі лужко стелити!... Твоя Марійка добре нас ріхтує. Тікаєси, як сука, з фірманом, та відавує ему шонайліпше, та ще й ти приліз на нашу голову? Марш з-перед волів!

Федір виліз з ясел і ляг під брамою на в'язку соломи. Забута кривда в тій хвилині пробудилася.

— Гріх меш мати за мене, Андрію, гріх...

Стайня стогнала, позивала, зі сну говорила. Так тяжко дихала, якби десь глибоко, в землі, душилися тисячі людей.

— Молиси за мене, най мене Бог хоронит, най мене направит на ліпший розум, бо ті спечу у вогни, як пацюка, бо меш три дни попів за своїм богацтвом згортати...

Над раном і він скотився у чорну пропасть стаєнного сну.

V

Федір потім ніколи не ходив до стайні і не говорив з наймитами. Слав у стодолі і не показувався на очі. По Великодні Марія віддалася за фірмана і переходила з ним на службу до другого пана. Федір вийшов за ними за браму і попрощався.

— Маріє, а памнетай, шо я хату при людях Насті відкажу, аби ти єї не вігонила, бо вона, сарака, одна одиница!

І вернувся. В хліві, аби ніхто не бачив, заплакав.
— Тепер жий з ким хочеш!

Тої днини впився і прийшов вечером до стайні.

— Мой, скарбов'яне, тепер ні не вігоніт, бо вже моя Марія помандрувала.

— Хто би вас вігонив, от легайте та спіт, як-сте набрали повну голову.

— Певне, шо п'єному добре спати, так і Бог приказав. Але ти кажеш іти спати, а я тебе питаюси, де я маю іти спати? Як ти така мудра голова, то ти міні скажи, де я маю іти спати?

Він аж носа Процевого дотулився, так близько присунувся зі своїм питанням.

— Де впадете, там будете спати.

— А якби я тут у яселца, га?

Він злобно засміявся.

— Я в ясла, а ти мене за гирю, та в шию, та буком: „А марш, старий псе!“

Погоничі повилізали з ясел, аби дивитися на комедію.

— Бий з ясел, бо ти тут гнив та й маєш зогнити, бо ти не знаєш, шо то є чоловік, — ти вів, ти хати ніколи не видів! Ти поредного чоловіка з ясел буком! Але ти мене питаєшси: „А де ти, васпан, дотепер був?“ А я тобі кажу: „Був-сми межи людьми, любо міні було“. Але ти кажеш: „А чо-го ж тебе люди від себе прігнали?“ Отут гудз! А я тобі на це нічо не скажу, лиш три слові: „Не-ма у людий Бога“. А ти голова розумна та й все вже знаєш...

— Ідіт, старий, спати, не гніт бандиги, а завтра підемо в село на вібір, та ми тих богачиків трохи намнемо.

— Я на вібір піду і людем усю свою кривду скажу, але в ясла не піду, бо я там не маю гнити. Я знаю ліпше гатунок, як ти, я білше світа видів, як твій пан. Але чикай, я тобі буду казати, як на протокулі. Я був помийник жидівський, я валеvси попід жидівські лави, по всіх кременалах. А Бог най пише гріх, а я не боюси, я за все відповім, так відрубаю, як першому ліпшому. А мене хто на розум учив, га? Коли мене лиш чим виділи, та тим били! Не біси, я вікажу, я вів'ежуси шо до крішки. Но, але дав міні Бог такий розтулок у голові, шо я привернувси назад до нашої віри. Як-єм уздрів Єго ласку небесну по полю, як жито просилоси під серп і земля аж цепала: йди, Федоре, бери з мене хліб, — а я лишив жида серед дороги та й пішов до Божої роботи. Декую Господеви і досегодни!

Він христився, цілував землю і бив поклони.

— Прийшов я межи наші люди, а міні світ розтворивси! То-то-м з ними гарував! Оженив-сми си, поклав хату з цего мозиля. Вже має міні бути добре. Але гріхи траба відпокутувати, Бог буком не б'є! Умерла міні Катерина, но, ніц, Єго воля, Єго розказ. Тішуси дітьми, годую, забігаю, — вігодував. Я вігодував, а люде взели та й знівечили. Пішла моя Настя ні сьак, ні так, пішла знов по жидах, а Марія, аді, помандрувала з отим ляхом. Ме

бідити. Але ніц, най ні Бог скарає, як шо кажу. Кара має бути!...

Він ймив пушками губи і стиснув, аби проти Бога не говорити.

— А я лишивси босий! Іду я до него у таку плюту: „Дай міні грейцір, най ноги вбую“. А він міні каже: „Йди до жидів“. Прийшов я до вас, а ви міні: марш! А куди ж я маю тепер іти?! Карає Бог, карают люди, караєте ви, а я кількі карі не годен вітримати!

— Ідіт, діду, в ясла, ми вас просимо.

— Най буде кара на мене, я си приймаю, але по правді! А ти ж би любив, якби я з твого хліба всю мнекушку віїв, а тобі лишив саму згорену шкірку? Правда, шо ти би не любив, бо то не по правді?

Він роздер сорочку в пазусі, скинув її і шпуриив під воли.

— Тепер дивиси, яку міні шкірочку богачі лишили. Та з чим тут жити, а шо ж тут є вже карати?!

Він голий перевернувся на землю. Наймити його прикривали, чим мали найліпшим.

VI

Коло громадської канцелярії стояли дві купі. Одна обдерта, чужа на селі, апатична, друга чиста, біла, охоча — наймити і газди. З одної і другої купи хтось викликуваний заходив до канце-

лярії і голосував. Економ аж захрип, бо кожному наймитові мусів називати пана, вїйта і жида. Жан-дарми снувалися і усміхалися, як коли би мали перед собою дитячу забавку.

— Ну, хлопці, тепер вже вибрали-сте пана, сїдайте та й мете пити горівку — сказав економ.

Газди здоймили галас.

— Ото вушивці, ото жебраки, ото худоба панцка!

— Мой-ня, чуєте, як богачі рип'є?

— Най рип'є, а ми пиймо горівку.

— Та пийте грань, пийте кров свою, злодюги!

— Ми горівку воліємо!

— Ото нам пани вішукали право, аби голодники розбоєм ішли на село!

— Ти, читалнику, ти гадаєш, шо я не був у читални? Таже і там бідний нарід стоїт коло порога. За столом сидит ксьондз, старші братя, богачики, а дек читає тоти казета, а ви покивуєте головами, як воли, ніби шос ви з того розумієте. А то один з другим такий дурний, хоть му око віколи! То така читалня ваша, шо богачь за столом, а наймит коло порога. Так у церькві, так у канцїлярії, так усюда. Та ми маємо з вами бути?

— Хлопска голова не до письма, а зад не до крісла!

Наймити зареготалися.

— А тихо ж ви, невмивані, вперед вуши повібivate, а потім учїт газдів розуму!

— Мой, ти, Курочко, то ти також за людьми?

Таже ти гірше жида! Чого горланиш?! Не біси, твоє богацтво піде марне. А нагадай собі, як я служив у тебе, та мене від твоєї роботи хвороба нагріла. А ци ти міні за цілий тиждень вініс буточку хліба або води напитиси? Та ти з людьми тримаєш? Я в тебе всю силу лишив, а ти мене вігнав босого на зиму! Таже ти гірше жида, бо то рахуєси не наша віра. Але пусте твої діти тото богацтво, шо з него сліду не буде! Ти кальвін!

Курочка гримнув Федора в лице, та так, що його обілляла кров і він впав.

— Хлопці, ану богача трохи намнецькаймо!

Ймили наймити Курочку, постояли за Курочкою газди, потекла кров...

VII

Федір лежав у своїй хатині на постелі. Очі його горіли, як грань, від червоних язичків, що тисячами вогників розбігалися по тілі і смажили його на вуголь. Ті язички, як блискавки, літали по всіх жилах і верталися до очей. Гриз кулаки, бив чолом до стіни, аби вогонь з очей випав.

Запалився, чув, що з нього бухає полумінь, ймився руками за очі. Один страшний крик, надлюдський зойк! Язички вилетіли з тіла і прилипли на шибках віконця. Зірвався. Віконце червоніло, як свіжа рана, і ляло кров на хатчину.

— Все моє най вігорит! Все, шо-м лишив на його подвірю.

Він скакав, танцював, реготався.

Віконце дрижало, тряслося і щораз більше тої крові напливало у хатчину.

Вибіг на поріг.

Звізди падали на землю, ліс скаменів, а десь з-під землі добувалися скажені голоси і зараз пропадали. Хати ожили, дрижали, смажилися в вогні.

— Я чужого не хочу, лиш най моє вігорит!

КЛЕНОВІ ЛИСТКИ

I

Постіль застелена полотном, коло стола на задній і передній лаві засіли куми, на краю печі рядком діти. Вони поспускали рукави, як стадо перепелиць, що спочивають, але все готові летіти. Куми зате сиділи як вкопані, лишень руками досягали хліб або порцію горілки, але і руки найрадше не рухали би ся, лишень спочивали би зігнені в кулак на колінах. Нерадо вони брали хліб і порцію. Каганець блимав на припічку і потворив з кумів великі, чорні тіні і кинув їх на стелю. Там вони поломилися на сволоках і також не рушались.

Коло стола схилений стояв Іван, господар хати і тато маленької дитини, що її охрестили.

— Будьте ласкаві, мої куми, та пережійте ще по одні. Хоть це не горівка, але болото, але з мужиком то так си має: що де у світі є найгірше, то він має то спожити, що де у світі є найтежче, то він має то віконати...

— На то-сми рожені — відповідали побожно куми.

Як порція обійшла колію, то Іван її поставив лігма коло фляшки, бо боявся, аби не впала така маленька на землю.

— А закусіт... Та й дивітси, який мене клопіт найшов у самі жнива, у сам вогонь. А я, біг-ме, не знаю, шо з цього має бути?! Ци маю лишити жнива та й обходити жінку і варити дітем їсти, ци я маю лишити їх тут на ласку Божу та й тегнути голоден косов? Бо вже моє таке має бути, бо у такий чес ніхто до хати на прийде за великі гроші. На тобі, Іване, дитину та й радуysi, бо ще їх мало маєш!

— Не марікуйте, куме, та не гнівiт Бога, бо то Єго воля, не ваша. А діти --- піна на воді, шос на них трісне — та й понесете всі на могилу.

— У мене не трісне, але там, де є одно, там трісне. Жебрак аби такі не тулевси до жінки, аби не дививси в тот бік, де жінка, то би найліпше зробив! Тогди і Бог не даст...

— Куме, ви це пусте говорите, так ніколи не буде, бо люди маютси плодити.

— Коби ж то люди, а то жебраки плодеси. А я тому кажу, шо ти, жебраку, не плодсьи, не розводиси, як миш, ти будь контетний, як маєш на хорбаці дранку, як маєш кавалок хліба, аби-с не голоден та й як ті ніхто по лицу не лупит. Як ці три ділі маєш, та й має тобі бути добре, а від жінки гет уступиси.

— Куме Іване, дайте трошки споки, бо жінка, як си має звичій у таким антересі, та єї не траба цего слухати, бо така бесіда не дає здоров'я. Колис иншим, ліпшим чесом.

— Я вас дуже перепрошею за мою таку бесіду, але ви гадаєте, шо я за нев дбаю, або за дітьми дбаю, або за собов я дбаю?! Біг-ме, не дбаю, най їх і зараз віфатає, та й мене з ними! Овва, ото би сми втратили рай на землі і маетки лишили!

Куми вже не обзивалися, не перечили, бо бачили, що Івана не переможуть і хотіли, аби скорше виговорився, бо борше їх пустить спати. Іван встав від стола, спинився насеред хати, спустив рукави так, як діти на печі, і почав до них балакати.

— Та чому не летите з мої голови? Я вам утворю і вікна і двері, гай!...

Діти засунулися на піч так, що їх не було вже видко.

— Ади, саранча, лиш хліба та й хліба та й хліба! А відки ж я тобі того хліба наберу?! Та то би на дванацітій сніп якис раз торгнути, то би якис раз схилитиси, то з поперека вогонь у пазуху сиплеси! То тебе кожде стебелце у серце дюгне!

Це було до дітей, а тепер він звернувся до кумів.

— А у вечір, лиш си укажеш до хати такий, як віхоть, як мийка усотаний, а вони тобі в один голос, і жінка і діти: нема хліба! Та й ти не йдеш,

бідний чоловіче, спати, але ти тегнеш цїп та й молотиш напотемки, аби завтра мали з чим іти в жорна. Та так тебе цїп і звалит на сніп, та й так деревієш до ранку у сону, аж ті роса припаде. Та й лишень очи пролупиш, то зараз тебе тота роса їст, бо мало тебе біда їст, ще вона вночи тебе найде! Промієш очи та й течешси на лан такий чорний, шо сонце перед тобов мерькне.

— Іване, не журітси дітьми, бо то не лишень ви, але Бог їм тато старший від вас.

— Я з Богом за барки не лов'юси, але нашо він тото пускає на світ, як голе в терне?! Пустит на землю, талану в руки не даст, манни із неба не спустит, а потім увес світ кричит: мужики — злодії, розбійники, душегубці! Зіпреси один з другим у церькві, такий гладкий, шо муха по нім не полізе, та корит та картає: Ви, каже, дітий не научюєте страху Божого, ви їх самі посилаєте красти, — ей, де я годен так ганьбити! А коби коло мої дитини і мамка і нянька і добродзейка ходила, коби міні люди всего наносили, то і я би, єгомость, знав, як діти вчити! Але мої діти ростут по бурінах разом з курьми, а як шо до чого прийде, отак, як тепер, то ніхто не знає, шо вони цілий день їде? Ци крадут, ци жебрают, ци пасут, а я відки знаю? Я косю ваші лани та й забуваю не лиш за діти, але за себе не памнетаю! Ви би хотіли, аби я і ваші лани зробив і діти аби-м учив. А ви від чого? Так, люде, ви самі знаєте, яке наше жите...

— Знаємо, куме, знаємо, як не знати, коли самі у нім бродимо.

— Я на діти див'юси, але я не гадаю, аби воно було чемне, аби уміло доладу зробити. Я лиш заглядаю, ци воно вже добре по землі ходит, аби єго упхати на службу, оцего я чекаю. Я не чекаю, аби воно убралоси в силу, аби путерії набрало, аби воно коло мене нажилоси. Коби лиш богачь або пан утворив пашеку, а я єго тудя кидаю, аби лишень збутиси! А потім воно бігає коло худоби, ноги — одна рана, роса їст, стерня коле, а воно скаче та й плаче. Ти би єму завернув худобу, поцулував би-с єго в ноги, бо-с го сплотив та й сумліне ті п'є, але минаєш, ще і ховаєшси від него, аби-с не чув!...

Аж почервонів, аж задихався.

— Та й росте воно в яслах, під столом або під лавов, їст кулаки, умиваєси слозами. А підросте, та й шос воно украде, бо воно ніколи добра не знало та краденим хоче натішитиси. Дивиси, іде до тебе шандарь. Скує тебе, наб'єси, як товарини, бо ти тато злодієви та й мусиш з ним бути у змові. Та й єс злодій навіки! Але це не решта, конец ще напереді. Най би син, ваша дитина, а люцкий злодій, най би зогнив у кременалі, бо злодія не шкода! Най би! А то вони озмут здоров'є та й дають до шпиталю лічити, а потім пускают письмо до віта, аби тато платив кошта. З хати вігонєют, під пліт вікидают з бебехами! Ідеш до віта, по руках цулуєш: „Віточку, віберіт ні із цеї кари“.

„Ти, — каже віт, — бідний чоловік та мож ті випустити, але яку я вігоду буду мати за твою вігоду“? Стиснеш плечима, складешси, як цізорик, та й кажеш: „Місіць вам буду задурно служити...“ Так ци не так, люде, правду кажу, ци брешу, як пес!?

— Все так, цілий гатунок такий, одного-сте слова не замилили!

Іван дрижав цілий, чув на собі цілу вагу страшних своїх слів.

— Аби-сте не казали, люде, шо кранчу над головами своїх дітий, як ворон над стервом, не кажіт, люде, не кажіт! Я не кранкаю, я правду говорю, мій жель кракає, серце кранче!

Очі його запалилися і в них появилася страшна любов до дітей, він шукав їх очима по хаті.

— Бо вигледає так, шо я свої діти гет позбиткував, гірше, як темний воріг. А я, видите, не позбиткував, я лишень прогорнув з-перед очий сегодне і завтра і рік і другий і подививси на мої діти, шо вони там діют. А шо-м уздрів та й сказав-єм. Я пішов до них у гості та й кров моя застигла на їх господарстві...

По хвилині.

— Якби до тої Канади не було морів, то я би їх у міх забрав та й би-м пішя з ними тудя йшов, аби їх занести далеко від цього поруганя. Я би ті моря берегами обходив...

Куми забули були за відпочинок, а тепер собі нагадали, борзо повставали і пішли.

Рано.

Діти обідали на землі, обливали пазухи і шелестіли ложками. Коло них лежала мама, марна, жовта і бгала коліна під груди. По чорнім, нечесаним волоссю спливала мука і біль, а губи заціпилися, аби не кричати. Діти з ложками в роті оберталися до мами, дивилися і знов оберталися до миски.

— Семенку, ти вже наївси?

— Вже — відповів шестилітній хлопець.

— То озми віничок, покропи землю та й підмети хату. Мама не годна хилетиси, бо дуже болит усередині. Не кури дуже!

— Уступітси, бо через вас я не можу замітати! Мама звелася і поволіклася на постіль.

Семенку, а тепер файно вмийси, і Катруся і Марія най си вмийот, і побігни в збанок води начернути, але не впадь у керницю, не хилейси дуже!...

— Семенку, піди та нарви огирків у решето, аби мама в горшку наквасила, бо я вижу, шо буду слаба, та не будете мати шо з хлібом їсти. Та й нарви кропу і вишневого листя. Та не сотай огирчине, але рви попри саме билб...

— Семенку, здойми з гредок сорочки, аби-м полатала, бо ходите чорні, як ворони.

Семенко все бігав, все робив, що мама казала,

і раз-по-раз потручував молодші сестри і казав, що дівки не знають нічого, лишень їсти.

— Вони ще малі, Семенку, як віростут, та й будут тобі сорочки прати.

— Я си найму та й там міні будут сорочки прати, я їх не потребую.

— Не тішси, дитинко, службі, бо нераз будеш свої дни оплакувати.

— Аді, дедя зросли у службі та й пічо їм не бракує.

— І ти зростеш у службі, аж шкіра буде тріскати від того росту. Але ти, Семене, не балакай, але збирайси дєдиви нести обід. Він дес такий голодний, шо му си очи за тобов продивили.

— Я мусю дєдиву палицу брати, аби від псів обгонитиси.

— А як загубиш, та й буде дєдя нас обоє бити. Та не йди простоволосий, але озми хоть дєдів капелюх.

— Тот капелюх лиш на очи паде, шо не видко дороги.

— Вімий збанок, та й сип борщу!

— Ви мене не вчіт кілько, бо я знаю.

— Семенку, а дивиси, аби ті пси не покусали...

III

Дриботів ногами по грубій верстві пороху і лишав за собою маленькі сліди, як білі квіти.

— Фіть, заки я зайду, то це сонце мене поредно

спарит. Але я собі заберу волосє, так як жовнір, та й буде міні ліпше йти.

Поклав обід на дорогу і збирав волосся на верх голови, аби приложити його капелюхом і виглядати, як обстрижений жовнір. Очі сміялися, підскочив і покотився дальше. Та волосся з-під широкого капелюха зсунулося на потилицю.

— Це пустий капелюх, най-но як я си найму, та я тогди собі капелюшок...

Лишень облизався. Пройшовши шмат дороги, він знов поставив обід на землю.

— Я змалюю собі велике колесо із шпичами.

Сів насеред дороги в порошок і обводив довкола себе палицю, потім рисував проміні в колесі. Далі зірвався, перескочив поза обод і побіг дуже зрадуваний.

До кожних воріт закрадався, зазирає, чи нема на подвір'ю пса і аж тоді борзенько перебігав. З одного обістя вибіг пес і пустився за ним. Семенко співорив, зверещав і сів з обідом. Палиця також впала на дорогу. Довгенько скулений сидів, чекав пса, аби кусав. Потім зважився подивити і побачив над собою чорного пса, що спокійно стояв коло нього.

— На, на, ціган, на кулеші, але не кусай, бо болит дуже та й штроф твій газда буде платити. Та він тобі ноги поломит за тот штроф.

Щипав з платка кулеші, метав псові по куснику і сміявся, що він на воздусі хапає. Пес мав отворену морду і він собі рот отворив.

— А ти чій, шибенику, шо пси по дорогах годуеш, а в поле шо понесеш?

І якась жінка гупнула його в шию.

— А-як, ви ще бийте, як пес хотів мене роздерти!

— А ти чій, такий чемний?

— Я — Івана Петрового, але мама мали дитину та й слабі, а я мусю нести обід, а мене пси кусають, а ви ще б'єте...

— Ой, яке я тебе била... Кудаж ти несеш їсти?

— Дедеви несуч на лан коло ставу.

— Іди зо мнов, бідо, бо я також несуч тудаж обід.

Пішли разом.

— А хто обід варив?

— Мама варили, бо я ще не вмію, а Марія і Катерина ще менші від мене.

— Та не слаба мама?

— Чому не слабі, так си кочають по землі, так стогнут, шо аж! Але я за них роб'ю...

— Ото, ти робітник!

— Ви не знаєте та й говорите пусте. Ану запитайтеся мами, який я розумний! Я оченаш знаю цілий...

Жінка засміялася, а Семенко здвигнув плечима і замовк. За ним біг пес, а він нібито кидав йому кулеші і загулював іти за собою.

IV

. Три дні опісля.

Посеред хати сидів Семенко і сестри і корито з маленькою дитиною стояло. Коло них миска з зе-

леними, накришеними огірками і хліб. На постелі лежала їх мама, обложена зеленими, вербовими галузками. Над нею сипів рій мух.

— Понаїдайтеся та й тихо сидіт, бо я понесу дитину до Василюхи, аби поплекала. Дедя казали, аби нести рано, вполудне і надвечір, а увечір вони самі вже прийдут.

— Семенку, не переломи дитину.

— Я гадав, що ви спали. Дедя казали давати вам студеної води і булку їсти. Марія така чемна, що вона тоту булку уфатила і вкусила вже раз. Але я набив та й відоймив! Мете їсти?

— Не хочу.

— Дедя зсукали ще свічку та й казали, що як би-сте умирали, аби вам дати у руки і засвітити. Коли я не знаю, коли давати?...

Мама подивилася великими, блискучими очима на сина. Безодня смутку, увесь жаль і безсильний страх зійшлися разом в очах і разом сплодили дві білі сльози. Вони викотилися на повіки і замерзли.

— Дедя рано в хоробах також плакали, так головов до одвірка лупили! Заплакані взели косу та й пішли.

Взяв дитину і вийшов.

— Семенку, аби-с не давав Катрусю і Марійку і Василька бити мачусі. Чуеш? Бо мачуха буде вас бити, від їди відгонити і білих сорочок не давати.

— Я не дам та й дедеви буду казати.

— Не поможе нічо, синку мій наймиліший, ди-

тинко моя найзолотища! Як віростеш, аби-сте си
межи собою дуже любили, дуже, дуже!... Аби-с
помагав їм, аби-с не давав кривдити.

— Як я буду служити та й буду дужий, то я їх
не дам, я буду до них шонеділі приходити.

— Семенку, аби-с просив дедю, шо мама нака-
зувала, аби вас любив...

— Їжте булку.

— Співай дитині, най не плаче.

Семенко хитав дитину, але співати не вмів. А ма-
ма обтерла долонею сухі губи і заспівала.

У слабім, уриванім голосі виливалася її душа
і потихоньки спадала межи діти і цілувала їх по
головах. Слова тихі, невиразні говорили, що кле-
нові листочки розвіялися по пустім полю і ніхто
їх позбирати не годен і ніколи вони не зазелені-
ють. Пісня намагалася вийти з хати і полетіти
в пугте поле за листочками...

В І С Т У Н И

То будуть старі, бідні вдови або їх внуки або старі діди, що коло своїх дітей туляться і чують щодня, який вони тягар у хаті, або то будуть молоді жінки з малими дітьми, що їх чоловіки покинули і десь у великім місті за них забули. Вони будуть іти чередою в поле, минатимуть хрести, що тепер їх ніяка зелень не закриває, лишатимуть за собою блискучі, гладкі, сталеві дороги і будуть розходитися по сивих монотонних стернях, діти будуть шукати колосся, а старі тамтогорічних ковіньок.

І дід Михайло буде йти зі своїми внуками, з двома хлопчиками і з Оксаною, найстаршою між ними. Хлопці будуть, як лошачки, то перебігати діда, то лишатися далеко позаду, а Оксана буде все йти разом. Дід буде нести дрантиву, чорну верітку на плечах і буде покашлювати, Оксана буде мати в руці хліб для хлопців і для себе. То буде саме полудне, а дід буде все казати Оксані:

— Це сонце, синку, вже з морозом.

Будуть вони іти, іти, і зіпруться на одній ниві.

Дід стане коло межі, Оксана піде серединою ниви, а хлопці почнуть шукати дуч по полю, керничок ясных і батіжків та ножиків загублених пастухами.

Оксана здойматиме кожний колосок, що надиле, і буде всі складати в ліву руку, а як жмут згрубіє, то вона буде його складати понад ярок, аби потім легко найти. Вишукувати буде долики, рови, бо там найбільше колосся. Сто разів на мінуту буде схилитися і буде виглядати, як найпильніша робітниця. Згодом зачнуть їй поперед очі бігати жовті або сині плями, або одна половина ниви буде така, як має бути, а друга половина буде вся зелена. Вона пристане, затулить долонею очі і буде хвилинку стояти, потім нагло візьме з-перед очей руки і вся полуда пропаде. Або вона заспіває співанку, заспіває її собі лишень потихоньки, з великим соромом і з ясною радістю, що вона вже може співати. Класти буде ноту до ноти і слово до слова з дрижачою непевністю, як мала дитина, що вчиться перший раз ходити, і кладе білі ноги з радістю по землі. А що колос здойме, то співанку свою урве і наново її зачне з новим дрижанням тоненького голосу; як ото павутиння, що трясеться на стернях. А як прийде до краю, то сяде собі на пільній доріжці і підіпре голову таким дуже маленьким кулачком, як головка будяка, що буде над нею шуміти тихеньке пророцтво її цілого життя...

Зато дід не буде сидати, але зігнеться дугою і почне кашляти.

— І не знати, що то там не дає дихнути; аби розрізав груди та аби ту запеклу кров відти вікинув, та може би ще прожив трохи...

І буде далі витягати ковіньки і буде кашляти і сидати. А попри роботу будуть налітати на нього думки і за осінь, і за зиму, і за весну. Десь в голові заройтється таке, що він забуде за ковіньки і за кашель.

— Як є чим пропалити в зимі, то менше їсти хочеси. Рано собі встань, відмети сніг від порога, набери з шіпки ковіньок, насип під піч та й зараз на хаті веселіше. Катерина зварит кулешу, діти повстають та й вже є для них гореча ложка борщу та й тепла піч, та й тобі, діду, межі ними тепло. А як не мож ліпше, то й так добре. Ковінька, як суха, то вона дуже добра...

І він буде випорпувати далі з охотою і з більшою силою. Але гадка гадку буде здоганяти і він їх не віджене.

— Коби-м не вмер ще доти, доки хлопці підростут, то мала би щесте, бо я би тото усе межі люди розтрутив, аби робило само на себе, а дурна жінка — шо вона знає, лише плакати! Я би тото справив на дорогу ліпше від неї...

Тепер він закличе на хлопці. Вони прибігнуть до нього з видовбаним гарбузом.

— Мой-ня, а ви чому Аксані не помагаєте; а їсти хочете? Ідіт, трошки коло неї грайтеси, бо єї скушно.

Хлопці підуть до Оксани, а дід буде далі сотати свої думи.

— Хлопці здорові, рослі, аби лиш дочикатиси! Менший то штудерний, такий як старий. Узимі то допоминаєси чобіт, бо каже, що на печи єму не добре. Кілько сміху є з него, що якби вмер, та й би-м осиротіли...

Він буде глядіти на сонце, чи низько спустилося, і на ковіньки, чи досить їх назбирав. Потім закличе Оксану, аби йшла помагати йому зносити ковіньки і оббивати їх від глини. Вони знесуть їх в одну купу і зачнуть оббивати бучками. Стоп куряви підойметься над ними, дід буде кашляти, Оксана буде прижмурювати очі, а хлопці будуть їсти хліб. В цей час буде сонце над заходом. З дооколишніх сіл припливуть на ниву звуки дзвонів і будуть стелитися разом з росою по стернях, по дорогах заблеють вівці і загукають пастухи, по полю будуть орачі викидати плуги з борозен і ладитися додому. По долинах здойметься сива мряка, ворони будуть тягнути до садів в село і пси будуть тікати додому, бо вже не будуть могли ловити перепелиць по полю.

Дід Михайло буде христитися і збивати порох із сорочки і дуже кашляти. Потім напакує повну верітку ковіньок, внуки йому допоможуть її завдати на плечі, і зійдуть на дорогу. Оксана буде нести свої сніпки колосся, а хлопці ховатимуть ті ковіньки, що впали з верітки, у пазуху. Заки дійдуть додому, то пазухи їм міцно повіддуваються, а черева їх стануть чорніські від пороху.

В селі вони всі подибаються, і бідні вдови, і їх внуки, і діди, і молоді жінки, що їх чоловіки покинули — всі з ковінками і зі сніпками колосся. Вони вістують, що осінь приходить.

М А Й

Данило чекав коло білої брами, дивився в панський город, як злодій, і не важився зайти.

— Ніби я знаю, ци суда можна йти, а як вібіжит та даст у писок, а я відки знаю, шо не даст?

То були біленькі рівенькі стежки по панськім городі і він за них боявся бійки, бо лишень ними він міг до двора дістатися. Покищо чекав коло брами.

Всі мужики, багато їх мільонів, вміють чекати довго і терпеливо. Як пан є в канцелярії, то вони чекають стоячи. Аби їх було не знати як багато, то не дадуть за себе найменшого значка життя. Стоять тихонько, тварі їх поволеньки бовваніють, а вираз з лица зсувається десь на плечі, під сорочку. В стоячім сні вони півпритомні і безмежно байдужі, а урядник посеред них подобає на чорну мушку, що в густий мід залізла. Крайньому, тому найближчому до урядницького стола, найгірше, бо він не може запасти в цілковитий сон. Він щохвилини розтягає очі аж під чупер і оглядається неспокійно. За ним пролуплюють очі і оглядають-

ся сусіди і неспокій крайнього бушує аж до останнього, до того, що сперся до печі. Той крайній, як вітер на ниві, все неспокоїть всі колоски від дороги аж до суголовків.

Як пана нема в канцелярії, то вони сідають. Добро для них півгодинки спочити, добро, як хоть одна рука або одна нога відпочине. Злізаються накупу і присідають собі всякі частини тіла. Одні капелюхи тримають осторожно, аби не зім'ялися. Як вже добре стиснуться, то починають до себе шепотом говорити:

— Якби так трохи покурив люльки?

— Лишіт гет!

— А тютюн маєте купований?

— В мене на городі росте.

— Не говоріт, бо ще хто почує та...

Тоді всі запихають руки в пазухи і засувають свої скрутки з-перед пазухи аж за плечі, бо ану ж яка нужда пошукає! Шепоти стихають, лица деревіють, слина випливає з губів, а голови падають долину. А як лучиться між ними який нетерплячий, то він, так як той крайній, не дасть всім спокійно на підлозі посидіти. Бо або рука йому затерпне, або якась біда його в сам хребет так ушпилить, що він не видержить і порушиться. За ним заворушаться сусіди і гармонія взаємного натиску пропадає. Починається уклад ніг і рук наново і знов якась біда її руйнує.

— Такі люде нетерп'єчі, шо Господи! — скаже якийсь витривалий і зараз таки замкне очі.

Отак вони всі чекають, та так чекав і Данило коло брами, хоть був сам один. На нього спадала сонність і байдужість, і думки його мішалися одна поза другу. Як він йшов до пана, то мав дуже ясний плян. Побачивши його, він мав скинути капелюх з голови і йти проти нього, так як бузьок по млаці ходить, — обережно, поволеньки, аби панського камінчика не вразити. Як наблизиться вже дуже, то має витріщити очі на пана і дивитися так, аби пан собі погадав: „Це якийсь дуже бідний“! Потім приступить до руки, поцілує її з обох боків, дотулиться чолом долоні і трохи подасться назад. Спустить плечі в долину, шпурне капелюх поза себе на землю, обітре рукавом губи і стане говорити:

— Я прийшов до пана найматися. Переднівок дуже прикрий, дітей маю четверо, а на то лишень латка города. Найматися мусю, а роботу кожду знаю, бо я — заробний чоловік. Та прошю Божої ласки та й панцкої, аби-м си погодили та аби пан дали міні корец орнарії таки зараз, аби дати жінці межі діти, а до служби я можу зараз ставати.

Перше слово пана буде:

— Ти відай злодій?

— Я, пане, ще чужого стебла не порунтав.

— Чого брешеш, лайдаку, а то ж подумана річ, аби мужик не крав?! Хибá ти не мужик?

— Я цалком простий мужик, але я чужого не люблю кивати.

— То-с певне піяк?

— Я з горівков собі не захожу, бо нема відки!

— Гавкаєш як пес, та ти би вмер без горівки!

— Без горівки не вмер би, а без хліба та й можна!

— Ти змудра міні відповідаєш, бо ти був у криміналі, та там тебе розуму навчили.

— А най мене Бог боронит! Я половину віка свого збув, а ще моя нога в арешті не була.

— А нашо ж ти кілька дітей натеребив?

— То Бог, пані, дає діти.

— То піп тебе такого навчив?

— Я з попом собі не захожу, бо то гроші коштує, я й до церькви не хожу, бо не маю в чім.

— То ти радикал та й не даєш попови з себе шкіру здирати?

— Я аби хотів шо попови дати, то не дам, бо не маю, а він аби хотів здерти, то не зідре, бо не має шо здерти. Ми таки не сходимоси...

Він знав наперед, що пан мусить чоловіка з болотом змішати, що мусить посміятися, аж потім він прийме на службу. Йшов певний себе, аж коло брами приперся. То був двір на другім селі і він не знав, куди заходитьсь до нього. А двір до того стояв на полі і не було кого спитатися. І Данило чекав. Його ясний плян затемнювався, він чухався в потилицю і несміливо заглядав у город.

— Вони тими стежками ходє собі на спацерок, бо, аді, як усипали піском.

Його очі блукали довго, аж спинилися на павуні, що блискотів перед двором.

— З оцего фоста мав би якис грейцір, аби так забіг та обома руками замотавси в него... Не знати, ци мнесо єго добре їсти?

Він оглянувся по хатах.

— Цес має того поля доста та й робит коло хліба добре. Ба, де він того все подіває?

Його думки розліталися на всі боки.

— Весна така красна, така красна, шо раз!

Чим далі, він нічого не спостерігав. Сидів, як стовп, і чув, що буде спати. Аби не датися, він роздирав очі, потирав рукою лице і виглядав на нещасливого борця, що от-от здасться на ласку і неласку ворога. За часок звалився одним боком до берега і, видко, хотів так урядитися, аби ніби спати, а ніби чекати. Потім потягнувся цілий і замкнув очі. Не проспався ще одної цілої мінути, як щось йому шепнуло:

— Спи, спи під панцков брамов, та фірман так упереже батогом, шо кров сикне!

Він зірвався, перестрашився, оглянувся довкола себе і станув, як підстрілений. Стояв секунду, махнув рукою і пішов від брами на лан. Заліз у траву і розложився до доброго сну. Привижався йому пан і його руки і білі стежки. Пан йому десь казав, аби поклав капелюх на голову, але він не хотів.

— Я, проши пана, бідний чоловік, я не можу покласти капелюха на голову, бо я бідний, такий бідний чоловік...

Солодкий сон нагонив ті привиди і він спав спокійно.

Сонце реготалося над ним, посилало до нього свої проміні, пестило його, як мама рідна. Квіти цілували його по чорнім нечесанім волоссю, пільні коники його перескакували. А він спав спокійно, а чорні ноги і чорні руки виглядали як прироблені до його цеглястого тіла.

ПОХОРОН

З-переду обдертий хлопчик з біленьким ковніром під шиєю. У руках держить чорний хрест і все глядить на нього. За ним такі самі чотири хлопчики несуть трунву. На її вічку білий, тоненький хресток, а ціла вона синя. В головах трунви прибитий віночок із жовто-брудних цвітів. З оцих самих, що ростуть попри каміння на подвір'ях кам'яничних. Такий віночок, як колачик бідного мужика, що дає в церкві за прости-біг.

За трунвою плететься кілька жінок. По них не знати, котра молода, а котра стара. В руках тримають малі, погаслі свічки. Під пахами несуть напівзів'ялі вазоники. То ті марні квіти, що ніколи сонця досить не мають і все з одного боку брудно-зелені, а з другого ясно-жовті.

Під ногами мокре каміння і мряка непорушна висить у воздуху.

Одна жінка плаче, а друга їй каже:

— Як був здоровий, то грався цілий день коло моєї будки. Порпався заєдно у тім рівці, що дощ викопав довкола будки і витягав всякі камінчи-

ки. Курятко без квочки, ну, кажу вам, як курятко. І не брешу вам, але правду говорю, що кожного дня я вибирала черствіші булки і кликала його до будки. Він сідав коло мене і їв. Як він красно їв!? Ручки такі маленькі, а він ними щипав мацінькі крішки та в ротик, у ротик. Най Бог запише мені лишень ті булки, що я йому надавала...

Жінка плаче далше.

— Осінь, осінь його доконала, сирий люфт і студінь. Бо ви цілий день не бували в хаті, а його різало без вас та й зарізало. А я приходила до нього і свіженькі булки приносила, але він вже не їв. Водиці йому треба було раз-по-раз. Лежав, як рибка, і все ротик роззявляв. Потім посинів геть, а пашіло від нього вогнем! Якби хто під ним вогонь розіклав, а його кісточки, як полінця, накидав, аби горіли...

Йдуть всі помучені, зів'ялі, сіру мряку хрестом прорізають.

— Але він умер відай від тої канапи, що на ній лежав. Відки ви таку канапу дістали? Біг-ме, така, як гріб з подертих міхів. На такій канапі може здоровий умерти. Я би боялася тої канапи, якби сама з нею лишилася. Втекла би або порубала б, ні, я би її в хаті не тримала!

— То канапа його тата, він на ній родився, то — спадок. Як вибирався з першого поверха, то нам її лишив.

— А де ж він тепер?

— Не знаю...

Маленький похорон завертає в другу вулицю. Чорний хрест обвився сивими цяточками мряки, хлопчики померзли і баби ледве лізуть.

Йдуть серединою вулиці, як подерті тіні, чужі і незнайомі з ніким.

А цвинтар буде, лиш його крізь сіру мряку не видно.

С О Н

Присвячено Богданові Лепкому.

Спав твердо.

Ліс шумів, стогнав, тонкі шепти рвалися з маленьких галузок і падали разом із змерзлим інеєм. Так, якби маленькі дзвіночки падали.

Вітер вив, як гнаний пес.

Небо чисте, задубіле, а місяць такий на нім ясний, як на Різдво.

Третильник спав твердо. Головою сперся на свою купу кукурудзів, а ногами на дві панські. Чорне волосся посивіло від інею, руда сардачина побілела, потужні руки не чули зима, а лице спалене вітром поцегліло.

Балакав крізь сон і за кожним словом випускав з уст сніп білої пари. Голос його йшов з вітром до ліса і бився довго від одного дерева до другого.

— Не рунтай тото, бо воно зароблене, ти від мене береш, доброго богача найшов..

Здоймив кулак, але він безсильно зсунувся на сухе бадилля.

— Я можу працювати, бо маю потужні руки, як кінцке копито... Талапну раз та й дух віскочив!...

— Землю цулуй, де си поступиш, бо вона ци твоя, ци чужа, то ти з неї жиєш, своя родит і чужа родит... Певне шо правда, ой допевне! Грунт то спосіб до всего, як твій є. Він тебе загіє і накриє і погодує і честь тобі поведе...

Закашляв, як у великі труби заграв.

— Як не маєш свої ниви, то не маєш куди ходити, не маєш по чім... Нема, нема, о, нема...

Поставив кулак під голову.

— Я довго бідив по чужім поли. Але Бог міні вигодив, дай, Боже, так кождому. Взяв та й дав. На тобі, каже, грінку землі, але не пусти, тримай... Зубами держи єї, кохай, як коли жінку, шо тобі під руку вдалася...

Капелюх впав з голови і з вітром покотився.

— Танаску, мой, а скинь капелюх, таже ти перший раз вішов цеї весни у поле — так годитси... Як Бог даст, то буде пшеница. Колачі спечемо і дамо таким, шо не мают з чого спечи... Дамо, дамо, як нам Бог дає, та й ми дамо, дамо...

Ляг хрестом.

— Межу кортит також зродити колос, бо межа таки земля, вона ще ліпше... Я тобі по смерти лишу... Аді, як скатерть рівна, лиш чорна. Я тобі накрию у поли цев скатертив стів, а ти меш їсти і Бога молити, шо-с такого тата мав...

— Весна красна, аді, ори собі, не роби сказів, а воли напій та й повертайси перед сонцем, бо за худобу білший гріх, як...

Збудився, ще почув своє останне слово спро-

сонку. Глянув на небо, потім обернувся за куражкою, посмотрив долонею по голих грудях, перехрестився.

— Така лють зараз з осені? Ще сніг отут приспле... На дворі зима, а міні така файна весна приснилася... Гай, Якове, лупи кукурудзки, де вже кілька спати!...

БАСАРАБИ

I

Тома Басараб хотів повіситися у кошниці в саме полудне. Але Томиха наробила зойку, всі сусіди покидали ціпи з рук, всі сусідки повилітали з хорім і прибігли на Томино обійстя. Відважний Антін, той, що тягнув зуби по шустці, заліз у кошницю і Бог знає, як він там собі порадив, але Тому витягнув, що ще дихав. За той час ціле подвір'я заповнилося людьми і дітьми. Вони стояли і дивилися з великим страхом.

— Та чого стоїте, як на заводинах, та допоможіт міні єго занести до хати. Оце раз дурний нарід — гадаєш, шо ті вкусит?!

Тому занесли до хати, а товпа вийшла за ворота і почала судити по-своєму.

— Басараби знов зачинають вішетиси, не мают гаразду в голові.

— Та лиш тому три роки, як Лесь затегси; Господи, яка тогди буря зірваласи! Міні з хати цілий причілок урвало.

— Басараби маюť вже до себе, що тратеси один за другим.

— Я пам'єтаю, як повісивси Николай Басараб, потім за ним стративси Іван Басараб, а ще не минуло було рік, а вже одного досвітка на маленькій вишенці зачепивси Василь. Обтрес із неї увес цвіт, мав повне волосє того білого цвіту. То вже три, а я ще рахуюси молодий чоловік, — міні може є, а може ще нема трийцять і п'єть років.

— Ти пам'єтаєш це, а я темлю, як на бантині повис їх прадід. Богатир був теменний, гроші сушив на верени і пішя ніколи не ходив. Мав такого чорного коня, шо браму перескакував і канчук все мав коло себе. То вповідали люди, шо він гонив людей на панщину і тим канчуком м'єсо рвав на людех. А одного ранку розійшласи чутка, шо старий атаман висит на бантині. Я ще малий був, але так як сегодни вижу цару народа на єго подвірю. Як єго відтели і несли до хорім, то такий був страшний, шо жінки зі страху плакали. А хлопци нічо, лишень казали: „О, вже не меш із нас шкіру кавалками здоймати, вже ті тот вісадив на бантину!“ Потім у день, чи в два дни така звіяласи буря, такі вітри подули, шо дерево з коренем віривало, а хатам здоймало верхи...

— Та показують люди ще на старій могилі гроби Басарабів. Вони були ховані за окопом, не на самім цвинтарі. То є тоті гроби і за старим і за новим цвинтарем, а все самі Басараби там ховані.

— А ви ж гадаєте, шо піп та має право такого

ховати на цвинтарі? Аби давав цілий маєток, то не можна. Вітки такого проклятого пхати mezi люди!?

— Но, но, тепер Басараби попускают голови вдолину. Такі будуть ходити чорні та невеселі.

— Коби цес не потегнув за собов білше, бо то їх всіх пазит. Дивиси, один стративси, дивиси, а то десіть їх наставилоси. Вони всі зчеплені до-купи. Біда їх всіх на однім мотузку провадит...

— То до семого коліна буде їх так душити, а як семе коліно мине, та й нема моци вже. Дес котрис добре заслуживси перед Богом. То кара, люде, сему кістку аж карати! Бог немає гіршої кари на землі...

— То видко по них, шо їх Бог карає. Бо і маєт-ки їм дає, вони богачі, і розум їм дає, а нараз все забирає та й вісаджує на бантину.

— Таже лишень треба подивитиси на їх очи. То не очи, то така чорна рана в чолі, шо жие і гние. У одного таке око, як пропасть, поглене та й нічо не видит, бо то око не до видіня. А в другого воно одно лишень жие, а решта коло него камінь: чоло камінь, лице камінь, все. А цей Тома, ніби він дививси коли на чоловіка, як варт? Око ніби на тебе справлене, а само дивитси дес у себе, дес у глибінь безмірну.

— Дивитси око на тот давний гріх, шо за не-го їм кара йде. Він там у них усередині покладе-ний, аби всі дивилиси на него і аби спокою не мали, аби була кара.

— Цесі Басараби то на покаяніє людске родеси, і богатіють, і душу губ'є.

— Тежкий гріх мают у свої фамілії і мусе его доносити, хотьби мали всі піти марне!

— Гріх, люде, гріх, він не минає, він має бути відкуплений! Він перейде на дитину, він зійде на худобу, він підпалит обороги, градом спаде на зелену ниву і він чоловікови душу озме і даст на вічні муки...

Жінки слухали і мало не христилися, діти посідали поміж ними, а хлопи ще довго балакали за гріхи і поплелися вкінці до корчми.

II

Всі Басараби зійшлися до Семенихи Басараби-хи, бо вона була найстарша і найбогатша в їх роді. Тому також привели. Семениха налагодила їди і пиття і обсадила великий стіл кривними, а Тому поклала на чільне місце.

— Тодоско, не плачь вже, бо доста вже з тебе, бери та сідай та тішмоси, шо-смо всі вкупці. Сідай, роде мій, най з тобов все щесте сідає. Коби був Семен, то би він вас знав просити і присилувати. Николаю, а чи пам'єтаєте, як вам флешку з горівков розбив на голові і пироги вікинув псам, шо-сте не хотіли з ним пити!

— То не було, бабо, жерту з дідом, або гинь або пий!

— Я до тебе, Томо, нап'юси, бо-с міні наймили-

щий! Най си вп'ю! Бабі не багато траба, аби за-
співала дівочкої... Ей, Томо, Томо, коби-м
у твоїх роках учиниласи! Гай, пий, не пускай очий
під стіл. Коби ти очи не пускав удолину, але вго-
ру, то лекше би твої душі було. Пий до вуйка
Николая...

Вона стояла перед столом висока, сива і проста.
Очі мала великі, сиві і розумні. Дивилася ними
так, якби на цілім світі не було такого кутика,
аби вона його не знала і, закативши довгі, білі
рукави, не зробила в нім того, що порядна госпо-
диня робить, аби вона не спрятала, не прихарила
і не звела всего до порядку.

— Бабо, у вас добре і їсти і пити, бо хоть ви
мовчите, але очи ваші просе.

— У мене таки так, я очи маю, аби сміялися,
аби жартували. Я не маю їх, та й мама їх не зма-
лювала, аби плакали. Коби ви із своїх очий при-
гнали тоту мраку чорну, шо вам світ затемнює.
У моїх очах є мої діти, є моє поле і моя худоба
і мої стодоли та чого їм застелюватиси журую?
Як прийде жура, а я віплачуси, зарумаюси, та
й обітруси.

— Не кожда натура однака, бабо. Є така, шо
хоть ти її медом годуй, хоть ти її у найкращу ве-
сну пусти на зелене поле, а вона плаче.

— Ей, Басараби, Басараби! У вас нема дітий,
у вас нема нивки ані худобинки! У вас є лишень
хмара і полуда і довгий, чорний чупер, шо вам
сонце закрив. А Бог вас карає, бо ви маєте на Єго

сонце дивитиси, ви маєте дітьми тішитиси і зеленим колосом по веселім лиці гладитиси. Томо, та бо бери, не гнівайси на бабу. Баба тебе до хресту носила, баба плакала, як тебе до войска виріжели, баба на твоім весілю кісточками до купи дзоркала. Баба вам не воріг. За то, шо душу хотів-єс загубити, за то я гніваюси на тебе. Але вперед зіжте, шо-м вам понаварювала, бо я задурно не хочу робити, а потім будем говорити.

— Роде мій чесний та велишний, тішуси тобов, як не знати чим, шо мене не забуваєш, шо мене любиш і за моім столом п'єш та файні слова говориш!

По гостях мигнула ясність щастя, як часом сонце замиготить по чорнім, глибокім ставі. Всі очі піднеслися і справилися на бабу.

— Ий, Басараби, аді, аді, кілько очий, сам — саміський сум і туск!

— Бабо, не кажіт так, бо ми всі такі контетні вашими словами, як коли би-смо вино солодке пили. Ми би вас, бабо, брали по черзі до хати, аби нам з вами весело було.

— То я, стара, маю вам хати звеселювати? А ваші ж жінки де, а вони не цвितут? А вони вам сорочок не вішивають, а вони дітем вашим голов не миют? Ви не видите нічо, не видите, бо-сте сліпі. Бог вас покарав сліпотою...

— Бабо, ану ж ми повстаємо та позакурюємо собі люльки, бо чоґо ми будемо сидіти за столом, як трунок нічо не приймає?

— Вставайте, вставайте та куріт, а я седу собі коло Томи, та буду єго питати, шо таке тежке пригнітило єго душу...

Ш

Тома — чоловічок маленький, сухий, з довгим, чорним чупром, що спадав лагідними, гладкими пасмами на широке чоло. Очі темно-карі блукали під чолом, як по безкраїх рівнинах і дороги по них найти собі не годні. Лице смагляве, застрашене, якби діточе. Він висунувся з-поза стола і сів коло баби Семенихи.

— Розповідай же нам, Томо, чого тобі так тежко на світі жити, чому ти хочеш покидати свої діти, свою жінку та й рід? Не встидайси, але вікажи свою їдь, шо тебе їст, та може ми шо тобі порадимо або поможемо?

Всі звернулися до Томи.

— Кажи, кажи, не затаюй нічо, та тобі лекше буде.

— То нема шо таїти — відрік Тома, — я таїв доки міг, а тепер всі знаєте.

— Та нічо не знаємо, ти скажи, бо як не скажеш, то ми будемо гадати, шо жінка тобі зла, або діти не вдалиси, або ми тобі догорили. Та й обачіне май над нами. Ти знаєш, шо як один у наші фамілії стратитси, то зараз другого за собов тегне. А може межи нами вже такий є, шо, як вчув за твою пригоду, та вже надумав і собі стратитси? — сказав сивий Лесь.

Басараби як винуваті попускали очі в долину.

— Тодоско, та будь же тихо, не плачь, не плачь...

— Я не знаю вітки і як, але то такі гадки приходе, шо не дають спокою. Ти свої, а гадки свої, ти продираєш очі, аби нагнати їх, а вони, як пси, скавуле коло голови. З добра, люде, ніхто не закладає собі волівід на шию!

— А як тобі подієси така завороть у голові, та чому ти жінці не скажеш, чому до церькви не підеш?

— То пусте, бабо, як вони обседут, то вони не пусте мене кроком від такого місца, де вони гадають мене прив'езати. Якби ви знали, якби ви знали! Вони мене так зв'єжут, шо на світі таких ланців нема, аби так глибоко заходили всередину. Та й чую, як дзоркоте коло мене... Дзорк, дзорк, дзінь, дзінь... Як зачнут дзінькати, то голова тріскає на четверо, а вуха дес так утворюєтси, як рот, і так любле слухати той бренькіт. Я вночі обернуси та затулю одно вухо, а друге, а друге так розтвиряєси, шо міні кости в голові тре. А я накриюси подушков, а воно по подушці тими ланцями лупит. Та й ніби каже, ніби лопатою легонькою в саму голову слово суне: „А йди ж, а йди ж, зо мнов так тобі буде добре, добре“. А я ймуси за постіль та так тримаюси, шо м'єсо в руках так тріщит, якби живе розтегав...

— Та чого ти таке кажеш, та чого ти таке нагадуєш? — крикнула на Тому його жінка.

— Ти не страхайси, жінко, бо тепер вони від мене відвернулиси гет, міні тепер так лехко, якби-м на світ народивси. Але я вам хочу уповідати, яка то мука є у того, що тратитси. Такий чоловік аж має бути спасений! Бо ще за його живота з него нечисте душу вікопує, отаки отак, що вікопує. Рве тіло, кости розважає, аби собі до душі такі дучки поробити, аби єї відти вібрати. Яка тото мука, який тото страх, яка тото біль, то за такі страждуваня дав би собі ногу або руку відтети!

— Та як воно тебе по ночах пазит, де воно тебе ловит?

— То чути наперед, що воно прийде, та й воно не питає ні дня, ні ночи, ні сонца, ні хмар. Отак встанете рано, помолитеси Богу та й йдете собі на подвіре. Станете на порозі та й закаменієте. Сонечко світит, люди вже коло хатів вікрикуют, а ви стоїте. Чого стоїте? А стоїте того, що шос вас у голову дюгнуло, з боку і не дуже легонько. А з голови йде до горла, а з горла в очи, в чоло. Та й вже знаєте, що дес із-за гір, із-за чистого неба, ще з-позаду сонца припливе чорна хмара. Ви не годні сказати, вітки ви знаєте, що вона прийде, але зо три дни ви наслухаєте єї шуму, як вона залопотит попід небо. Та й пускаєте увес розум за нев, він біжит від вас, отак як пастух вівці лишит, отак дб-знаку ви лишеетеси такі самі, а страх такий великий, що боїтеси одно слово сказати. Заціпит вам зуби та й чекаете.

— Я знаю, Томо, я розумію, якурат воно так, — сказав Николай Басараб.

— Николаю, ти здурів, чи що тебе напало?!

— Я лишень так...

Басараби поглянули недовірливо на Николая і замовкли.

— Люде, ви не страхайтеси, що Тома вповідає, бо як він вам розповіст, то вже мете знати, як воно цукаєси до хрестенина. Бо то дес ваш ще прапрадід воював з турками та вбив семеро маленьких дітий, наткнув на спис так, як курет, та й его Бог покарав, бо він зараз покинув воювати і ходив з тими дітьми тринадцять років. Ніби не ходив, бо то погнило, але все носив той спис і все ему вігледало, що він тоті діти носить. Та й відси пішла кара на Басарабів. То ще як я йшла за Семена, та мої мама міні повістували за це та й не радили йти. Та той гріх за тоті діти ви покутуєте, але то межі вами дес-не-дес прокидаєси. Не кождий Басараб носить той гріх, лиш Бог одному котромус кладе его в сумліне. Та тому не напуджуйтеси, а що Тома каже, то ви собі за темте, як то гріх грасує, доки не відкуплений. Бо тіло все перебуде, по нім нічо не пізнати, але сумліне точит. Та то видко на дереві, на такім великім, шо хмар досегає. Розколеш его, а там сама червоточина, червака не видко, ніколи не вздрите, а сточене раз коло разу. То так сумліне точит з рода в рід.

— Сумліне точит, а то кара над усіма карами.

— Та розкажуй, Томо, як воно тебе точит? Не поможе нічо, треба віслухати.

— Воно точит, але не каже за що, бо якби я вбив або підпалив, то воно видит, але я неповинний, а воно карає. Та як така хмара злопотит по небі, та й тогди приходит сам чес, аби тра-титиси. Йдете коло води, а вона вас тегне, так цулує, як обіймає, як по чолі гладит, а чоло таке, як грань, як грань. Таки би-сте у ту воду, як у небо скочили. Але десь відкис вінирає в голові слово: тікай, тікай, тікай! І гонит вас стома кіньми від тої води, забирає всю пару з грудий, а голова розскакуєси, бо дуріє. Аж тепер дуріє. Глипнете на вербу, та й вас знов зіпре. Руки такі чинеси веселі, аж скачут; та й без вас, без вашої причини, самі таки. Хапаються за галузе, пробують, моцують, а ви от-як на боці стоїте, от-як не робите ви, лишень руки. Та й знов надбіжит слово: тікай, тікай! Руки обсипаються вогнем, падут як усушені, та й знов тікаєте. Як кого на очи побачите, або жінку, або дитину, а воно также кричит: тікай. Але і говорит до них і смієси, а все то так, якби не я говорив, і тручєє там, де нема людей. Приходит до такого, шо вам нагадуєси така грушка, шо ще, як-сте дитиною були, та виділи-сте єї. Де який клинок, де який гак, де яка бантина, все вам нагадаєси. То гонит воно чоловіка у тисічу боків нараз, а не знати куда йти. А потім лишит, нараз лишит. Мине година, або й дві, або й день, та й

знов приходит. Серце застигає, очи так плачут, так плачут, шо вікапуют. Але ані сліз не видко, ані плачу не чути. Та й провадит вас знов, та й мордує наново. Я нераз випивав цілу квартиру горівки і пролигав одну перчицу за другов, аби перегризло, але нічо не помагало...

— А вчера, то мене вже так придушило, шо-м стратив гет розум, і очи, і руки. В саме полудне прийшло. Як прийшло, та й показало бантину у кошниці. Кожду крішку на ній показало, кожний сучок. Та й таки-м не спиравси, бо не було куда, лишень відмотав-єм воловід від ясел, та й заліз у кошницю. То так спокійно міні було, так лехко, шо я замотував той мотуз і пробував-єм, ци добре держит і все знав-єм, як треба зашмуток зробити, як зависоко підтегнути. Я сегодни дивуюси сам, як я так супокійно і вєсело тративси. Але тепер міні, Богу декувати, відійшло і такий-єм рад-рад...

Басараби якби піснули у дубовім сні.

— Гріхи, люде, гріхи, треба Бога просити.

— Докторі кажут, шо то така нерва є, шо вона так хорує, якби й чоловік. Вона десь є в чоловіці, та вона розум відбирає, як заслабне.

— Ей, шо докторі знають!...

IV

— Мой, а вийдіт за Николаєм, де він пішов? — сказала Семениха.

Басараби здригнулися, жаден не рушився з місця. Покаменіли.

— Та вийдіт за Николаєм, кажу... Де він пішов?

Жінки заголосили. Басараби позривалися і гурмою вийшли надвір.

— Тихо, тихо, хто знає ще, не робіт крику...

О З И М И Н А

Присвячую В'ячеславові Будзиновському

По селі сотається, пливе тоненькими струями, розпадається на мацінькі крапельки один голос: осінній, сільський звук. Обіймає він село і поле і небо і сонце. Протяжна, тужлива пісня вилискується по зораних нивах, шелестить зів'ялими межами, ховається по чорних плотах і падає разом з листям на землю. Ціле село співає, білі хати сміються несміливо, вікна ссуть сонце.

На однім городі зеленіється латка озимого жита, а коло нього на кожусі лежить білий, як молоко, мужик. Старий дуже, з померклими очима. Коло кожуха його паличка лежить, також дуже давня, бо кавулька геть долонею витерта. Сонце гріє йому просто в лице, якби лишень його мало на землі.

Старий так заслухався в осінню пісню, що сам пищить, як дитина. Він говорить, а горіх раз-по-раз кидає на нього широке своє листя. Білі мотилі граються над ним, кортить їх сісти на біле дідове волосся. Але він піє, говорить, а сусідські когути тото чують і за ним потягають.

Свариться зі своєю смертю.

— Міні тебе не траба, — пищить він до сонця: — не зашкірюйси до мене, бо задурно. Міні траба дучі та штири дощі. Шкода твого труду, ти знайди собі молодого якого, а міні пішли єї, бо забула сука за діда...

— Добрий косарь, нема шо казати! Колос дійшов, похиливси, землю цулує, вже почорнів, а косарь чикає! Та чого? Гадаєш, шо піду ще данцувати?! Я своє вже відбув, я контетний, міні нічо не бракне. Озми собі пушку того духу та й пусти з-за стола, — я контетний.

— А може де є війна, та вона там запобігає, бо там молоде гине таке, шо лишень цулуй. А тут шо найде коло мене, — пусу коробку! Ти не пхайси межи молодих, але бери то, шо до твого писка. Молодий най газдує, най він діти до розуму приведе, він тобі не втече, а хоть він у війні, а ти його не-руш! Збирай у яму тото, шо до ями...

— Аді, руки, — підймає руку близько до очей: — ну, з чим тут бути? Таке старе шкурате, шо постола тогідного не полатаєш! Шо ти цев руков годен удіяти? Чикай, не делькоти, як говорю. А мнесо де? Ніби я ззів? Я его не кусав, а як мнесо смакувало, то най посмакує і кістки. Доїдай, було не зачинати...

— А як я руки маю, то я собі йду у свою дорогу, а моя дорога, аді, стома стежками дорожитси по полю. Я барабульку вікопаю, я кукурудзок підойму, я борозенку лицем до сонця

оберну, я зеренце посію, — я все з руками зроблю! А без рук я — дурень, коли маєш знати! То не штука зробити з чоловіка нічо та й піти собі на зломану голову! Ні, васпані, бер на плечі та й покладь на місци там, де міні лежине є.

На озимині з'являються кури і пасуть.

— А-ушь, бо піб'ю на капусту! Ти не дивиси, шо я старий, але я ще такого звіря заможу, ще заможу. Не маєш шо їсти на подвір'ю?

Встає, спирається на палицю і йде на озимину.

— Файне, зелене, а вона тото псує... Земля все молода, вона — як дівка, свето є, — то вбереси, будний день, — то вона по-будному вбрана, а все дівочит, — відколи світа та сонца.

Сідає серед зеленої озимини, підпирається палицею і мовчить. Він мовчить, а село сумно довкола нього співає, а верби кидають у нього зісхлим листям...

ЗЛОДІЙ

Посеред хати стояли два дужі, моці хлопці. Сорочки на них подерті, лиця покривавлені.

— Не май, чоловіче, тої гадки, аби я тебе з рук пустив...

Сопіли оба, були помучені і ловили в груди воздух. Коло постелі сперлася молода жінка, застрашена і заспана.

— Не стій, але піди зараз за Михайлом і за Максимом, та скажи, аби зараз прийшли, бо я злодія маю в руках.

Жінка вийшла, а вони лишилися.

— Цес якби лучив на слабого, та й взев би життя коло власної хати.

Приступив до лави, взяв кварту з водою і пив так лакомо, що чути було булькотання води в гортанці. Потім рукавом обтирав лице і, глядячи на нього, казав:

— Не траба йти до циркулика, цес пустив крови доста.

А ще цих слів не сказав, як злодій вдарив його кулаком межи очі.

— Ти б'єш, та й я буду, ану хто ліпше?

Буковим, грубим поліном замахнувся і злодій упав на землю. З ніг сикнула кров.

— Тікай тепер, як можеш, я тобі нічо не скажу.

Мовчали довго. Тусклий каганець не міг продертися через темряву по кутах, а мухи почали гудіти несміливо.

— Та затамуй собі кров, чоловіче, бо вся вітече.

— Дай міні води, газдо.

— Дам тобі води, кріписи, бо не знаєш, шо тебе чикає!

Довга мовчанка.

— Ти, вижу, моцний, газдо.

— Я моцний, небоже, я коня на плечі беру, ти недобре трафив до мене.

— А натуру маєш мнєку?

— Я мнєкий, але злодія живого з рук не пускаю!

— То я маю вже тут загибати?

— Або я знаю, ци ти твердий, ци мнєкий? Як-єс твердий, то можеш вітримати...

І знов тишина запанувала в низькій хаті.

— Затамуй собі кров.

— Нашо, аби гірше боліло, як меш бити, кров то є сама біль.

— Як я вже буду бити, то мусит боліти, хиба би-с дух спустив.

— А Бога не меш боятиси?

— А ти Бога боявси, як-єс ліз у комору? Та там увес мій добиток, та якби ти був тото забрав,

та ти би мене на віки вічні скалічив! А чому ж ти не лізеш до богача, але до бідного?

— Пропало, нема що говорити! Бий, та дай міні спокій!

— Певне, шо буду бити.

На долівці зробилася калюжа крови.

— А ти як маєш сумліє, газдо, та не забивай мене потрошки, але озми то поліно, та бахни ще так по голові, як по ногах, та збудешси клопоту, а міні лекше буде.

— Ти би хотів відразу! Чикай, жди, годи, най люди прийдуть.

— То ти хочеш добрим сусідам бай зробити?

— Вже йдуть.

• • • • •

— Слава-Йсу!

— На віки слава!

— У вас, Гьоргію, шо-с зновилоси?

— Та зновилоси, прийшов гість та й траба его приймати.

— Нема балаканя, шо траба.

Максим і Михайло заступили цілу хату, головами досягали стелі, а волосся їх досягало їм поперека.

— Сідайте та вібачейте, шо-м зупсував вас ночі.

— Та то оце він на землі?

— Він.

— Хлоп, як звір, мали-сте труду доста, заки влізси до хати?

— Дужий, ей, то-то дужий, але на душого трафив! Та заки шо куда буде, та сядьте за стів та й гостя просіт.

Гьоргій вийшов і за хвилину приніс бутлю горілки, солонину і хліб.

— Та чому не берете і єго за стів?

— Каже, шо не може встати.

— То я поможу.

І газда взяв злодія попід пахи і посадив за стіл.

— То ви вже в хаті мали з ним суперечку, Гьоргію?

— Та хотів мене заголомшити. Як ні угрів кулаком меже очи, то кажу вам, шо тут-тут було падати. Але-м намацав полінце коло себе, та-єм го морснув по ніжках, а він сів маком.

— Ви єму не дивуйтеси, бо кождий хоче боронитиси.

— Та я нічо не кажу.

Злодій сидів за столом блідий, апатичний, коло нього Максим, а дальше Михайло. Коло печі стояла жінка в кожусі.

— Гьоргію, шо ти хочеш з ним робити? Люде, спамнетайте єго, він хоче чоловіка вбити!

— Жінко, я вижу, шо ти боїшси, та ти собі піди до мами, переночуй собі, а завтра прийдеш.

— Я не вступлюси з хати!

— То меш з нами горівку пити, але не вівкай, бо спарю. Ліз на піч та й спи, або дивиси, або як хочь.

Вона ані рухнулася від печі.

— Баба бабов, Гьоргію, вона боїтси, як жид, бійки, не дивуйтеси.

— Е, шо ми будем на ню дивитиси; дай Боже здоров'є, чоловіче, я до тебе нап'юси! Не знаю, хто за кого будем гріх мати, ци ти за мене, ци я за тебе? Але гріх мусит бути, таке зайшло, шо без гріху не обійдеси. Гай, пий!

— Не хочу.

— Мусиш пити, як я просю! Горівка тебе трохи одерзне, бо-с гет уплошів.

— Я не хочу з вами напиватиси.

Всі три газди обернулися до злодія. Завзяті, чорні очі віщували йому згубу.

— То давай, най п'ю, але п'еть порцій нараз.

— Пий, а як нам збракне, то ще пішлемо.

Наливав одну по одній і випив шість. Потім пи-ли Михайло і Максим. Закусували і знов пили.

Михайло:

— Скажи ж нам, чоловіче, вітки ти забрив у наше село, ци ти близький, ци далекий?

— Я із світа.

— А як ти, ци нашої мужицкої ложи, ци ме-щанської, ци панської! Бо инакше до тебе засто-суемоси. Мужика то так б'єси: зо три рази люш-нев дулуманом по голові, скілька раз по лиці, аби впав. Бо мужик твердий, до него траба твер-до братиси, а як він під ногами, то лехка робота. А пана ріхтуєси знов на иншу моду, люшні не по-казуй, бо вмре відразу, але пужівном настраш. А як він делькотит на цілім тілі, то дай у морду

два рази, але також не дуже: пан вже під ногами! Походи трохи по нім, мінуто, дві, та й готовий, ребра потерті на форост, бо то біленька кістка, як папірь. А жида береш на пірший вогонь за пейси; він скаче, плює, корчитси, як пружина. Але ти на то не дивишси, лишень закладаєш великий палець межи два малі та й дюгом его попід ребра, все дюгом. Це лехка бійка, але болюча дуже...

Газди тяжко, тупо засміялися, а Михайло встро-мив голову поза Максима і чекав, що йому зло-дій скаже.

— Ну, до якої віри пристаєш?

— То, газдо, таке, шо, як ви п'єте горівку, то ви мене жадним способом живого з рук не пу-стите.

— Правду кажеш, біг-ме, правду, за це ті люб'ю!

— А заки вб'єте, та дайте ще горівки, най на-п'юси, аби-м не знав, коли і як.

— Пий, на таке діло пий, я не бороню, але чьо ти на мене лучив, бодай тебе Бог скарав! Мой, я твердий, я камінний, тебе з моїх рук ніхто не вірве!

Злодій випив ще п'ять келишків.

— Бийте, кільки хочете, я вже злагожений.

— Чикай, брє, добре, шо ти вже контетний, але ми ще не контетні, ти по п'єть, а ми по одні. Як тебе здогонимо, пічнем говорити.

Михайло дивився дуже весело, Максим якусь думку мав, але боявся її виявити, а Гьоргій був неспокійний.

— Вижу, люде, шо буде біда, уступив би-м си гет, а шос ні до него тегне, ланцухами тегне... Гай, гай, пиймо закусьймо...

— Газдо, дайте, най вас поцулюю в руку — сказав злодій до Максима.

— Ов, чоловіче, ти дуже боїшси, ов, це не файно!

— Біг-ме, вас не боюси, біг-ме, і сто раз забожуси, шо не боюси!

— А шо ж?

— Міні легко стало на души тепер та я хочу цего газду в руку поцувувати; він — сивий чоловік, міг би бути моїм татом...

— Чоловіче, лиши мене, бо я мнекий на сумліне, я не хочу, будь собі без мене...

— Але дайте руку, бо гріх мете мати, я хочу вас поцувувати, як рідного тата.

— Я цалком мнекий, чоловіче, не цулуй мене.

Михайло і Гьоргій аж роти пороззявляли і горілку перестали пити. Наїжили чупер і своїм вухам не вірили.

— Тумана пускає, чьо він хоче? Ти, небоже, такого способу трібуюеш, е, ми й на це вчені!

Максим витріщив очі, як баран, і не розумів, що діється.

— Зміркував, шо я мнекий, зараз угадав...

Говорив, аби оправдатися перед Михайлом і Гьоргієм.

— Дайте, дайте, газдо, руку, але із щирого серця, бо як вас поцулюю в руку, то міні буде лехко.

Я вижу, що вже міні не ходити по світі та хотів би-м віпроцитиси з вами.

— Ти не цулуй, бо я гет змнекну, я тобі і так простю.

— Але я вас прошю дуже, бо я дуже тежко буду умерати, бо я ще нікого в руку не цулував, аби ніби так із серцем. Я не п'ений, біг-ме, ні, але я так хочу...

— Тихо, мой, не жвинди, не підходи подалеки, бо як угатю, та й не дригнеш!

— Коли ви гадаєте, що я дурю, а я, біг-ме, правду кажу. Я, видите, як напивси горівки, та й міні отак утворилоси в голові, що я маю згинути і цього газду в руку поцулувати, аби міні Бог гріха зменшив. Та дайте руку, газдо, кажіт, най даст.

— Шо цес чоловік від мене хоче, коли я не порадою, бо я желісливий такий, що я не годен тому стерпіти...

Максим не знав, де подітися, що з собою робити в такім клопоті. Він встидався, як дівчина.

— Мнекого все таке, все він у людей на посміховиску, така натура паскудна! Та ви знаєте, що, як я трохи горівки нап'юси, та й плачу, таже знаєте. Було мене таки суда не кликати, бо я, знаєте, такий, як предиво...

Злодій хотів взяти Максимову руку, аби поцілувати.

— Цес злодій хоче шуков нас зайти. Ідіт, Максиме, гет від него уступітси.

— Давайте горівки, Гьоргію, пиймо з-по три, аби-м раз дістали їдь — сказав Михайло.

— Не йдіт, Максиме, не йдіт, вуечку, від мене, бо я зараз умру. Я не боюси, біг-ме, не боюси, але такий мене неспокій тре...

Він почав дрижати на цілім тілі, губи тряслися як живі. Михайло і Гьоргій пили горілку і не дивилися на нього.

— Та чого ти си боїш, нема чого, я тобі дам руку поцулувати, вже дам, най ні і віб'ють, вже дам, на, цулуй, як ти собі жедаеш...

Злодій прилип до руки, а Максим кліпав очима так, якби хтось його раз-по-разові бив по лиці.

— Мнекому ніколи не варт бути, бо мнекий чоловік нездалий до нічого...

Михайло розставив всі пальці в руках і показував Гьоргієві.

— Мой, мой, такі дужі, такі лакомі на бійку, шо раз лакомі, де ймут, там з мнесом рвут!

А Гьоргій нічого не говорив, лиш заєдно плював у долоні і наливав горілки.

— Доста вже, небоже, доста, пусти, най я собі йду, бо тут нема Бога, я на таке не можу дивитиси. Вітегни руки з пазухи, не облапуй ні, пусти, бо міні такий встид, шо не знаю, де подітиси!

— Я ще хочу образ цулувати, я ще хочу поріг, я хочу всіх, всіх, де хто є на світі — кричав злодій.

Жінка зіскочила з печі і втекла, Михайло вийшов із-за стола, темний і п'яний, як ніч, Гьоргій

стояв і нагадував собі, що він мав щось робити.

— Максиме, ви міні з хати шуруйте, аби я вас тут не видів, бо вб'ю, як горобця; гай, забирайтеся.

— Я піду, Гьоргію, я вам не кажу нічо, але ви не гнівайтесь, бо ви знаєте, що я мнєкий чоловік. Міні так здаєси, що гріх будете мати, я собі йду...

— Ідіт, ідіт, бо ви не хлоп, але зальопана баба!

— Та я то кажу, що я не до цього, я...

Максим піднісся і вийшов з-поза стола.

— Будьте здорові та й не бануйте, бо я, як якис казав, не до цього...

Злодій один лишився за столом, блідий трохи, але веселий.

— А ти відеш із-за стола, ци треба ті відти віносити?

— Я не віду, я вижу, що не віду, бо я маю тут під образами сидіти.

— Ой, відеш, біг-ме, відеш, ми будемо просити! І кинулися на нього, як голодні вовки.

ТАКИЙ ПАНОК

Він такий маленький панок у таким маленькім місті, що там є багато жидів і один панський склепок. Тото місто стоїть посеред сіл, як скостеніле село, як падлина вонюче, як смітник цілого повіту. У торгові дні воно оживає, малюється селами і веселе. На ринку стоїть комедіантська буда; якісь страшні музики вигравають у ній, страшні бестії вишкірюють зуби з полотен буди і якась панна воскова гримає в бряскучі тарелі. А перед будою стоять сільські люди у всіляких строях і дивляться. Ціла товпа справляє свої очі на дерев'яного блазника, що вибігає з даху буди і просить всіх до середини, махаючи руками. Сміх, гамір, сльози зб'їху. Але виходить дерев'яна дівчина і обіймаються з блазником. А сміху на ринку стільки, що жидам вуха деревіють, що пани в канцеляріях з крісел зіскакують. Увесь сміх із сіл лунає на ринку, старі мужики тягнуть синів і молодиць за плечі, аби йти за орудками а їм ані в гадці покидати комедію. Аж надвечір маса розлізається і лишає пустий, гидкий ринок, аби зівав на місто, як велика стайня.

У такім місті жиє маленький панок. Він на пенсії, дітей не має і жінки не має. Сам сивий вже, в сивім капелюсі і сивім одінню. Цілий день він сидить у панськім склепочку і мовчить. Що пани другі пробують з ним говорити, то він на той час тягне зі шклянки пиво і забуває потім відповідати. Найстарший гість, пан староста, також не може до нього приступити. Панок мовчить цілий день у склепику і чекає на мужиків. То як часом мужичку хтось справить до панського склепу за таким вином, що від серця від'їдає, або за таким моцним, чорним цукром, що від нього попускає в грудях, та вона стає перед склепом і не важить-ся зайти. Тоді наш панок вибігає зі склепику і каже:

— Чому не йдете, але боїтеся, ходіть і скажіть, що потребуєте, то я вам поможу.

— Коли, прошу пана, якос не смію йти межи пани.

— Ти, газдине, — дурна, ти за свої гроші маєш право.

Мужичка входить, а панок забігає коло неї, якби вона до нього в гості прийшла. Вона хоче цілувати всіх панів по руках і дуже несмілива.

— Не цілуй, не лижи панам руки, бо ти — газдиня, ти — ліпша газдиня, як пані, бо ти маєш свій ґрунт.

Мужичка глядить на панка, дивується і стоїть.

— Кажи, що тобі треба, але сміливо, час вже, аби руські газдині знали свою гідність. Ти

панів не цілуй, бо вони з тебе живуть, вони твої слуги.

Пани регочуться, мужичка вже на правду боїться, а панок дивиться на панів і злий, дуже злий. Потім залагоджує мужичці її орудку і виводить її зі склепу. Перед склепом наказує їй, аби панів ніколи по руках не цілувала, аби раз прийшла до розуму і шанувала себе, бо пани — злодії, розбійники. Мужичка сміється, дякує йому за вигоду і йде. А панок вертається до склепику і глядить на панів згори і підсвистує собі так весело, що його лице молодіє, очі прояснюються.

— Ви бунтуєте хлопів, я вас кажу арештувати — каже і сміється староста.

Панок тягне пиво і в той бік не глядить.

— І хто би то був надіявся, що то за анархіст з цього пана Ситника?

Панок мовчить.

— А так ішов разом з нами, бавився, в карти грав, а на старість таки показав московську душу, москаль — москалем.

Пани регочуться, бавляться, а Ситникові аж очі кров'ю заходять.

— Коли я не хочу більше кров пити, так як ви, і пополудні затикати подушками вікон, аби спати, я маю вмирати десь цими днями та я хочу хоч трохи перед Богом стати чистий.

— До лазні, пане Ситник, до лазні за двадцять центів, го, го!

— Буде вам лазня колись, то-то буде лазня!

— Що ж, як збунтуєте нарід, як косу возьмете і хлопці за вами, то могла би бути лазня, але ви не такі знов злі.

Панок метушиться, бо до склепику увійшли два мужики і станули коло порога.

— А ви чого хочете, не стійте так, як злодії, бо ви — пани собі, газди.

— Ми, проши пана, віпили би по скленочці вина, та кажуть, що тут добре, що в трунку направит, бо жиди болото дають...

— Ходіть зо мною до другої станції, там сядете, скажете собі дати так як люди... — каже пан Ситник.

— Нашо, пане, ми отут постоїмо, ще нам сидати траба, нема чесу...

— А видите, який ви темний нарід, а німець — також хлоп, але подивіться на нього, як він тут прийде. Просто суне, сідає і баста!

Панок показує, як німець йде, як сідає.

Пани регочуться, мужики поставали ні в п'ять, ні в десять. Вони попускали голови і не знають, що діяти.

— Ходіть, не будьте худобою, зараз ходіть, ви боїтеся оцих панів? Та то — ваші наймити, ви їх годуєте, вбираєте, а ви перед ними пляцком!

Мужики червоніють, пітніють зі стиду і йдуть за панком. Сідають у другім покоїку коло стола і мовчать. Він дзвонить.

— Прошу літру вина нам дати...

— Прошу, пийте, не розглядайтеся так, якби

між збуїв попали. Я — чоловік ваш, я з вашої кости і крови.

— Дай вам, Боже, здоров'є, пане.

— Пани мене ймили межі себе, я їм служив, я за вас забув, я грав з ними в карти...

— Пани мають свою забавку, мужики знов свою, кождий має своє.

— То не так, то так тепер є, що як ти — русин, то маєш тримати з русином, а як не тримаєш, то ти — послідний лайдак, драб і розбійник, розумієте?

— То правда, що най кождий свою віру тримає.

— А видите, а видите! Але я не був такий з-за-молоду! Я мав один образ у хаті, так я його десь купив та й повісив, руський образ одного митрополита. Але каже мені раз один пан: „Я до тебе прийду на візиту“. „Прошу, прошу дуже“ — я кажу та й іду додому, та й той образ із стіни та й під ліжку. До мене пани часто заходили, а я все той образ ховав, за кождим разом.

— То, пане, чоловік боїтси, аби не прошкробав, аби штерна не втели, бо то пани не люб'є мужиків, ніби руснаків, що то так називаєси...

— То, знаєте, я той образ скидав з стіни і назад клав зо двадцять років. А прикінці то мені стало його жаль. Отак дивлюся на нього, а він такий, якби злий на мене. Не злий, але отак, якби плакав на стіні. Мені здавалося, що, як мене нема дома, то він плаче голосно, на всю хату...

— А це може бути таке, аби образ плакав?

— Ви мене не розумієте, мені так здавалося, що він плакав, і я не раз закрадався під мої вікна та й наслухав того плачу. А одного разу я вийшов з казина, вже поопівночі, та й йду додому. Прийшов під вікна, слухаю: плач, слухаю ліпше: такі плаче... Стало мені страшно, не знаю, чи йти до хати, чи вертатися? Стою, стою, дрижу, боюся. Зібрався я на відвагу..

— То сама опівніч, пане, то найнебезпечніша, лихе має тогди міць!

— Але ви не розумієте мене, то мене сумління так пило, так докучало, що міні аж голос причувся. Вхожу я до хати, ледве на ногах стою, не чую нічого. Засвітив свічку, боюся на образ подивитися. Лягаю і конче хочу на образ подивитися, а не маю відваги... Глипнув, а він заплаканий. Мене в гарячку, мене в дрож пірвало, кланцаю зубами...

— А то ж не страх, пане, самому з таким образом бути в саме опівночі!

— Слабував я тогди довго, гадав, що вже буде капут! Закликав я до себе руського священика, розповів йому, лагоджуся на смерть... Але Бог мене помилував. По слабості я зараз виступив з уряду, подався на пенсію і сказав собі, що своїх людей не буду встидатися, що буду з ними жити і буду їх боронити. Я слабкий вже, довго вам не поможу, але доки ще лажу, то я буду за вами ходити, як грішник, і благати вас, не відкидайте мене...

— Дзінькуємо вам, пане, що з нами так красно забалакали-сте, коби таких панів було багато, дай вам, Боже, погідливу старість...

— Ні, то я вам маю дякувати, бо я ходив по вашій кривді, як по м'якій подушці, я не мав того опам'ятання...

Панок розплакався, а мужики дивилися на нього і казали:

— Пане, а дайте ж спокій, не турбуйтеся, ми на вас не гніваємося, а нам шо до того, як пани живуть, вони мають своє право, а ми своє.

— Ви мене не розумієте, як ви мене не розумієте, я хочу, аби ви були людьми...

— Та ми, пане, кільки можемо, то ми стараємося, аби вас слухати, бо ви вчені та можете нам дорогу показати.

— Так, так дорогу треба знати...

...
— Добрий якис панок оце має бути.

— Відай трохи пиячок, але добрий чоловік.

— Є такі пани, шо як нап'ютьси та й плачут, як мужики...

— Є, є і межі ними такі мнєкі — балакали два мужики, додому йдучи.

С У Д

I

Ковалюк підняв орчик догори та й казав музикам:

— Грайте до порядку, як має бути, бо це весіле буде славне на всю Україну, і в Коломиї і в Станіславі... Оцес вже не потребує весіля, але ще є два такі, що мають гуляти.

Він показував на Федька Продана, що лежав із розбитою головою на снігу. Коло нього сиділа його жінка, тримала новий капелюх у руках і питала:

— Та шо кажеш робити, шо до дітий перекажуеш?

І ще щось до нього говорила, ніби на тамтой світ переказувала.

А Дмитро Золотий ходив поперед ворота з куснем грубої розвори та казав до громади людей на вулиці:

— Ніюдин най не вакаєси поступити отут, бо зараз від цеї розвори усне — це вам кажу!

— Кого б'ють?

— Богачів.

— А хто б'є?

— Весіле.

— А Федька вже вбили?

— Він вже на тамтім боці.

— То єго смерть, а чій кременал?

Дзвін на селі почав голосити тривогу.

— Зараз громада збіжитси та й не даст.

— Даст, даст, буде отут чипіти так, як ви — відповів Золотий.

Коло хорімних дверей чинилася нова баталія. Михайло Печенюк заперся ногами і руками у одвірки і ані Петрик Синиця, ані два Золоті, Іван та Каленик, не могли його витягнути надвір.

— Ви голодники — голодні, та я дужий, та я шодня мнесо їм, а ви бевку незабілену!

— Меш тепер сиру землю гризти.

З сіней бухав плач жінок, як червона луна.

— Не кажи їм так, Міхайле, не кажи, не кажи, але проси їх дуже — казала жінка.

— Говори, дурна бабо, тут нема просьби, тут смерть.

Та як вони так правдалися, а Петрик Синиця ймив у зуби Михайлів палець і витягнув в одній хвилині надвір.

— Ого, вже Міхайлови амінь!

— Міхайлихо, сідайте на голову, голова ґрунт...

— Ти радиш, ех, як ті порадю оцим буком.

— Кров з него садит, як з пацюка, а така червона, здорова кров...

— Мой, аді, христитси, б'ют, не дають оченаш віговорити.

— Вже по нім, Міхайлиха дає свічку, але неза-свічену.

— Та шо, шо дужий — вже глина та й кінець!

— А жінка ніц не плаче, змогласи дуже.

З хорім вибігла купа жінок і Касіян поміж ними. Золоті і Синиця кинулися за ними.

— Та не віховаєшси, богачю, у підтичках жіночих!

Жінки громадно облягли Касіяна.

— Не дайте мене, не дайте!

— Касіянко боїтси, а єго найліпше траба обріхувати! Він межи богачами найгірше в'їдний.

— Боїтси, не то, шо Міхайло, цес не боявси.

— Ади, жінки — біда, ади, як плюють на Золотих.

— Ймили Петрика та й всі лягли на него.

— Не дадут таки...

— А ви чоґо відти мішеєтиси. Ви вмієте жінок добре бити та й жидів за пейси торгати, а як прийде на правду, то стоїте подалеки та й скавуйте, як щенюки.

Це вповіла публіці одна з тих жінок, що Касіяна боронила.

— А ви, віте, чоґу не йдете поредок робити, аді, баби роб'є за вас поредок.

— Які ви мудрі! Йди, віте, та й здихай, шо лайдаки межи собов змовилиси бити богачів!

Зробилася цілком днина. Хати на білім сніґу

стояли як громади чорних великих птахів. Ліс найспокійніше шептав. Дзвін іще голосив тривогу.

З громади жінок вийшла Іваниха Золота, ймила скривавленого чоловіка за рукав та й так казала:

— Чоловіче, та подивиси на людей, та на село, та на ліс, та спамнетайси! Та шос наробив, та люди не худоба?

За нею вийшла і Каленикова жінка.

— Ти йди, небоже, до кременалу відразу, до хати не приходи, бо я з дітьми гет піду. Не приходи таки!

Музики перестали грати, а Ковалюк стояв із орчиком і не знав, що з ним зробити. Сонце виказало пів золотого ока.

Три Золоті покидали буки та сапи і пішли в ліс. Ковалюк зачав плакати, а Петрик Синиця подався до хати, та на порозі впав і почав піну з рота точити. Товпа рушилася і почала здіймати побитих.

II

В хаті Онуфрія Мельника мало судити село убійників. Всі багаті не мали права приходити на суд — судили самі бідні. Онуфрій уложив суд, і прокуратора і оборонця. Сам сидів за столом та й так казав:

— Село строєне, люди одні одних боєси, в церкві шонеділі лиш мова за бідних. По селі уви-хаються шандарі, дзвінки дзвоне, шо комісії при-

возе. Розкидають гроби, ріжут, пор'є, а нам, бідним, нема нівітки ані ради, ані доброго слова. То ми самі судім їх, а як учуємо, шо вони завинили, то будемо їх карати.

Так говорив Онуфрій до всіх бідних. Вони зібралися майже всі з села. Заступили хату, піч, постіль, сіни і подвір'я.

— А якби віт приходив та хотів розгонити, то ви не пустіт, а якби пхавси, то дайте кілька полишників, най тікає. А тепер розкажіт нам, пані прокураторь, акт оскаржений.

З лави піднісся Яків Дідик та й зачав:

— Іван Зуб — бідний чоловік, бо знаєте, робив свої доньці весіле. Знаєте, яке бідного, усе він рад, як до него прийде богачь, бо як прийде богачь, то образи ясніщі стают, бо є кому під ними сидати. То зійшлиси самі бідні, але упросив собі Зуб ще трьох богачів: Федька Мелникового, Михайла Печенюка та Касіяна Кропивку. А дай, Боже, здоров'є, а жийте здорові, а декую вам, шо-сте уступили до хати, міні весіле буде веселіще. Каже так Зуб та припадає, а бідні сараки, шо постулювалиси в пороги, та й слухают: А проши, а будьте ласкаві, а доцегніт-ко, а покушійте. А все до богачів. А богачі, моспане, все п'ют, а все бідних далі д'постели вісувают. А Зуб забув за гості, лиш коло богачів ходит. Це перший пунт. Але Петрик Синиця каже:

— Ти, Зубе, ти — старий, відай забув, шо в тебе є ще другі гості, не лиш ці три.

А Зуб вже горівчений був та й каже:

— Синичко, ти міні не давай рід, і мої хаті.
Як я хочу, так буде.

— Ой, не буде так, я прішов на весіле, як другий, я приніс такі дари, як другий, то я маю мати таку честь, як другий!

Каже Синиця оце, а бідні понащюрювали вуха та таке їм це слово миле, як мід солодкий. Та й на тім тимчасом стало. Зачели відавати обід. Перед богачами все солонина та мнесо, а начинки лиш трошки, а перед бідними все лиш начинка, а мнеса крішка. Фукают бідні, їде або не їде. А богачі аж лікті собі позамащували.

Але взяв Іван Золотий з-перед богачів скленку з горівков та й каже:

— Пиймо, братя, хоть горівки, як їсти не дают.

— Мой, Золотий, а перед тобов же шо стоїт, не дар божий? — каже Зуб.

— Але чьо перед богачами кільки дару божого, а перед нами лиш крішка.

А богачі лиш червоніют, лиш позирают, але мовче.

Відійшла вечеря, зачали музики грати. Гуляют. Але взяв Печенюк Касіяниху в данец. Та все данцує та розтручує. Не вітерпів уже Петрик та й лус в лице Міхайла, а Міхайло ні дві, ні три та й Петрика.

— Гов! Перестаньте грати — кричит Зуб.

А Касіянка каже Зубови:

— Знаете шо, Зубе, нате вам п'єтьдесеть левів

гезди, платю вам все весіле, але ви гет віметіт це сміте з хати. Це другий пунт.

Прийшло до такого, шо аж мусіло чієс жите йти на смерть. Ех, Господи, як Калинюк Золотий не хомне Касіянка у писок, аж повна миска нацюрокотіла. А Міхайло Каленика як уфатив за шкіру на потилиці, та й вірвав у пушках, лиш лишилиси голе мнесо.

— Мой, богачі, або зараз відци забирайтиси, або буде з вас саме фалате! Коби ж були послушали. Та й зачеласи баталія. Всі, шо май боязливі, повтікали, лиш лишилиси три богачі та п'єть бідних та жінки. Жінки лишилиси всі, бо вони знають, шо їх ніхто не б'є у бійці. То вперед вівели Федька Мелника. Вівів єго Ковалюк і Петрик і Іван. І Ковалюк лиш раз свиснув по голові орчиком та й череп хрус на місци, а Федько уснув на місци, як куре.

А Печенюка Міхайла вже не так було лехко. Хлоп дужий, як медвідь, бо знаєте, а не боїзливий. З ним валувалиси зо три годині по хаті; їх штири, а він один. Правда, помагали і жінки, але шо баби годні. Звалили го в хаті, — розкидав з себе штири хлопи, як галушки, звалили в хормах — знов не давси. Приволікли до дверей та й ймивси одвірків. Але Петрик Синиця уфатив єго палец у зуби та віпровадив, а як віпровадили, та й убили колами. Убив Петрик та й Каленик та й Іван. Хотіли ще Касіяна вбити, але одно, шо дуже просив жінок та вони тримали єго під со-

рочками, а друге, що зробивси день та й люди зпамнеталиси.

То вбили: Іван, Каленик та Дмитро Золоті та Петрик Синиця, та Никифір Ковалюк.

— Оце прокураторь сказав оскаржене, а тепер будемо слухати винуванців — сказав Онуфрій.

— Іван Золотий!

— Гір!

— Ти винен, шо-с убив Міхайла та й Федька Мелника?

— Ні, не винен!

— А хто ж винен?

— Та ми не винні, але богачі.

— Як богачі?

— А так винні, шо нас хотіли вігнати з весіля.

— Хотіли, але ви не далиси, а їх вігнали-сте на той світ.

— Або шо мене маєте питати?

— Іванку, руй, гадино, не підтикай під ніс, бо зараз дістанеш. Кажи, чи убив-ес?

Тут Онуфрієві почала помагати публіка.

— Ти, Золотий, кажи все по правді, бо зараз дістанеш буки — казали з сіней газди.

— Я, біг-ме, лиш раз ударив!

— Чим?

— Сапов.

— По чім?

— По плечах.

— Ну, а Каленик?

— Я не знаю.

- Як не знаєш, то сідай.
- Каленик Золотий!
- Я сам!
- Ти вбив Міхайла?
- Єго вбило єго богацтво.
- Лиш не змудра, Каленику.
- Яке змудра, п'єний-єм був, весіле було, музики грали, а богачі хотіли нас вігнати, то ми хотіли набити.
- Добре набили, але хто вбив?
- Я не темлю.
- Памнєть коротка якас.
- Чим бив-єс?
- Чим мав.

Онуфрій нічого вже не казав, лиш махнув рукою на парубків. Ці ймили Каленика в руки.

— Дайте му п'єтнаціть буків та й буде говорити.

І пішли дальші зізнання. Публіка хотіла конче карати, та Онуфрій не дозволяв і випитував дальших оскаржених. Та серед того, як оскаржені не хотіли зізнавати перед Онуфрієм, всі, що стояли в сінях, почали кричати: Вони вбили, най же відпокутуют.

І витягали одного за другим і подавали в дальші руки. А ті, руки, багато їх, хапали їх, мстилися і ревли по селі, а за собою лишали страшний зойк жінок і конаючі хвилі пімсти.

ДИТЯЧА ПРИГОДА

— Васильку, бери Настю та веди до вуйка; о, туди, стежков попід ліс, ти знаєш. Але тримай за руку лехко, не сіпай, вона маленька; та й не неси, бо ти ще негоден.

Сіла, дуже боліло, і лягла.

— Ніби я знаю, куда вночі її провадити? Ви вмирайте, а ми будемо коло вас, аж рано підемо.

— Видиш, Насте, куля брінькнула та й убила маму, а ти винна; чого ти ревіла, як той жовнір хотів маму обіймити? Це тобі що вадило? Утікали-м, а куля свиснула... А тепер вже не будеш мати мами, підеш служити...

— Вже не говорю, вже таки вмерли. Я би тебе міг добре набити тепер, але ти вже сирота. Але що така дівка варта? Як умерла коло нас Іваниха, то її дівки все голосили: мамко, мамко, де вас шукати, відки вас візирати... А ти не вмієш, а я хлопец і мені не пасує голосити...

— Видиш, як восько пускає світло з тамтого боку, як воду з сита, бликне та й зараз видит, де жовнір, та бахне кулев у него, а він зараз легає,

так як мама. Легай борзо коло мами, бо зараз кулі будут летіти. А чуй, як брінькают...

— А диви, як за Ністром жовніри кулями такими вогневими підкидають, шпуреють, але високо, високо, а куля горит, горит, а потім гасне. Грають-си ними, о, яких багато!...

— Ади, гармата, гу, гу, гу, але вона в люди не стрілее, лиш у церкви, або в хаті, або в школу.

— Ти гармати аби-с ніколи не бояласи. Куля в неї така, як я, завелика, а колеса, як млинські. Але ти нічо не знаєш, ти ще лиш ходити ледви знаєш. То я вмюю брикати, як кінь...

— Ховайси за маму, о, знов пускає світло, але біле, біле як рантух, зараз на нас наверне, ади, які ми білі, а вже кулі знов свищут. Овва, як мене куля трафит, то я лежу коло мами та й умру, а ти сама не трафиш до вуйка. Ліпше най тебе куля вб'є, бо я трафлю сам і дам знати, та вас обоє вуйко поховає.

— Вже плачеш, ніби то від кулі болит? Лиш дзенькне та вівертит діру в грудях, а душа тов дучков утече та й по вас. То не так як дома, шо слабуєш, шо горівков натирают...

— Їсти хочу..., Богу декивати! Я шо тобі дам їсти, як нема мами. Най мама дають? Кажи мамі, ану, кажи. А шо, говоре мама? Бери, бери за руку, а рука впаде, а шо, не казав? Дурна дівка, душа з мами пішла, а то вона, душа, і говорить і дає хліба і б'є...

— Насте, біг-ме, буду бити, шо я тобі дам їсти?

Ти дивиси на войну, яка вона файна, а рано аж підемо до вуйка та будемо їсти борщ... Або чикай, відай мама мають хліб у пазусі... Цить, є хліб у мами у пазусі, на, їж, це то пажерлива дівка...

— Знов пускає рантух, який же біленький, як сніг. Йде на нас, о! Насте, а тобі шо? Го-го, цілий рот кєрвавий і руки? Куля тебе застрілила? Ой, сарака-Настунька, легай вже коло мами..., шо меш робити...

— Е, то не куля тебе вбила, то хліб замочивси в крові, в мамині пазусі. А то погана дівка, все їст, як свиня, о, замазала лице і руки кров'ю... Як я тебе рано буду провадити в село таку закровавлену? Але чикай, я буду йти попри потік з тобов та обмию тебе в такі студені воді, то меш ревіти несвоїми голосами, а я ще й наб'ю.

— Вже си наїла, то легай коло мами, а я коло тебе, ти всередині, вовк тебе не зіст, спи, а я буду ще дивитиси на войну, та й грійси коло мене...

— А може куля вже і дєдєу убила на войні, а може ще до ранку і мене вб'є і Настю та й би не було нікого, нікого...

Заснув. До білого дня біле, світляне покривало дрижало над ними і заєдно тікало за Дністер.

МАРІЯ

Присвячую пам'яті Івана Франка

Марія сиділа на приспі й шептала.

— Бодай дівки ніколи на світ не родилися; як суки валеються, одні закопані в землю, а другі по шинках з козаками. І нашо воно родити на світ божий? І дурне і пусте, ще й з вінком на голові.

Вона саме закопала свої дві донці в потайничок у льоху, як у селі зчинили крик, що йдуть вже свіжі козаки.

Чого тоті козаки хочуть, чого шукають? Її стодоли пусті, комора без дверей, порожня, хата гола, а замки від скринь ржавіють попід ноги. Не хотіла на них у хаті ждати. Облупана, обдерта тота її хата.

Сиділа на приспі і нагадувала все минуле. Сперла голову до стіни, сиве волосся вилискувало до сонця, як чепець із блискучого плуга; чорні очі відсували чоло вгору. Воно морщилося, тікало під залізний чепець від тих великих, нещасних очей, які шукали на дні душі скарбів її цілого життя.

Далеко під горами ревіли гармати, палали села,

а чорний дим розтягався змієм по синьому небі і шукав щілин в блакиті, щоби десь там обмитися від крові і спузи.

За її плечима дрижали вікна за кожним гарматним громом. А може там і її сини, може вже закуталися в білий рантух снігу і кров біжить із них і малює червоні квіти.

Вона їх родила міцних і здорових, як ковчки; чим була грубша, тим більше робила, по кожній дитині була все краща й веселіша, а молока то мала такого, що могла дітей не плекати, а купати. І чоловіка мала дужого й милого, і маєток.

То як бувало жнуть на ниві цілу ніч, як дзвонять до сну дітям серпами, що позаду них понакривані спали, то чого їй тоді було треба, або чого боялася? Хіба, щоб зізда не впала дітям на голову; але вона була жвава така, що і зізду ймила би на кінчик серпа.

А як нажали копу, то спочивали. Молодий чоловік цілував її, а вона сміхом зганяла з нічлігу птахи. Аж як їх тіні досягали кінця ниви, а місяць заходив, то лягали коло дітей — а рано сонце будило їх разом з дітьми. Вона їх провадила до кернички і сполікувала росу з голов, а найстарший двигав для батька воду в збанятку. Чоловік лишався в полі, а вона йшла з ними додому: одно на руках, а двоє коло запаски. А по дорозі гралася ними, як дівка биндами. Любувала й голубила їх. Хіба ж часу жалує? Моцна й здорова, все скоро зробить. Діти росли всі, ніодно не сла-

бувало. Пішли до школи. Ходила за ними по всіх містах, носила на плечах колачі й білі сорочки, ноги ніколи не боліли їй. А як у Львові заперли їх до арешту за бунт, то сіла на колію, а та колія так бігла й летіла до синів, мовби там у машині напереді горіло її серце. Між тими панямамами почула себе перший раз у житті рівною зі всіма панами й тішилася, що сини поставили її в однім ряді з ними. А на вакації з'їздилися товариші її синів з усіх усюдів, хата начеб ширшала, двором ставала. Співали, розмовляли, читали книжки ласкаві до простого народа, і наряд до них прилип, коло них цвів: збирався їх розумом добувати мужицьке право, що пани з-давен-давня закопали в палацах. Ішли лавою, з хоругвами над собою, і пани їм проступалися.

А як настала війна, то оба старші зараз зачали збиратися — а й найменший не хотів лишитися. Лагодила їх цілу ніч у дорогу, затикала кулаками рот, аби їх не побудити. А як почало світати, на зорях як побачила їх, що сплять супокійно, то й сама заспокоїлася. Сіла біля них у головах, гляділа на них тихенько від зорі до сходу сонця і — в той час посивіла.

Вранці чоловік, як побачив, то сказав:

— Твоя голова їх вівчила, нехай же тепер і сивіє.

Відтак супроводжала їх до міста. Що крок ступила, то все надіялася, що котрийсь зі старших обернеться до неї і скаже:

— Мамо, лишаємо тобі найменшого на поміч і потіху.

Але ніодин не повернувся, ніодин не сказав того слова. Сиві стерні передавали в її душу свій шепіт, шелестіли до вуха:

— Таж вони зреклися тебе; паничі забули мужичку.

Гірка крапелька просякла з її серця і втроїла її відразу.

В місті зійшлося їх сила, паничі і прості хлопці. Хоругви й прапори шелестіли над ними і гримів спів про Україну.

Попід мури мами держали серця в долонях і дули на них, аби не боліли. Як заходило сонце, то прийшли до неї всі три, прийшли попрощатися.

Відвела їх трохи на бік, від людей.

Виймила з рукава ніж і сказала: Найменший Дмитро най лишиться, а ні, то закопає зараз у себе ніж. Сказала це і сейчас зрозуміла, що перетяла тим ножем світ надвое: на одній половині лишилася сама, а на другій — сини тікають геть від неї.. І впала.

Пробудилася аж, як земля дудніла під довгими рядами, що співали січову пісню.

Дмитро був біля неї.

— Біжим, синку, за ними, аби-м їх здогонила, най мені, дурній мужичці, просте. Я не знала добре, я невинна, що моя голова здуріла, як тота Україна забирає мені діти...

Бігла, кричала: Іване, Андрію! Всі бігли за тими

довгими, рівними рядами синів, падали на коліна й голосили.

Марія прочуняла з півсну споминів, заломила руки та й кричала.

— Діти мої, сини мої, де ваші кістки білі? Я піду, позбираю їх і принесу на плечах додому.

Чула, що лишилася сама на світі, глянула на небо й зрозуміла, що під тою покришкою сидить сама і що ніколи вже не вернуться до неї її сини, бо цілий світ здурів: люди і худоба.

Тікало все, що жило. Ще недавно нікому доріг не ставало. Діти несли ще менші діти, мами несли за ними добуток, одні одних стручували в провали, ночами ревіли корови, бляли вівці, коні розбивали людей і самих себе.

За цими здурілими людьми горів світ, немов на те, щоби їм до пекла дорогу показувати. Всі скакали в ріку, що несла на собі багряну луну і подобала на мстивий меч, який простягся здовж землі. Дороги дудніли й скрипіли, їх мова була страшна і той зойк, що родився зі скаженої лютости, як жерло себе залізо і камінь. Здавалося, що земля скаржитья на ті свої рани.

А як стрінулися над рікою, то гармати виважували землю з її предвічної постелі. Хати підлітали вгору, як горючі пивки, люди закопані в землю скам'яніли й не могли підвести руки, щоби перехристити діти, червона ріка збивала шум з крові і він, як вінок, кружляв коло голов трупів, які тихенько сунули за водою.

По битві копали гроби, витягали мерців з води.

Поле за кілька днів зродило багато, багато хрестів. І поміж ті хрести попроварили салдати її найменшого сина за те, що царя називав катом. Кажали, що ведуть його на Сибір. Далеко би йти, кров буде течі з хлоп'ячих ніг, сліди червоні... А й старий повіз офіцерів попри ті хрестики і пропав досьогодні.

— Ой, небожета, лишили ж ви мене саму стергти з совами ваших пустих хоромів.

Як у Марії спомини з жалем, з розпукою ткали плахту, щоби закрити перед її очима ту прірву в житті, то у ворота, на подвір'я, заїхали козаки.

Була люта, що ніколи не дозволяли їй лишитися в спокою, і казала до них голосно:

— А, вже йдете, рабівники!

— Нічого, матусю, рабувати не будемо в вас, хочемо нагрітися в хаті, пустіть! Душа замерзла в тілі.

Відповіла:

— То йдіт, грійтеси в студені хаті.

— А ви?

— А мене можете отут бити нагайками, а на коханку, як видите, я вже стара.

Один із козаків — молоденький ще був — приступив і дуже просив, щоби вона та увійшла враз з ними в хату; самі ж вони не ввійдуть.

— Ми ваші люди — казав — не кацапи ми і не турки.

— А тому, що ви наші, то рвете тіло нагайка-ми, а другі забирают та вішеют людей; мерці гойдаються лісами, аж дика звірь утікає...

Молоденький козак так довго та гарно просив, що врешті увійшла з ними в хату.

Станула біля порога, а вони позасідали коло стола.

— Продайте нам щонебудь їсти; голодні ми, матусю.

— Шо ж вам дам їсти? Там, на полиці, є хліб; а гроший ваших мені не траба, бо одні даєте, а другі заходите і назад відбираєте та ще й б'єте. Царь ваш такий великий та багатий, та посилає вас без хліба воювати? Станьте на лавку та досегніт з полиці бохоне.

З хлібом стягнув з полиці й образ Шевченка, який був повернений лицем до стіни.

— Хліб бери, а образ віддай мені, то моїх синів. Такі, як ви здоймили його з-під образів, кинули до землі і заставляли мене толочити по нім. Я його сховала в пазуху, а вони кроїли тіло пугами, що й не пам'ятаю, коли пішли з хати.

Вихопила Шевченка з рук, поклала в пазуху.

— Можете мене отут і зарізати, а образа не дам.

Той молоденький козак, що так її гарно просив увійти в хату, приступив до неї, поцілував в руку і сказав:

— Матусенько, я ж за свято Шевченка сидів довго в тюрмі. Хіба ж ви не даєте нам образа,

щоб ми його привели назад до честі й поставили під образами?

— А хто ж ви є? Шо за одні? Відкіля приходите? Жидам дозволяєте тримати свою віру й письмо, а наше всьо касуєте. Тепер сніг прикрив дорогу, але — коли б не він, то ви би виділи, шо всіма дорогами, по всему селі, розкинені наші книги з читалень. То, шо бідний нарід встарав собі на науку для дітей, всьо то пішло під кінцкі копита.

— Дайте, дайте нам образ!

Поволі витягнула й подала йому, бо й сама стала цікава, шо вони з ним будуть діяти.

А вони поставили два хліби, один верх другого, сперли коло них малюнок, виймили вишивані та гаптовані хустки, та довкола прикрашували.

— Лиш дивітси, козаки, чи мило то буде цему образови, як ви єго вберете у рабоване жидівске платє.

Та тут же, в тій хвилині, зірвався один з них, сивий уже, скинув із себе одіж козацьку: був без сорочки.

— Оце вам, матусю, наш грабунок, шо всі ми без сорочок ходимо, хоч могли б багато — багато придбати. А оці хустини, шо ми ними Шевченка вбрали, це ж козацькі китайки, матусю. Наділили нас їми жінки наші, наші мами, сестри наші, щоби було чим голову вкрити в полі, щоби ворон очей не клював.

Марія глянула на них, непевно підступила й сказала:

— Ви відай тоті, що мої сини вас любили... українці...

— Ми самі, один одного ріжем.

Підлізла Марія на грядки, виймила зі скрині сорочку і подала роздягнутому.

— Вбирай, це з мого сина; Бог знає, чи верне, чи буде її носити.

Несміло взяв козак сорочку і надягнув.

— Не тратьмо часу, козаки, пошануймо Батька, а хліба будемо їсти по дорозі. Ви ж знаєте, як ще нам далеко їхати — сказав козацький старшина.

Почали співати.

Забриніли вікна, пісня поміж блеск сонця на склі вийшла надвір, побігла в село.

Жінки почули і ставали коло воріт, відтак коло вікон, а врешті несміливо входили до сіней і до хати.

— Маріє, що це в тебе. Іїєні, чи загулюют дівки співанками?

— Ні, це інші, другі...

— Які другі?

— Такі другі, що це наші; мовчи та слухай!

Марія отворила широко очі на козаків, подалася вперед, неначе б хотіла підбігти й не пусти-ти їх спів з хати.

Пісня випростовувала її душу.

Показувала десь на небі ціле її життя. Всі зорі, які від дитини бачила, всю росу, яка падала на її

голову і всі подуви вітру, які колинебудь гладили її по лиці.

Виймала ота пісня з її душі, як з чорної скрині, все чарівне і ясне і розвертала перед нею — і надивитися вона не могла сама на себе в дивнім світанні.

Десь там на горах сидить орел, пісня розвіває його крила і подув цих крил гоїть її серце, стирає чорну кров з нього.

Чує, як сини держуться маленькими руками за її рукави, як ростуть з кожним звуком. Чує кожне їх слово колинебудь сказане і кожду розмову за Україну. Всі невиразні і таємні назви випрядуються з волосся звезд, і, як пребагате намисто, обіймають її шию.

Блискотять ріки по всій нашій землі і падають з громом у море — а нарід зривається на ноги. Напереді її сини і вона з ними йде на тую Україну, бо вона, тая Україна, плаче й голосить за своїми дітьми; хоче, щоби були всі вкупі.

Те голосіння вплакується в небо; його покров морщиться і роздирається, а пісня стає у Бога коло порога і заносить скаргу...

Як перестали співати, то Марія стала непорушно, як на образі намальована.

З купи жінок, яких багато зійшлося, одна, вже стара, приступила до стола.

— То ви наші? Богу декувати, шо ви вже раз прийшли — говорила.

— Ой, ніхто, небожета, нас не любить. Кілько

переходило войска — всі нас не люблять. А кілько вони напсували народу! Аби де було: чи в місті, чи на дорозі, чи вже в своїм таки селі, все чужі і чужі ми і ніхто нам не дає віри.

— Йй, чого ж ви хочете від них? Це ж не наше войско. Вони такі, як у книжках писано здавна, або мальовано на образах, як вони ще наші були. А тепер вони московські. Де вони годні нам помогти? Отак, потихонько, аби ніхто не чув, то забалакають.

— Ти молода, читати вмієш, то знаєш ліпше. Я гадала, що то наші.

— Це навіть не кажіть, бо за це може нам бути велика кара.

Старенька жінка скоро залізла в гурт жінок, що гляділи самою тугою і дихали розпукою.

Зате молода Катерина станула край самого стола.

— Оца Марія, що ми в неї, дивітси, як задеревіла від вашого співу. Вона банує за синами, що два пішли до наших охитників, а найменшого взяли москалі на Сибір! Дес то він серед таких, як ви, напастував вашого царя, що дуже мучит наш нарід. А вони лиш хап його — та й пропав. Учені були всі, маєток за ними пішов великий. В селі ніодна мама так не банує за синами.

— Небого, Маріє, небого! — шептали жінки.

— То таки саме перед войною було, як ми сипали могилу оцему Шевченкови, що перед вами

на столі. Сипали другі села на пам'ятку — та і ми. Клопіт такий був, бо старі не пускали вдень сипати, робота в поли, а ми змовилися і сипали ночами: одні кіньми, другі тачками, иньші лиш рускалями. Таку могилу вісипали, як дзвінниця. І Марія з трьома синами помагала.

— Та шо з того, шо сипали? Лише біди селови наробили. Москалі прийшли та могилу розкидали, гроший шукали, чи чого, та й за ту могилу і мій Михайло пропав.

— А хочби й на віки пропав ваш Михайло, то люди ніколи його не забудут. Не боявси він москалів, а сказав їм правду: „Ви — каже — цілу Україну перерили, як свині, та ще й до нас прийшли рити“?

— Добре тобі, Катерино, говорити, а він лишив жінку та діти.

— Та й мій мене лишив з дітьми.

— З вас відий котрийс мусит бути письменний. Та напишіт, аби світ знав, як нас москалі з ярма випрегают. Ми їм ту могилу не зараз забудемо. Як ми її досипали, то свитало, роса нас припала і ми посідали довкола, бо ноги боліли. А старший син Маріїн виліз на сам вершечок та й так ладно говорив до нас, шо з цеї нашої могили будемо дивитиси на велику могилу на Україні, шоби ми були всі одної мисли. Дививси так дивно, наче б поправді на зорях бачив Україну. Потім ми повставали і співали такі пісні, як і ви тепер.

Тут наблизилася Катерина козакові майже до вуха і шептала:

— Ваші пісні такі самі, як Марїїних синів. Тому не будіт єї, най ї здаєси, шо це єї сини співають...

П І С Т У Н К А

Сидить мала пістунка Парася й держить у подолку дитину; кругом неї такі самі пістунки і пістуни. Група виглядає так, якби хто стряс із дерева великих лісниць, які на землі повалилися.

Парася каже, щоби гратися в похорон, і щоби голосити.

— Та чого в похорон? Та чого голосити?

— Я вам скажу чого. Я чула, що мої тато вночі казали, аби ца дитина не находилася в хаті, бо вона не наша дитина, а гусаря московского, то кажут тато до мами: „Або ти її вбий, або закопай, а я її не хочу“. А мама кажут: „А як я закопаю живу дитину“? — „То ти вперед убий, а потім закопай“. — Та тому так досвіта я з цев дитинов чекаю на вас, що ви ще спите, бо тато кричут: Забирайси мені з цим байстрюком.

Малий Максим, якого гусарі все дуже інтересували, викинув свою дитину з подолка та почав докладно розглядати гусарську дитину.

Він говорить:

— Це така дитина, як кожда, а твій тато якийс дурний.

— Але як тато гадає душити цу дитину?

— А то штука таке мале душити? Задушит та й поховают.

— Ото твоя мама буде голосити, ай-ай!

— Голосім, але самі дівчата! Хлопці мовчіт, бо ви не голосите.

Дівчата голосять по звичаю жінок, вигін заливається похоронним співом.

А баба Дмитриха кричить із-за воріт:

— Шо ви? Подуріли дівки з своїм голосінем? Гріх голосити, як нема вмерлого.

— Бабо, ца гусарева дитина має вмерти, її мают задушити, тому не гріх голосити.

Баба хреститься, діти дальше голосять.

ВОНА — ЗЕМЛЯ

Присвячую пам'яті мого батька

То як Семен із заходом сонця вернув додому, то застав на своїм подвір'ю п'ять кованих возів, набитих всіляким добром, ще й колиска наверху була. Коні коло возів добрі. А на приспі сиділи старі й молоді, самі незнайомі. То Семен, старий і босий, з черевиками через плечі, сказав:

— Слава Йсусу Христу, люде добрі! Відки ви і як вас маю звати?

— Ми буковинські, війна вігнала нас з дому; я є Данило, а це коло мене моя жінка Марія, стара вже; а це мої дві невістці з дітьми, та донька, також з дітьми; та хочемо у вас переночувати, як приймете.

— Ночуйте та будьте гостями. Седу я коло вас, та побалакаю з вами, а жінка най варит вечерю. Вона в мене друга, молода і годна, як схоче.

— А це в мене перша, уже п'ятьдесят років, як за мною, та тепер здуріла, та поховаю я її дес на роздорожу, бо розум свій загубила під колесами. Доки ще з фіри виділа наше село, то плакала та з воза тікала, та невістки здоганяли, а як не

вздріла вже свого села, то зацікавила. Та сидит отут німа межи внуками...

— Бадю Даниле, не дивуйте! Вона лишила слова свої на вікнах та на золотих образах в свої хаті, то вони, як пташечки, б'ються по порожні хаті, як сироти. Молитви щебечут по вуглах, а баба без них німа буде... А підіт ви до великої хати та перед світим Николаєм проведіт її молитву; може народитси в ні слово.

То оба старі затагнули бабу перед образи і голосно говорили молитву. Та баба мовчала.

— Загубила вона свої слова коло своїх світих та й там їх відшукає.

Знов на приспі.

— Не моє діло питати, але чого ви кованими возами та вороними кіньми та з дітьми молодими землю свою покинули?

— Бадю Семене, на вороні коні та на вози ковани я склав свої діти, аби їх на наругу не подати. Як попа з попадею скували та повезли в гори, як професора взяли вночі Бог вість куда, а віта повісили серед села і поклали жовніря, аби хто не поховав, то я відрікси землі та й кров свою наклав на ковани вози, аби ніхто її не споганив. Царь православний, а ми православні, та й зрада. Це раз; а другий раз — москаль іде і сонце залегає. І Хіна і Сибір та дикий нарід з цілого світа; старих ріжут, молоді жінки гвартують та цицки відрубують, а малі діти ведут у колію та розкидають по пустих землях у далекім царстві... Та

вікна в селі посліпли, а дзвони зааніміли. Кара божя спустилася на нас за гріхи цілого світа. І від тяжкої руки Господа милосерного я пробував кров свою, діти мої, забрати в мир хрещений.

— Кличут вечеріти, Даниле, а Бога не гнів'їт своїм нерозумним жалем.

*

— Їжте та досегайте ви, птахи, шо летите, не знати куди. А ми, Даниле, оба покушіймо цеї гиркої та може старі наші плечі від землі відвернутси вгору.

Вечеря немила була нікому, лиш оба діди попиwали горілку та також страви не брали в рот.

— Ідіт ви, діти, спати із своїми дітьми, най вам Бог ясні сні намалює, а ми старі ще побудемо.

— Даниле, коби-сте не гнів'алиси, то я би шо-с сказав вам.

— Я розум і гнів лишив на своїм подвір'ю; можете мене і вібити, бо я, видите, старий птах та без гнізда.

— Старий птах най гнізда старого не покидає, бо нове збудувати вже не годен. Бо ліпше, аби его голова у старім гнізді застигла, як у яру при чужі дорозі.

— Правда, Семенс, правда, за це слово я вам декую...

— Та куда ви си вібрали? За панамі і за жидами? Цісарь має для них касу отворену, а вам каса заперта. Як увідете у чужий язик, у великі

студені мури, то доля розфурее вас по каміню і лиш снитиси вам буде наша красна земля, а руки закостенілі будут з непам'єти сіяти на сміх панам, шо спацірують, яру пшинуцу по каміню. Бог не прийме вас до себе з того каміня, але віде перед свої ворота, як вас уб'ют на наші землі. Вертайтиси на свою мнєконьку землю, а там буде вас Бог благословити і на шибеници...

— Грішний я, Семенку, грішний перед Богом і перед вами. А то в мене ниви, як вівці добре годовані, чорні та кучереві. Я зараз завертаю вози до схід сонца, аби Бога не гнівити...

— Наше діло з землев; пустиш єї, то пропадеш, тримаєш єї, то вона всю силу з тебе вігортає, вічерпує долонями твою душу; ти припадаєш до неї, горбишси, вона з тебе жили вісотує, а за то у тебе отари, та стада, та стоги. І вона за твою силу дає тобі повну хату і дітий і внуків, шо регочутси, як срібні дзвінки, і червоніют, як калина. Не йди, Даниле, з панами та з жидами, не шукай царя, бо тобі царя не траба; все якис прийде до мужика, аби податок брати...

— За ваше слово, Семене, най вам Бог даст усе найліпше; я вертаю додому, най си діє Божа воля.

Та й баба Марія заговорила:

— Ідім, Даниле, додому, ідім!

— Ат сука баба, як вішло на єї, то зараз заговорила!

— А тепер пиймо на „будьте здорові“; дай Бо-

же, аби-м лиху годину перебули, а як пірємо,
аби наші кости зогнивали в наші землі.

І пили оба діди, та й стара баба з ними, та спі-
вали. Баба сиділа всередині та кріпко обіймала
обох руками та проводила пісні:

Лишень моя мила,
Як голубка сива,
Вона спати не легає!
Дитину колише,
Дрібне листе пише,
З буйним вітром розмовляє...

Та так вони співали до зорів, а на зорях ковані
вози заклекотіли і Данило вертав додому.

А як сонце сходило, то оба діди прощалися, ці-
лували себе в чорні руки, а червоне сонце кинуло
їх тіні через межі далеко по землі.

С И Н И

Присвячую моему другові Левкові Бачинському

Старий Максим волочив яру пшеницю кіньми добрими, молодими. Борони літали по землі, як пера. Максим кинув капелюх на ріллю, сорочка розіп'ялася і впала аж на плечі. Хмара куряви з-під борін засипала його сивий чупер на голові і на грудях. Він галасував, лютився, а люди з сусідних нив говорили до себе:

— Старий пес все лютий, але молоді коні ще міцно тримає; богатир, із-замолоду добре годований, та втратив обох синів і від тогди все кричить, і на поли і в селі.

Максим спер коні.

— Старі кости, як стара верба: на вогонь добрі, а з кіньми бігати нідочого. Як ноги погинаються коло коний, а в данци подаються, то такі ноги, най не кажу, шо варт. Ліз, діду, на піч, пора вже прийшла.

То він потряс сивою головою попід чорні, кінські гриви та кричав дальше:

— Та на піч, бре, я ще годен вілізти, але піч студена, облупана. Образи на стінах почорніли, а світі дивляюти на пусту хату, як голодні пси. Стара ціле жите обтикала їх бервінком та васильком та голуби перед ними золотила, аби ласкаві були, аби хата ясна була, аби діти росли. Та хоть їх багато, а всі вони до нічого світці. Синів нема, стару запорпав в землю, а ви, боги, мусите вібачети за бервінок — було ліпше дбати... Ану, звіздохолій, поки нам Бог назначив, берімси, бре, до цеї землі.

І ходили вони з одного кінця ниви на другий, затулені курявою, а борони кусали землю, гаркотіли, роздряпували її, аби зернові вчинити м'яке ложе.

— Ти, Босаку, ти не є жаден кінь, ти пес, ти всі плечі мені обгриз, знак на знакови скусав, а скусав. Не сіпай хоть ти мене, бо так ні жите насіпало, шо ледви на ногах стою. Я тобі досвіта сиплю овес, ще сам нічого не ївши; я тебе вічісую; я тебе старими слозами поливаю, а ти кусаеш. Звіздохолій у мене чоловік: він чорними очима за мнов водит; він мене желує; він свойов гривов обтирає дідові слози, а ти, поганій, серца не маеш. Ще недавно ти цілий жмут мойого волося вірвав і пустив під ноги в гній. Так не належит робити, бо хоть ти дуже красний кінь, але за це поганій. Жидам тебе не можу продати, але якби прийшов до мене світій Юрій, то, біг-ме, подарував би-м ті, аби-с з ним ішов змиї розби-

вати; робити землю ти нездатний, бо в тобі спокою нема.

То він слинив пальці, вимивав рану на плечах та присипав порохом.

— Гей, коні, ідім, ідім!...

А борони притихали, земля подавалася, розсипувалася, Максимові ноги чули під собою м'якість, ту м'якість, яка дуже рідко гостить у душі мужика; земля дає йому ту м'якість і зате він її так любить. І як він викидав жменею зерно, тоripовідав: Колисочку я вам постелив мнєконьку, ростіт до неба.

Максим успокоювався, не кричав уже та нагло задержав коні.

— Та якого дідька болиш, ти стара корсо, хрупнеш у кождім замку, кривуле?

То він оглянувся позад себе та побачив попри борони довгу нитку червоної крови і сів.

— Скло залізло, маттері твої! Тепер волочи, а ниви недоробленої не лишиш, хиба си розскочиш у кусні. А ти, небого ниво, малий спаси-біг будеш мати з цеї старої крови, бо стара кров, як старий гній, ніц не родит; мені утрата, а тобі ніякого зиску.

Криваючи він випряг коні, повів до воза та наклав перед них сіна.

— Ти, сонце, не захмурюйси на старого, шо за борзо робит полудне; старий не має чим ходити...

Він витяг з торби хліб, солонину та пляшку

і вимивав рану горілкою; потім відірвав кавалок рукава, завив ногу і зав'язав мотузом від міха.

— Тепер або боли, або переставай, або як хочеш, а волочити таки будеш.

Напився горілки, взяв хліб, кусав його та наново сердитий вигукував:

— Це хліб? Ним лиш коня жидівського чисати, бо на добрім кони шкіру зідре. Приходе до мене роєм ті підкьопані: „Діду, — кажут — ми вам печі будемо, прати будемо, запишіт нам поля“. — Ці подерті суки гадают, шо я їм поле тримав? Як умру, то най на моїм поли чічки ростут та най своїми маленькими головками кажут оченаш за діда.

Зі злости шпурив хлібом далеко на ріллю.

— Зуби здрігаютси від цього макуха; пиймо, Максимку, горівки, вона гладко йде...

— Мой, мовчи, не гавкай над мойов головов; кому взевси співати? Оцему обдертому та обгризеному дідови? Лети собі гет до неба, скажи свому богови, шо най не посилає мені дурну птаху з співом, бо як він такий моцний, най мені пішле моїх синів. Бо із-за его волі я лишивси сам на всі землі. Най твій бог співанками мене не гулит, забирайси!

І він кинув грудкою землі в жайворонка, та жайворонок ще краще почав співати над його головою і не хотів летіти до Бога.

— Ти, пташку, ти ніц а ніц не розумієш. Як мій малий Іван вганяв за тобою, аби тебе ймити; як

шукав твого гнізда по межах та грав на сопівці, то ти тогди, пташко, розумно робила, шо-с співала, так траба було робити. Твій спів і Іванова сопівка ішли низом, а поверх вас сонце, і всі ви сипали божий глас і надо мнов і над блискучими плугами і над всім миром веселим. А крізь сонце Бог, як крізь золоте сито, обсипав нас янестев і вся земля і всі люди віблискували золотом. Так-то сонце розченило весну на землі, як у великім кориті...

— А з того корита ми брали колачі, а колачі стояли перед музиками, а молоді в квітках любилиси і ішли до слюбу, і котиласи весна, як море, як потопа; та тогди, пташко, твій спів спливав у моє серце, як різка вода в новий збанок...

— Іди ж собі пташко, в ті краї, де ще колачів не забрали, а дітий не порізали.

Обома руками взяв він свою сиву голову та й схилився до землі.

— Встид тобі, сивий волосе, встидайси, шо приповідаеть та приспівуеть, як плаксива баба, бо нічо вже тобі на цім світі не поможе...

— Ех, сини мої, сини мої, де ваші голови покладені? Не землю всю, але душу би-м продав, аби-м кровавими ногами зайшов до вашого гробу. Господи, брешут золоті книги по церквах, шо ти мав сина, брешут, шо-с мав! Ти свого воскресив, кажут. А я тобі не кажу: воскреси їх, я тобі кажу: покажи гроби, най я лежу коло них. Ти ви-

диш цілий світ, але над моїми гробами ти отемнів...

— Най тобі оца сина баня так потріскає, як моє серце!...

— Та прийдіт котра до старого; ніби ви їх не обіймали, моїх синів, та не легали в білу постіль? Та вони були, як дуби, кучереві... Та принеси на руках байстретко, не встидайси, приходи. Дід тобі всі коверці під ноги підкине, а байстриюкови порубає все полотно найтонше на пелінки. Бо ти ходиш без вінка та плачеш від наруги.

І дід здоймив обі руки вгору й кликав ними до цілого світа:

— Ходи, невісточко, ходи до тата, нам попа не траба!

Голосно зарідавав, приляг до землі і нею, як хустиною, обтирав сльози і почорнів. Та ще благав даліше:

— Або приходи хоть ти, коханко, без дитини, та на твої шиї я вздрю єго руки, а на твоїх губах зачервоніют єго губи, а з твоїх очий, як з глибокої кирниці, я вілов'ю єго очи і сховаю їх в моє серце, як у коробку. Я, як пес, занюхаю єго чупер на твої долоні... Коханко, приходи і ратуй старого!

— Ти ще є на світі, а їх нема жадного, то наїдіт дорогу до мене та принесіт вість. Насипте студеної роси на мій сивий волос, бо він мене пече кожний, як розжарений дріт. Моя голова палятси від того вогню.

І рвав з голови сиве волосся та кидав на землю.
— Сиве волосє, пали землю, я не годен вже тебе двигати.

До решти обезсилений приляг до землі і лежав довго мовчки, а потім лагідно розказував:

— Послідний раз прийшов Андрій; він був у мене вчений. „Тату, каже, тепер ідемо воювати за Україну“. — „За яку Україну“? — А він підоймив шаблев груду землі та й каже: „Оце Україна, а тут — і справив шаблев у груди — отут її кров, землю нашу ідем від ворога відбирати. Дайте мені, каже, білу сорочку, дайте чистої води, аби-м обмивси та й бувайте здорові!“ — Як та єго шабля блиснула та й мене засліпила. „Сину, кажу, та є ще в мене менший від тебе Іван, бери і єго на це діло; він дужий, най вас обох закопаю у цу нашу землю, аби воріг з цего коріня її не віторгав у свій бік“. — „Добре, каже, тату, підемо оба“. — Та як це стара вчула, то я зараз видів, шо смерть обвиласи коло неї білим рантухом. Я подавси до порога, бо-м чув, шо її очи віпали і покотилиси, як мертве каміне по землі. Так мені здавалося, але світло на її чолі вже погасло...

— А рано вони оба виходили, а стара сперласи на ворота та не говорила, але так здалека дивиласи, як з неба. А як я їх скидав на колії, то-м казав: „Андрію, Іване, взад не йдіт, за мене памнейте, бо я сам, ваша мама на воротях умерла...“

До самого вечора Максим водив коні по ниві та

не кричав уже, геть замовк. Діти, що вівці гнали, люди, що плугами попри нього дзвонили, з ляку не поздоровляли його. Замазаний грязюкою, обдертий, кривий, він неначе западався в землю.

*

Пізнім вечером, як Максим пообходив корови та коні та подоїв вівці, увійшов до хати.

— Ти, небого, гет затихла, замертвіла, якби в тебе хто ніж упхав, не годна-с слова сказати... Та я в тобі ще розгрібу трохи вогню...

Він зварив кулешу, убрав білу сорочку, повечеряв і затих. Потім прикляк до землі і молився:

— А ти, Мати Божа, будь мойов газдинев; ти з своїм Сином посередині, а коло тебе Андрій та Іван по боках... Ти дала сина одного, а я двох.

ВОЄННІ ШКОДИ

Сивий комісар в'їздив в село форшпаном і дивувався, що воно ще стоїть чисте і біле.

— Цим мужикам, думав він, і чорт нічого не вдіє, а не то війна; жеруть, як свині, та заливаються ромункою. Цікаво, чи підуть і кілька дадуть заробити. Я їх умію поскоботати...

Максим Онищук побачив від своєї хати пана, та зараз забіг за вугол, аби скритися.

— Відки ца Польща кілька тих підпанків набрала! Возимо та й возимо та й перевозити негодні. Ліпше сховаюси, а жінка най каже, що я в млині. Вже мені боком лізе оту саранчу возити.

Старий Куфлюк вийшов аж за ворота, бо не мав коней і не боявся.

— Але годований, як пацюк, всі богачі повтікают в хашу, аби не йти на форшпан.

Стара Варвара сказала „Слава-Йсу“ і шептала:

— Це якес старе дупло, не буде ландувати ногами з поліцайом та хапати молодиці за підтичку...

Отець парох, як лошак, побіг до хати, аби комісар його не запримітив.

— Моя пані, лихо вже знов наднесло якогось урядника в село, припрятте в покою та готуйте ліпший обід.

— Вже ті ляшки мають добрий апетит...

Учитель низько поклонився комісареві і сказав „падам до нуг“, бо не боявся, щоби пан комісар загостив до нього.

— — — — —
Коло громадської канцелярії війт з байратом очікували комісаря. Війт каже:

— Люде добрі, я цьому не вітримаю, стара від хати відгонит, а діти голюкают, як на пса. Нема спокою ні вдень, ні вночі. Давай їм їсти, давай горівки; ходи з ними по селі за бунтівниками, шукай гверів, шукай письмів з Відні, розкопуй землю та шукай зради на Польщу. Взимі двері не запираються, так шо стара замерзає на печи. Пошукайте собі другого віта, бо я довше не годен цей тегар двигати. От, видите, вже їде; бодай его шлях трафив!

— Віте, а де люде? Я ж наказував вам, щоби всі зійшлися коло канцелярії.

— Я через десятників розказав людем приходити, може ще посходеси.

— Мужик все дурний; як платити, то він хапає книжку з-під сволока, ховає в пазуху та днями вичікує, аби податок заплатити; а як гроші брати,

то мужик на печі. Йй, чорт вас бери, менше буду роботи мати, а пенсія одна.

— Прошу пана, вже ми набралися, аж занести не можемо...

— Не перечу вам, газдо, що за Австрії так було, але в нас буде інакше.

— Дай Боже!...

— Війте, ідіть ви перші списувати війні шкоди; хто не прийде, сам собі буде винен.

— Називаєтеся?

— Міхайло Вахнюк.

— Кілько моргів?

— Які там морги, діти розібрали...

— Але кілько ви обробляєте?

— Може десіть, може більше, може менче.

— Пишім дванадцять.

— Кілько нема.

— То пишім одинадцять.

— Та най буде...

— Які шкоди війні?

— Та які шкоди, ніби мені хто шкоду верне, пусто говорити і писати...

— Ви того не розумієте, начальнику, москалів ми під Варшавою збили на винне яблуко, з Відня і Пешту заберемо все золото, і золотом усі шкоди війні поплатимо.

— Бог би з вас говорив...

— Тепер ми ваші, а ви наші.

— О, то ще хто знає, як буде.

— Польща буде, а ви, як маєте розум, то наберіть золота від мадярів, від німців та від москалів, та й жийте в добрі під Польщею, а своїх бунтівників гоніть з села. Ну, начальнику, яка шкода?

— Та пара коний та віз ще на почетку війни австріяки взели, коні з возом — тисечу корон. Москалі взели корову і телицу; за обоє рахую вісімсот корон.

— Що ще?

— Ще мадяри заробували два пацюки, що варті триста корон.

— І ще що?

— Де я все годен нагадати, та й нашо згадувати лихе, добре, що минуло.

— Ні, все списуйте, ми все заплатимо.

— Та брали подушки, та верені, та ціле сало вхопили, та сани, та дрова з-під хати; де я все то годен збагнути?

— Отож видите, ваша шкода разом, пане Вахнюку, виносить дві тисячі шістьсот золотих корон, а перемініть на марки, то маєте жити чим до кінця віку.

— Ей, пане, Бог ті корони буде рахувати, а марок мені не траба.

— То подаруйте мені цю шкоду, я вам зараз дам тисячу корон.

— Що буду дарувати більшим панам від мене.

Байрати таксамо нерадо списували шкоди, а люди, які вже посходилися, перераховували вій-

тові золоті корони на марки і не одному ставало жаль, що не мав ніякої шкоди. Та аж як Кальман цілу годину диктував свої втрати, не поминаючи найменшої кришки, то мужики загомоніли:

— О, паршивий нарахував аж три тисечі золотих корон, а кривий Дмитро увес маєток ему в себе преховав і дивіт, кільки гроший набере.

— Я в Карпатах їв два місяці сиру барабулю, стратив коні і віз, ледви добивси додому і півроку відлежев, та аби я нічо не мав...

Поки говорили, а врешті розбіглися по селі кликати свояків і сусідів, аби не втратили золотих корон. За годину ціле село стояло на вигоні. Комісар так до них сказав:

— Бачу, люди, що ваше село розумне і всі шкоди вам полишу, але піду їсти, бо я голоден.

І разом з війтом та радними пішли до Кальмана, там довго перекушували і повиходили червоні, як раки. Радний Корч вже знав, що комісареві треба ромунки, масла, курей та яєць. За те, що людей про ці потреби комісаря повідомить, радний Корч мав дістати відшкодування воєнне найдальше за місяць. І заки пан писав в канцелярії, то жінки до комори поліцая наносили всілякого добра, а чоловіки в рукавах таскали ромунку. Поліцай і Корч незабавки також почервоніли, таксамо їх кривні. Цілий вигін заворушився, звеселився, і любо гурторив аж до опівночі, поки комісар писав шкоду. Радний Корч був того переконання, що курей

і яєць забагато для комісаря, а особливо забагато ромунки.

Вопівночі мужики, як бджоли матку, обступили пана та відпроваджували до Кальмана на вечерю. На зорях висадили комісаря на форшпан, обложили курми, яйцями і ромункою і так, бажаючи йому та Николаєві щасливої дороги, вернули веселі додому.

У Кальмана лишився лише Свіц. До сходу сонця гукав п'яний:

— Най тих москалів шлях трафіт, шо мене не обрабували!

А Николай добрими кіньми як переїздив через хащу, то на нього і комісаря напали парубки, забрали всі дари, а їх попарили. Коням дали по доброму батогові, і аж під містом пан і Николай отямилися та обтирали кров з лиця: Николай рукавом, а комісар хустинкою.

— А то хами здеморалізовані, а то бидло, вони гадають дістати відшкодування, чорта в зуби!

І так було.

M O R I T U R I

Присвячую Володимирові Дорошенкові

Ще до сходу сонця сходилися вони до голяра Тимка щонеділі і свята, аби голитися і підстригати чупер. Приносили з дому то хліб, то солонину, то інший харч, а грошей ніколи. Їх було вже небагато в селі, що держалися Тимка, бо одні помирали, а другі пропали на війні. Але від тридцяти літ вони привикли мати оцей схід і не покидали його.

*

— Коби-сте не курили такі тютюни, що я гину від них, та не рзали, як коні, бо я глухну.

— Сиди, Насте, тихо, а глуха — то ти давно.

— Як не глухнути в такому млині, встидайтесь, старі пайташі.

— Та чого ви слухаєте музику з беззубого гребіня? — каже Тимко.

— О, якого газду маю, видите, ступня! І він ще храпливий та слиनावий...

— Ти питлюєш язиком, як у млині...

— Тьфу на тебе, старий!

— Вона би ще хотіла так, як давно, аби її попліскувати по мнєкім, але, небого, вібачей, мнєкого вже давно нема.

— І це ти таке в неділю говориш, окаяннику, таже сьогодні-завтра до дучі маєш забиратиси...

— Най і до дучі, а таки старих бабів не буду плескати.

Регіт, сміх, Настин кашель.

*

— Тимку, бери, мой, кліщі та тегни зуб, та я цеї ночі по стінах дравси.

— Котрий зуб?

— Та на, дивиси.

Василь розняв рот і показав цілий ряд білих зубів.

— Та який дідько з зубами, з твоїми? Зуби такі, шо залізо перекусиш.

— А я не годен вітримати.

— Я, небоже, не буду до служби Божої тегнути. Терпи як можеш до післі служби, бо я тепер кров не буду пускати.

— І-і, кільки ти нам крові вже пустив перед службою з борода та лица.

— То нехотічи, а це инше.

— Васи, а пробуй горівки.

— Сходили діти ціле село та й нема.

— Нешті румунешті!

— А я зараз найду, але аж на кінци села.

— А кільки нас є?

Порахували.

— Літерку як купиш, та й буде.

Всі шукали грошей, поволі, ніби невдоволені, але раді, що буде забава.

*

— Розроблейте мило, котрі голитеси, а котрі стрижитеси, то сідайте, бо сонце сходить.

— Тимку, небоже, ти тримай вже трафіку з папірками, бо як котрий віде з твоїх рук, то мусит цілу книжечку віліпити, аби кров з него не зійшла.

— Та в тебе, Николо, така тверда борода, шо я борше би дику свиню віголив та пустив до церкви, ніж тебе.

— Тобі все недогода, а на Юрка нарікаєш, шо має мнекий волос.

— Бо також пустий волос, такий, як у дівки межи пахами... Міні вже рука дрожит, я не знаю, як я вас доголю до кінца а як ще котрий з вас вівернете ратиці, то таки не знаю, як єго на лаву покласти.

Сонце вже добре зійшло, як Тимкові гості сиділи обліплені паперцями та чекали на горілку.

Микита врешті прийшов з пляшкою і, заки ще обголився, то на столі була горілка і накроений хліб з часником.

*

— Пиймо, брє, бо гони наші короткі! Шо будемо собі желувати?

— Та нам коби цеї нехтолиці хто доносив, то ще би-смо дубали поволі. Віта вже не кладемо, ради не вібираємо, послів не посилаємо.

— Все перейшло на читальню, там тепер рєд.

— От, рєд, дівки перебираютьси на парубків, парубки на дівок, обіймаютьси без встиду та сорому, весіля справляють та берут гроші за білета.

— Така тепер у них настала забава, але вони мают розум, не бійси; молоді, світом бували, Польщі ані-ані не хотє, а панцкі грунти хотє розділити.

— Біг-ме добре, ніц не кажіт, тепер з цев Польщев ніхто негоден вітримати: і маєткове і дохолове і грунтове і від псів і від гноївки..., але де шо на світі є!

— Та коби могли вібороти! От дай, Боже, здоровлє, Настє, та й не кричи на нас, бо, небого, вже-м на розході.

— Та шо я вам кажу, дай, Боже, і вам здоровлє, лиш не загрійте голови, як котрих зелених свет: люди йдут до церкви, село обмаєне, а ви лежите, як дуб'є під любистком...

— Тогди був гелт, де ті часи?...

Довго ще балакали і Василєві на хорий зуб лишили зо два келішки.

— Та йдіт вже додому, та коли вас жінки зберут до церкви, і коли я вімету оте волосє, кінцкі гриви з білих коний...

І вони виходили з хати зі спеченими обличчями, які сонце довгі роки пражило; воно й тепер зараз увіссалося в них, та й вони його несли до своїх домів.

— Зараз буде біда, — казав Никола Максимові.

— Та яка біда, а дітем від тебе зась!

— Та дітем зась, але стара. Вже чікає, аж очи відивила, аби мене чісати.

— Сам си чіши.

— А де ж би вона дала, вона цілко любить полюване робити в чупрі, та зараз занюхає, шо-м пив горівку. Та й казане: Не маєш встиду, старий, ні від сонца, ні від людий.

— То сховайси дес у стодолі.

— То пропало, вона би мене з гребенем шукала до завтра.

ДІД ГРИЦЬ

Я поїхав відвідати мого старого приятеля Гриця. Він давно оглух і тяжко з ним перебалакувати. В руках мав зелену галузку, а коло нього на траві сидів його невеликий внук.

— В добрий час ви приїхали; я переродивси на молодого, лиш не знаю, ци на дитину зійду, ци на стару голову встиду наберу. Чую тоту музику, як моя стара йшла за мене, дуже бистрі голоси позалітали в вуха. Дотепер були, як оловом залеті. Мука бути глухому, слова в'енут на язиці, а стара лиш посмішковуєси з мене та пищит, як сойка, в самі вуха: А нема вже як вічів слухати та з престолів самому до них говорити. Міні з желю за люцким словом не раз хотілося дати себе замурувати. Гірко воно, як живе ще тіло обростає коров та стає стовпом.

— Приходиться сидіти в свої душі, як у завалені хаті, де всьо розбите і понівечене. Дес як з мраки, як з мокрого попелу, таскати свій розбитий маєток та від спузи обтирати руки. Рідні діти такі, як чужі, я забув, шо вони були малими.

— Давно дуже, як нас у місті, самих господарів, багато зібралоси з Черемша, з-над Прута і з-над Дністра, як привезли хлопців до школи. Вони такі тихонькі на міських ринку, як риба розкидана по дорозі; гинут тікати в зелене поле. Мама сиде на возах, плачут та потихо проклинают наших дорадників, а ми, батьки, радуємось: Та доки, кажемо, будемо дурні та панам служити будемо, поки діти не вівчимо, а тоді і панів понагонимо. А гет потім, як діти в школах попідростали, то ми, самі дужі господарі, гомоніли коло них, як бджоли коло цвіту.

— І той жель, коли я, як замуrowаний цементом, попав у глібоку пивницю, зробив із мене такого, шо зачев забувати то, шо мене в житю все радувало. Як я кілька день тому почув у собі нову силу, то, Господи, відай все сонце, яке я двигав на собі три покоління, воскресло в мині, всі пшениці, шо-м вікосив, ще немолочені. Тепер я — богач, ще погодую цілу Україну. Всі морози, шо підо мнов жили віки, тепер мене кладут на ноги. Іду ніби до дітей, стара напхала в торбу всілячини: і цього їм, і того їм, не желеє мене, сідлає, як коня. А я замітілями та бурею йду радий, веселий, бо напереді діти, а назаді біла хата.

— А шо вони здорові, ростут, вчутси?

— Відпочиваю по дорозі, як дуб міцно закорінований у земли, а галузе під небесами, в школі. Тепер я віджив і ще-м дужий, похожу ще по свої

дорозі, бо маю доброї, ласкавої душі в собі повну пазуху.

— Гей, як вони всі покінчили школи — тоті наші діти, та як пристали до нас, як ми збилися до них, до купи! Де, моспане, тут вже шандарям дати раду. Сунемо за дітьми тисечами, моцні та розумні, свої напереді. Встає Франко з таким ясным чолом, як сонце, спокійно вчит нас, бо він все знає. Приповідає нам, що як кожний з нас посидит у кременалі за мужицку справу, то вже ніколи нічо боятиси не буде... А Павлик ледви дише, розповідає завзето тонким голосом — гет ніби без надії — про нашу нужду, а там з-заду, від дверей, крикливий Трильовский в биндах, як дівка, та все сварит, а молоді через це все bliще тиснутси до него. Одно слово: земля по містах дудніла під нами і неоден панцкий вугол утік із свого гнізда.

— А як Франко приїхав до мене з молодими ночувати, то жінка, хоть як вічів не любила, але не торкотіла на мене в малі хаті, бо виділа, що наші молоді вчені були коло него такі щесливі і ясні, якби він кождому поклав золоте колісце на голову. А я приперси до ясеня в саду та й кажу: „Господи, ти звеселив світ свій цими звіздами, а нас, бідних мужиків, звеселив Ти Франком. Будеш мати молитву мою за него щодня“.

— А в хаті я єму сказав: „Мині неписьменному ваше письмо одно за другим сини читають, старе і нове. Коби вам Бог кілька сили дав, аби-сте відшукали всі наші письма, з землі, з старих монастирів і ті, що замуровані в панцких палатах. Та нагадуйте і нас, хоть потрохи. На другий день я віз єго до колії та здибав якогос пана з кінями, як зміями, але я з дороги не звернув і капелюха не здохнув. Небоже дідичу, я ще не такого пана везу, як ти.

— Ми росли, діти наші множилися, всі одного духа, та війна багато їх поклала в сиру землю, а всі, що лишилися, яких ми вігодували і що їх Франко навчив, зробили одну коменду українську, а коменда каже: має бути Україна. Хто цього чєсу в нас не видів, тому Бог, видко, ласки не вділив.

— Внуки пішли, а я ще і внуку відпровадив, аби в шпиталях ходила за хорими. Ані одно не вернуло. Стара здуріла, мене лихословила, Україну проклинала: „Ходив ти, каже, ціле жите по вічах та й діти заказив та й пустив їх стрімголов“. А діти нібито нічо не кажуть, обминають, що я кости їх дітий порозкидав по всьому світу.

— Я вже був і злагодивси йти за внуками, та поляки ймили на границі, та притащили додому. Довгі роки сидів я поза вуглами хати та не смів до неї ввійти їсти; зробив собі постіль між худобов, та там перебував і літо і зиму. Я оглух,

осліп, їсти не їв, хиба бараболюку і трохи води. Так мене світ минав і мої діти.

— Та найгірші ті наші, що пішли на службу. Бо як приходит польський жандар та гонит сина на форшпан, то я беру батіг і сідаю, аби-м лиш знав, куди їхати.

— А шо, старий, де ваша Україна, а кілько моргів поля ти хотів від пана, а яким міністром мав бути твій внук?

— Глухий, кажу, не чую нічо. — То вожу або дівки з ними, або вулицями сміє закіскую і роблю службу. Але ті наші, що пішли на чужу службу, ніби від мене відвертаються, ніби не пізнають, ходє сараки, як песики, шо їх газда пустив у чисте поле. — Але одна молода професорка таки мене пізнала. Не плаче, не заводит: „Діду Грицю, шо буду робити, мій преложоний хоче, аби-м пристала на его віру“ — „Небого, кажу, не йди до них в гості, як вони твоєв віров гідуют, сиди в свої хаті, та їж чорний хліб“.

— А до вас тепер я маю велику просьбу. Чи я такий здоровий буду довго, чи коротко, бо я віродивси, але як умру, то зараз приїдьте до мене, бо боюси, шо як вже буде по міні, то мої діти пообдирают стіни, та Шевченка та Франка та всіх наших вони повікидают на під. Вони їм діти помордували, вони на них дивитиси негодні, а як я вже буду лежети в деревищі, то запитайте

при людех моїх дітий, чи вони мої ці образи будут в хаті так шенувати, як я, чи пообертают лицем до стіни, аби приподобатиси екекуторам та жандарам. Цей малий внук, він би ще пошенував моїх приятелів, але де йому ще до сили.

— То як мої діти не схотіли би пошенувати моїх світих, то купіт шкірену шкатулу та покладьте їх мені на груди. Кажут, шо шкіра не гниє віками. — Та ще одну просьбу маю. Лишею букату поля, на кого вже ви тепер скажете, аби, як будут згортати кістки наших Стрільців у купи, то аби і за мене хто там згорнув кілька лопат. Але високо, бо на тих костях зацвите наша земля. А до похорону я маю все злагожене, ані одного цвиха дітем не траба постарати.

*

На другий день ранісенько прийшов післанець, що дід Гриць, як я від'їхав, казав собі малому внуці заграти на сопілку, напився молока, жартував їдко зі своєю бабою, убрався в білу сорочку, засвітив свічку в руках, ляг на постіль і зараз сконав.

Н И Т К А

Присвячую Іванові Семанюкові

У хаті тихо, вікна чорні. Матір Божа ледве освітлена і кужіль.

Її чоловік Семен, він як спить, то ще її любить. А коло нього Марія та Василь. А коло неї колиска з Юрком, найменшим. Образи на стінах і велика радість, що вона любить і її люблять.

У хаті чисто, сідати би до кужілі.

— Він у мене дужий, я ще буду мати діти.

— Кілько дітей я не народжу..., то він усіх погодує.

— Мушу їх накривати, любити і на них робити.

— Нитка довга та предовга, без кінца, ніхто не скінчив нитки. Їх треба убирати, а Бог мені дав їх любити. Хочу, аби мій чоловік чув на своїм тілі всі мої пальці, всі десять. А Марію убирати траба на Великдень, а хлопчиська все роздерут, бо знають, що мама наново наше.

Чоловік спить, як камінь, Марія вже не закрита, а Юрко в колисці коло неї в неспокою. Понакривала і прилягла грудьми коло Юрка.

І кужіль і очі і нитка рівна та безконечна.

— А як на них понапретаю та убілю полотно, як папір, та повішиваю їм усе.

— Та з воріт за ними буду дивитися, за моїм чоловіком та за моїми дітьми. Вони всі мої, як ідуть по сонцеві.

Вопівночі очі слабнуть, пальці умлівають, а нитку мусить прясти дальше. Та й вона своїм молодим тілом хилиться до кужіля.

— Не можна слабнути, вони на мене чекають, всі оті, шо спле; свою нитку я доведу до кінца.

Але прийшла на поміч Матір Божа з образів.

Та не хотіла довго помагати. Одної ночі прийшла та й сказала: „Більше тобі помагати не буду. Ходи зі мною“.

Л Ю Д М І Л А

Із споминів про Леся Мартовича

При кінці минулого літа мав мене відвідати в Русові мій приятель Лев Бачинський. У хаті підбілювали та прятали, чекалося на гостя.

Вечером, як стемніло, ненадійно прийшла до мене Людміла, наймолодша сестра покійного Леся Мартовича.

— П'ане Стефаник, може б ви мені допомогли що, аби мене прийняли до шпиталю в Снятині, бо я дуже хора, ревматизм мучить мене. Платити не маю чим, бо я дуже бідна.

І подала мені: *Certyfikat przynależności, mocą którego gmina Targowica stwierdza niniejszem, że Ludmila Krzanowska-Lewandowska, lat 46, rel. gr.-kat., stan: wdowa, zatrudnienie: zarobnica — posiada w tej gminie prawo przynależności.*

Добрі люди знають, як мало радости є на цім світі, та цей „Certyfikat“ і хора Людміла мене дуже засмутили. Багато літ минуло, як ця заробница, наймолодша між дітьми Семена Мартовича, зривала нам, гімназістам, найкращі яблука в їх гарнім саді. — Хатка біленька, на три кімнати, з рун-

дуком напереді, і пасіка ще, та достаток середнього господарства.

Батько родини Семен Мартович був писарем у Торговиці та в сусідніх селах. Чоловік наскрізь розумний і чесний. Оригінальне ціле його життя було. Вродився в бідній фамілії, прийшла мачуха і відігнала від хати. Служив довгі роки наймитом у господарів, сам навчився між людьми читати й писати і так він поволі увійшов між господарів, як рівний. Купив коло 15 моргів поля — очевидно, не зараз — оженився на Буковині і жив мирно, а навіть і вигідно.

Найстарша його дочка, Марія, одружилася з учителем Стефановим і виховала багато дітей, які все брали дуже жваву участь в українськiм житті. Друга сестра Леся Мартовича, Вікторія, віддалася за учителя Новодворського.

Одинак „Олесь“ учився в гімназії в Коломиї, а скінчив у Дрогобичі, і ми три, Лев Бачинський, Мартович і я, приятелювали з собою та ходили через вакації до Торговиці, до Серафинець (до Бачинського) і до Русова, до мене; і тепер я не можу забути того щастя, яке нам давав Лесь Мартович своїми геніяльно злосливими оповіданнями. Найрадше перебували ми в Серафинцях, бо мати Бачинського провадила дім вже на інтелігенську стопу.

Скінчивши гімназію, я пішов на університет до Кракова, а Бачинський з Мартовичем студіювали право на університеті в Чернівцях.

По всіх студіях почалася мандрівка Мартовича по адвокатських канцеляріях. Деякий час редагував „Громадський Голос“ у Львові.

Бачинський приїхав до Русова. Людміла, запрошена мною, прийшла також того дня. Сидимо всі троє, Мартовича заступає його сестра.

— Чого ви так посивіли, п. Стефаник, а чого ви так похилилися, п. Бачинський?

Ми махнули рукою. Це була відповідь на питання Людміли.

— Хата ця, біла колись хата Мартовича — розпалася, садок вирубаний впень, бджіл нема, діти хоровиті.

— З цілої родини — кінчила Людміла — я одна лишилася. Родичі давно в гробі. Мій брат і сестри також пішли на вічний супочинок, так і не маю нікого, ні ради, ні поради... І коби хоть могла пацятко купити!...

Нам обом безконечно сумно. Бачинський дає їй грошей, обіцяємо старатись для неї за твори її брата дістати які гроші на корову.

Мій Боже! Чи геніяльний письменник, покійний Лесь Мартович, не годен із-за гробу дати своїй сестрі корову?

— Ех, ви видавці та приятелі, читачі й не читачі, читаюча й нечитаюча українська громадо!...

М Е Ж А

Присвячую Миколі Хвильовому

— Господи Боже, із-замолоду то Ти рідше до мене приступав із моїм гріхом, а тепер ні годину не відступаєш. А я Тобі кажу, що ніц не желую.

— Шо ти старий говориш, та не гріши!

— Заберайтеси всі з хати!

Вийшли, і мати розповідає донькам, що їх тато вже сімдесят років має, що ослаб, що вже десять літ, як ледве чуто говорить, а тепер гримить, як грім, та з Богом правдається. Плаче мама і доньки плачуть. За хвилину тихенько всуваються до хати.

— Гріх гріхом, а я землі і тепер не дам. То він багатир, у него лани, та йде в мене брати ґрунт, хоче прожерти мою ниву. То я коло неї працюю та з кожного боку погледаю. А де будеки, та згинаюси і віполюю. Хребет тріскає, руки горе від будеків. А я вночі не годен розправитиси та язиком вілизати руки, як собака рану.

Стара коло нього христиться.

— Мої ниви на весну зелені, із вітром шепчут. А я прилегаю на ниву і декую вітрови, що він

є на землі, і землі, що вона родит. А розмова їх обоїх родила в міні молитву до Тебе, Боже, таку, що Ти ніколи не чув і за цю молитву то Ти повинен мені дарувати.

— Ей, тату, не говоріт таке!

— Говорю з Богом, заберайтеси мені з хати.

Знов виходять і знов потихенько вертають.

— Та як вона засне змордована, як та мама, що нагодувала діти та вкриласи білими пеленами, як лебідь крилом, то я гріхувавси прокидати сніг, аби не змерзла і не пробудиласи. Земля — Твоя донька і Ти повинен мені простити.

Стара плачучи похитує головою.

— Бере та й бере. А я косу під паху та єму у саме серце. Їж тепер землю. Відсидів, то відсидів у мурах, мій туск за землев не заржевів. Я прийшов і обіймав свої ниви, але богачі обходили мене здалеку, а Ти, Боже, приходив до мене ще із своєв каров. Я не відсварювавси, але я мав рихт.

Стара і доньки зачали голосити.

— Суки, вінесіт мене надвір, а самі лишейтеси в хаті.

І суки вийшли.

— То не мені рівня, як за межу наші справлели ворогови кулі і гармати. Молоді, як пінка, співають, як ідут на смерть. А ми позаду збираємо наших співаків та плачемо. Кровйов обкипіли вони, чорні від грязи, гвера з мертвої руки не мож вірвати... Лиш очи сміютси, бо нема мами, шоби

їх затулила. А я плачу та гадаю: „Доки ми ці сміючі очі, як перли, закопуємо, то й наша межа буде. І чому Ти, Боже, не благословив їх?“

— І відтоді я Тебе, Боже, не боюси!

— Ой, діти, молітси за грішного тата, він конає.

— Зараз буду конати. Аби-сте мені до деревища насипали землі і не вбирали. Я хочу лиш з небути, так як Наші... А Ти, Боже, як можеш, то прости, а не воля Твоя -- то жбурни мене в Твій вічний кремінал. Ти ж маєш пекло. А я вищому від Тебе скарги не занесу...

— Здойміт мене на землю, най її ще раз поцулюю.

— Ой, діти, наш тато вже сконав у грісі...

В О В Ч И Ц Я

Оце я вернув з похорону моєї приятельки з дитячих літ. Ледве витягав ноги з русівського, густого болота, а таки довів вовчицю до її ямки. В тонкі дошки її деревища груди землі дуже брутально гримали. Небагато нас було і всі дивувалися, що я між ними був. Та вони не знали, хто була вовчиця.

Як я почав ходити до школи, то вона у своїй наївності кликала мене до свобідної хати і просила перечитати їй звиток з бляшаної труби, щоби вона знала, що там є. Крім „Кнігініцьких“ латинкою я не міг нічого більше второпати. Аж геть пізніше, як я був в гімназії, той звиток показався шляхотським дипломом для родини Кнігініцьких.

*

До її убогої хати всі багачі, всі попи, всі жиди посилали на нічліг всіх бідних і заблуканих.

Зниділим і брудним шляхтичам вона казала:

— Не блукайте по світі, а приставайте до людей, бо люди не любле шляхти. Панщина навчила їх, хто ми є, і тому і я лишилася з голою шля-

хоцкою трубою. Ночуйте, я вас погодую, а рано йдіт між люди і приставайте до них.

А злодієві говорила:

— Ти, небоже, не кради, краденим не погодуєш-си, але йди просто і вбивай і ставай чоло до чола. Як твоє чоло розсиплеси, то нема утрати, а як богачеве впаде від твої ноги, то з гонором підеш покутувати. Я тебе переховаю, я тобі сорочку віперу й нагодую, але не наскакуй потайки на дурні маєтки.

А покритку з тяжких наймів у великих чоботах і з засохлими сльозами на молодім лиці потішувала:

— Ти, небого, не журиси, бо як уродиш файного байстрючка, то маєш силу; тебе бідну і так ніхто не озме, а він віросте дужий на твоїх грішних руках. Ти посивієш проклетя між людьми, а він віросте і обітре своїми кучерями гріх із тебе. Я вікупаю твою дитину, а ти подужієш, ти молода і заробиш на него. Не цокай чолом у мій поріг, а сідай на постели і проси Бога за свою дитинку.

Всіх блукаючих, всіх бідних, всіх нещасливих вона зодягала і кормила із своєї бідної долоні.

*

Перед війною вона розпустила своїх доньок по роботах у світ, а було їх багато. А сама дальше приймала всіх грішних людей, дезертирів, злодіїв, калік і дівчат з грубими черевами, шугала поміж сусіди, як вовчиця, щоби нагодувати своїх безта-

ланних гостей. А як війна кінчилася, то її доньки з дітьми почали сходитися до неї. Зяті були прусаки, москалі, поляки, італіяни з неволі й українці з німецьких таборів. Старій вовчиці дуже тяжко було їх годити в малій хаті. Під чорною Матір'ю Божою вони забирали місце для своєї нації. Вільгельм, Франц-Йосиф, Николай, Шевченко, Ленін і Гарібальді допоминалися в тій хатині домінуючого місця. І серед шаленого крику і бійки нераз попадав на землю Вільгельм, або Микола, або Ленін. Тоді моя приятелька злізала з печі, ховала портрети в пазуху і вночі прибивала цвяшками назад до стіни, щоби жаден зять не бив доньки.

По війні всі порозходилися, лиш лишився внук від німця, бо батько його поїхав до свого краю, а його мама лежить тут на могилі.

Німчика я нераз бачу, як завертає чужі вівці і тоді іду до його хати і бачу через вікно, як мирно під Матір'ю Божою примістилися царі, революціонери і поети.

ДАВНЯ МЕЛОДІЯ

Я з сестрою у білих сорочках сиділи на печі. Мама, ще дуже молода, чекала на братів. Її біломережані рукави радуються, що покривають її міцне тіло.

— Діти, як прийдуть братя, то не пустуйте, а тихонько сидіть, там на горні є медівники і цукор. Беріть собі кілька хочете, лиш будьте чемні.

Небавом перед вікнами ми почули скрегіт великих чобіт на морозі. Гураган давньої мелодії вирвався з дужих грудей. Іде коляда про лицаря, як йому дорікає його вірний кінь:

— Продаш ти мене, згадаш ти мене...

І оповідає той кінь своєму лицареві, з яких то побоїв він його виніс: і з половецького, і з турецького, і з московського.

Рефрен української історії мужньо звучав у того коня:

— За мнов гармати, як грім гриміли...

Тих гармат я збоївся та засунувся назад на піч. Але з жалю за конем я розплакався, а Марія ка-

зала: „Ти все дурний“. За це дістала від мене по-
під ребра і сама зачала ревіти.

Мама ледве нас успокоїла.

Увійшли брата до хати, на столі стояли колачі
такі великі, як вони. Колядують мамі, колядують
Марії, а за мною на печі все гармати, як грім,
гримлять і я гину побачити того коня, бо то був
кінь інший, як оці наші, що тягають плуг.

— Брате Семене, то ще ми заколідуємо твому
хлопцеві.

— Прошу, панове брата.

Ой рано-рано пан Василь устав,
При першій свічці личенько вмивав,
При другій свічці суконки вбирив,
При третій свічці коника сідлав.

Я чув себе вже в сідлі і твердо постановив ні-
коли свого коня не продавати.

— Ходи декувати братам.

Взяв мене на свої руки і я цілував кожного
з них у залізну руку. Як заплату, я діставав від
кожного грейцар, а як моя долоня вже не могла
змістити кілька грейцарів, то моя мама забирала
їх у червону хустку.

Мені від цілування аж губи спухли, та я таки
всіх доцілував, а тато заніс мене на піч.

Я щасливий заснув, з кулачка розгубив братні
гроші, але гармати, як грім, гримлять до сьогодні
за мною.

СЛАВА — ЙСУ

Присвячую Семенові Зінкевичеві

I

Я знаю Снятин від року 1881, як мене післали там учитися у другу нормальну клясу. По школі я вилазив на найвищу яблуню у сусідів-міщан і довго дивився на Русів, але його ніколи не бачив, бо він у долині. Моя мати приходила до мене і давала „шустку“, щоби я не вилізав високо на деревину, бо можу розбитися, а Русова одноко не побачу.

Директор школи, як я мав до нього діло, не дозволяв мені іти з ним разом, лише з-заду за ним.

Я дуже дивувався.

Мій сусід у шкільній лавці Тавбер все приносив до школи оселедці. Ми оба так пересякли оселедцями, що учитель тікав від нашої лавки, а моя мама, як прала сорочку, то казала: „Боже, чого в тій школі бочки з оселедцями?“ Тавбер тепер у Відні має магазин колоніяльних товарів і їсть солонину і шинку.

Міщанин, в якого я був на квартирі, одного вечора розказав, що царя московського вбили. Я тоді не був монархістом і це мене ані трошки не зворушило.

Видко, що я тоді мав нещасливу фізіономію, бо як ішов на ринок шукати мами, то діставав від незнайомих жінок яблука, обарінки й цукор.

— На, небоже, це за мого Іванка, або Василька.

Всі ті дарунки я збирав у пазуху, а як уже здібався з мамою на ринку, то вона зараз сідала зо мною і вперед перебирала моє волосся, чи нема де „нендзи“. Потім цікавила її віддута пазуха.

— Хлопче, де ти це набрав, чи ти не крадеш?

Як я об'яснив мамі, відки стільки добра в мене набралось, то мама сказала, що за кожний обарінок і яблуко треба молитву говорити. Я так не любив говорити молитви і митися, що від милосердних жінок я тікав, як заяць.

II

Давні роки минулися у гімназії коломийській і дрогобицькій. По матурі я знов зблизився зі Снятином, треба було міщанам читати реферати, організувати товариства.

Міщани були завзяті і подобалися мені. Час університетських студій у Кракові не перервав моїх зв'язків з міщанами. Декілька часів в Снятині сидів стало Кирило Трильовський і Лесь Мартович.

Міщани говорили, браталися з мужиками і робили партію радикальну. Вибори, маніфестації. Старого Грицька Запаренюка тягнуть жандарми під арешт, виборці-українці на ринку Снятина присягають вічну любов Україні, жандарми розганяють.

Трильовський впроваджує до Снятина тисячу січовиків у червоних лентях, польське правління непокоїться, та нічого не зажадує.

Загальне голосування. Стаю кандидатом від радикальної партії до віденського парляменту. Мушу виголошувати кандидатські промови (хай мені боги дарують у своїй великій ласці цей великий гріх) і виходжу послом. Більшого упокорення не знав я, коли вислухував промови моїх колегів у парляменті. Без знання мови, без програми, без темпераменту, все те робило на мене вражіння штубаків із першої кляси. Якби не чотири наші бесідники з клубу, які виголошували промови і розумні і гарні, то дійсно треба би було соромитися за українське представництво.

III

Я став головою філії „Сільського Господаря“, головою філії „Просвіти“, головою повітової управи радикальної партії і ще більше голов було в мене на шиї. Перед тисячами слухачів реферував про союз України з центральними державами з Берестя Литовського. Поляки знижили-

ся й говорили кожному будячкові „Слава-йсу“. Я їх успокоюю: „Не бійтеся, ми лиш ваш ґрунт заберемо, а самі ви будете жити, як у раю, без податкових тягарів. Все те хай тверді мужики забирають на свої плечі.“

Війна. Львів наш. Мужики тікають з фронту. Треба покидати Львів, починається велика траґедія, яка дотепер триває.

IV

Тепер я ходжу по Снятині, купую щонайдешевше і вже ніхто з мужчин мене по дорозі не задержує. Одні з них пішли в підземелля, у ясний сховок, другі гріються на сонці теперішніх можливо-владців. А мене вітають лише жінки словом „Слава-йсу“. Лиш вони одні пам'ятають ще мене і я їм вдячний.

— „На віки слава“ жінки!

С Е Р Ц Е

Присвята моїм друзям

I

Моя матір Оксана казала мені:

— Хіба я покритка, а ти байстрюк, що тікаєш від мене.

І я вернувся до неї.

— Мій батько Семен колисав мене на руках вже великим хлопцем цілу ніч, а рано молотив, — сильний був.

— Сестра Марія у „Вечірній годині“.

— Сестра Параска — мій безмежний жаль.

— Брат Володимир — з очима ангела.

— Брат Юрко — добрий у своїх блудах.

— Кирило Гаморак, приятель, старший від мене на сорок років сказав: „Не пиши так, бо вмреш“.

— Євгенія Калитовська — мій найвищий ідеал жінки.

— Іван Плешкан — поет, що заскоро вмер.

— Іван Франко поставив мене малим наслідником своїм.

- Євгенія Бачинська — моя перша любов.
— Михайло Павлик — побожність до людей і до ідеї.
— Леся Українка — найбільша поетка і моя провідаторка в Києві.
— Софія Морачевська — пані, що навчила мене любити Русів і правду в собі.
— Лесь Мартович — мій хлоп'ячий сміх і смак генія.
— Моя жінка Ольга — найбільший мій приятель і мати моїх трьох синів.
Не ломи ребро, моє серце, я вже скінчив.

II

- Лев Бачинський до себе найбільше суворий, а від хлоп'ячих літ все моє погане забув.
— Анна Данилович — пані, яка своєю безмежною делікатністю і інтелігенцією коло себе все ушляхотнює.
— Степан С.-Стоцький плакав над „Синьою книжечкою“.
— В'ячеслав Будзиновський друкував мої перші мініятури під шибеницею в „Праці“ — і нікого не повісив.
— Вацлав Морачевський — моя дорога у світ.
— Станислав Пшибишевський, сам великий, і його великі товариші навчили мене шанувати мистецтво.
— Богдан Лепкий — найбільше перечулений

пост минулого і я все хотів би за те його цілувати, та боюся банальности і тоді кусаю.

— Микола Заячківський все грозить мені судом за довги в „Народній Торговлі“, а про довголітні борги в нього ніколи не згадує.

— Микола Шухевич дуже мене дряпає, а кожний мій свисток записаний держить у своїм столі.

— Іван Семанюк каже: „Доки буду тебе боронити за довги перед судом і ще свої стемплі додавати?!“

— Юрко Морачевський віддав би мені свою молодість, аби схвати мене в ній від бруду світа.

— Олена Плешканова — рідна сестра моєї покійної жінки, вірна моя приятелька в біді. — У війні і по війні дала буйний ріст моїм трьом хлопцям:

Семенові,
Кирилові,
Юркові.

Заспокійся, моє серце, бачиш, як багато маю помічників.

Г Р І Х

Думає собі Касіяниха, що то буде. Чоловік вчора вернувся з фронту, напився води, і спить. Чути від нього саджу із колійового вугля. На горні блимає каганчик. Коло неї з одного боку раз-по-раз розкривається величенька дівчинка шлюбна, з-перед війни. А московський байстрюк раз-по-раз шукає грудей. На стіні відбивається її кругла грудь, як гора, а губи байстрюка виглядають на стіні, як пажерливий змій. Думає вона собі: „Цей хлопець, як опир, вітегнув в себе всю мою жіночу честь і ще всю мою кров вітегне“.

*

— Як же ж то буде, як чоловік встане, то-то буде ці довгі кіски обмотувати коло своїх рук, то-то буде волочити моє біле тіло попід лави та попід сішки. А потім притегне до порога, і тіло лишитси в хаті, а голова брикне до хорім, аби кров з неї пси лизали. Так, суко, будеш покутувати гріх! А це моє щенетко пропаде у бруді й нарузі, ніхто йому сорочини не дасть, а як, не

дай Боже, віросте, то буде блукати без мня наймитюгою, навіть не буде чути про свого батька, який на широкім степі нічо про него не буде знати. Мій Боже, чого ти мене так тяжело скарав, шо-с відобрав мені розум, як він дививси в мої гарні очи і моїми косами напихав свої пазухи у шинелю. Ти, Боже, винен, бо Ти відобрав мені розум. Моргаєш на мене ясними зорями і смієшси. Будь такий проклетий, як я!

*

— То моя мама стояла два дни коло одвірка смутна і скривджена на свої чести, а мої сестри слозами прали пелінки байстрюкови. А батько не входив тижнями до хати, лиш надворі їв свій сухий кавалок хліба. Піп у церкві проклев мене, люди минали мене. Такого тегару скала на собі не здержела би. І я лиш тому не скочила в Дунай, бо мій байстрюк шовковими очима сміявси до мене.

Вона вхопила дитину, притиснула її до себе та приповідала:

— Хто би мені дав таку міць, аби я тепер війшла надвір, аби-м віострила ніж та встромила йому в саме серце. Ой, Боже, ти даєш принуку до гріха, але не даєш сили змити гріх. Не вб'ю тебе, небоже, хоча чую в собі мус, моє серце тресеси, як павутина на вітрі, ох, коби я могла віймити своє серце і запхати тобі його в горло, аби ти вмирав, з двома серцями, а я без одного.

Рано.

— Це чія дитина?

— Та знаєш, що не твоя, лиш моя.

— Та й цу вігодуємо.

— Ні, я не хочу, аби ти мої діти годував, я собі сама погодую.

Вона притулила до себе хлопця залізними руками, думала, що бахне сокирою і воліла, щоби вперед сама загинула, щоби не дивитися на судороги маленьких ручок.

— Ага, то ти баба, чоловіче, то ти не жертуєш, то тобі легко нести ганьбу своєї жінки.

— Ти знаєш, що відколи я стала курвою, то до мене дзвоне у вікна всі хабалі, я тобі білше не жінка, такої жінки тобі не траба.

— Лишаю тобі Катерину, вона величенька, вона твоя, я собі піду гет з моєв дитинов.

Із скрині вибирала своє віно. Для себе взяла дві сорочки і кожушинку.

— Це решта, — каже, — для Катерини, вона дуже розумна і чемна, тобі з нею буде дуже добре.

Вона йшла вулицею з дитинкою.

За нею мати і батько, і сестри, і сусіди всі кричали:

— Не йди, не йди!

Але вона майже бігла, і як вийшла на гору, і зобачила стовпи високих гір і ясні ріки, то глибоко відітхнула, дала грудь синові, і шептала:

— Гріху мій, гріху, я тебе відпокутую, і ти в мене віростеш великий, мій синку.

М А Т И

Стара Верижиха підперлася високим костуром, йдучи до своєї доньки. Думала:

— Осінь богата, горобці ледви літають, такі повні, а навіть бідні діти потовстіли.

— Слава-йсу!

Сіла в доньки на лаву, та тихо сказала до себе:

— Але ж бо файна.

— Та що ти донько робиш, та чому ти за хлопця свого забула, що дідови з рук не злазит і робити не дає?

Катерина затряслася, як осиковий листок перед бурею.

— Донько, підпали вогонь та звари мені тої московської гарбати, бо, чую, помічна дуже.

Вогонь горить.

— Та покажи мені, доню, ті дарунки, що подарував тобі той великий москаль.

— Ой, мамо, я негодна рук від себе звести, отам ті дарунки!

Верижиха своїм костуром стягла з грядок шовкові хустки та спідниці та тоненькі черевички та

полотна рантухові, а перли, що розсипалися по землі, розбивала костуром. Стара сіла перед піччю і кидала в вогонь панський крам, один за другим.

Катерина дрижала біла, як стіна в куті, і держалася руками стола, аби не впасти.

— Твоє курвинство вже згоріло, коби-м і тебе могла запхати у той вогонь, але-м стара та не міцна. То твій чоловік обтіскує з себе вуши та тегне гармату з болота, а ти свою дитину кинула в мене на постіль, як сука, та футиши з московским офіцером. Сидиш з ним в колясках, як пава, люди ховаються від твоїх поїздів, а їх колеса їдуть поперез моє серце. Ти заткала у мій сивий волос смердечу квітку ганьби.

Вогонь потах.

Тепер стара вилізла на постіль і здоймала з грядок мережані та вишивані сорочки, коверці всілякі, рушники забирані і тонкі полотна.

— Катеринко, нарабований жидівський крам пішов з димом, а це твоє віно старала-м чистими руками, як прийшла-с на світ.

Мати гляділа, як кат, сівши на купу віна, а донька розхилила великі очі, повні гріху, але осяяні ласкавим небом.

— Житє твоє, небого, серед нас скінчилось, ти чужа всім, насип оцес порох в московску гарбату і зараз спокутуєш гріх. А я тебе файно вберу, я тебе ще краще поховаю і затреш ганьбу на нас старих та на твої дитині.

Катерина від постелі попри стіл та попри лаву ледве перелізла поріг. Стара сиділа довго на прегарнім віні, потім встала, замкнула хату і йшла додому.

— Боже, не лиш ти право маєш давати кару, але й я.

У церкві і коло церкви всі люди її обминали, бо вона намовила Катерину, аби вона повісилася, а стара Верижиха гукала на них здалека:

— То як моя Катерина жила, то по сто вас приходило на день, аби казати, що вона цілому селови принесла ганьбу, що найліпші коні з москалем забрала, що справлела в кого гроші, що курвиласи в жидівських перинах і дзуркотіла краденими перлами. Мій старий тижнями не входив до хати, бо не міг клекнути перед образами, бо все вас була повна хата, аби нігтями роздрапувати наше серце, а тепер, як-им єї вісадила на гилю, то ви вже милосерні. Чого ще хочете від мене, дикі звірі? Як ще підховаю її дитину, то піду за нею, ви шельми!

Накинула на шию мотуз і з довгим костуром, самотня, дорогою пішла додому.

РОСА

Присвячую „Просвіті“

Старий Лазар досвітком сапав грядки. Досвітні пасма витягали сонце на землю, а Лазар потрясав сивим волоссям і, спершися на сапу, усміхався, бо дуже любив цей ярий переддень. В сутінках світанку він все малював будучність своїх дітей, внуків і правнуків.

Тихо, птахи співають, а роса їсть ноги. Але цю росу кожда стеблинка так радо двигає на собі, мов божий трунок.

— Ей, ти росо, їла ти мене від дитини; я коло овец плакав від тебе. А як був молодий, то мусів підкочувати білі штани, йдучи від дівки, шоби мама не сварила, а як став газдою і заходив в збіже косити, то ти жерла мене і кусала і боронила перед косою кожде стебло, аби їх ще завтра напоїти своїм різким напитком, але восени ти найгірша, бо забирают від тебе все, кому ти шодня лице мила. Ти так як мама, шо не дає своїх дітей.

— Ото-м си, росо, находив по тобі, ото-с мене си наїла, але твоя їдь була як мід, шо щипає

і смакує. Я тебе сімдесят років не проминув ані одного дня, я все чекав ясного сонця і воно велике та ласкаве вісушувало мене, а тебе, росу, забирало до неба, шоби вечером зливати, як умліває вся травинка. Ти, Боже, поливаєш всю землю росою, так як ми росадник. Ех, ти, божа водице, ти давала дужість і здоровле пшеницам та житам, але і я був від тебе дужий та різкий. Баную дуже, шо ти мене не будеш заросювати, як ти, світе сонце, родишси.

Глянув на свою білу хату.

— О, я з тебе, мій палацу, тихонько дуже вихожу, аби не будити купи внуків. Вони так файно спле, порозкидаються, шо гріх рипнути дверима; їх сон світий, бо їх Бог взев на свої коліна, на колінах божих вони ростут. А стара зараз за мнов встає, накриває діти і ходит тихо, як кітка, та лагодит їм сніданок. Мій ласкавий Боже, чим я годен відплатити Твою ласку? Ти мене своїм сонцем, дощем і бурею тримав у силі довгі роки, аби мої діти і їх діти жили і росли!

— Але внуки інші, як давно були, в них книжки, в них співанки інші. А дурна стара радуєси ними та будує Україну; здуріла стара від внуків. Видурюют від неї гроші на театр та на книжки та тегают стару коробку по читальнях, а вона вертає з ними додому та радуєси, як дівка. „Мой, старий, каже, але аби ти видів, який козак наш Тома, у сивій кучмі, у синих гачах, а люди

плещут єму в долоні, а він так говорить як у книжці, а сорочка горит на нім. Їй, якби ти си хоть раз подивив на них!“ „Я, кажу, старий, що-би си дивити на таке і не винен тому, що ти з своїми внуками наново дівочиш. Але ти мені скажи, відки ти гроші маєш на кучми та на сине сукно, та на вогневі сорочки, бо ти така сліпа, як кртица, ти їм не вішила, відколи ти здуріла з тою Україною, то мені в мошенці все гроші хибують.“

— Але внуки не п'ють, не гуляють і до коршми не йдуть, а гудуть, як бджола: Україна, Україна. Малий Кирило підходить мене, як дитину: „Діду, діду, я прочитаю таке файне“.

— Та читає, та добре там написано, але я письма не знаю, а лиш через охоту малого сідаю з ним та потакую.

— Вони в мене чемні, най їх Бог благословит з їх надіями. Вони хоте нового, на то вони і молоді.

З цих дум вирвало його сонце, що зійшло, як золото, і стара, що кликала на сніданок.

— Ти вічне сонце, ти знов благословиш мене на сніданок. Та-м слабий; роса, твоя донька, не має вже на мені шо пити, самі кости. Але в мене внуків багато. Роса має кого обливати своїми перлами. А ти мамо наша, ясне сонечко, все благослови їх до сніданку.

Старий Лазар росяним листком обтер свої мокрі очі і пішов до хати між внуків.

ДУРНІ БАБИ

Присвячую політичним в'язням

Як то сталося, що жінки на ринку зробили не-дозволені збори, того ніхто добре не знає. Поча-лося від того, що стецівська жінка приїхала люта з Коломиї від сина, що сидить в криміналі.

— Мало-м під тими мурами не замерзла, не пу-скают та й решта. Хожу по морозі, душа в міні стигне, коби-м хоть з-поза ґратів уздріла єго...

Жінок коло неї вже більше.

— Питаєте, за шо сидит. А лихо єго знає — за газети. Уздрів через вікно жандаря та й запхав мені в пазуху якіс папері. А жандар обшукав єго до голого тіла, перевернув хату догори но-гами та й сів. Надумав, надумав та й каже мому чоловікови: „Ідіт за цев жидівков через дорогу, най зараз прийде“. Прийшла жидівка, а жандар каже: „Обшукай цу жінку, чи нема коло неї яких паперів“. І рихтіг, вітегла з пазухи ті папері, шо міні син дав. Жандар урадувавси, поперебирав ті папері та й каже хлопцеви: „Ходіт зі мною на по-стерунок“. Та й як пішов, то й до сьогодні. Питала

я, питала, розвідувала, аж чую, а він у криміналі в Коломиї.

Жінок щораз більше.

— А хоть би-м і замерзла, то їду до него, то в мене наймильша дитина, може він голоден, може его нендза їст, може за ґратами замерзає. Старий кричить, на кого решта дітей маюτσι лишити. А я кажу ему: „Як не хочеш завезти ід колії, то я, біг-ме, на колінах піду“. Вздрів, шо нема зо мнов шо робити, запрег коні та й повіз. Сіла я в ту колію, пудит, гадаю, зараз буду його видіти...

Жінок уже зібралася велика громада, вже й чоловіки позаду з батогами поставали і поліцай вже підслухує.

— Та нім я найшла тот кримінал, заки я там си добила, то най вас Бог боронит. Але графивси якийс добрий панок та й каже до мене: „Чо ти, жінко, під цим муром замерзаєш?“ А я плачу. Розповіла я ему, шо так і так, і він завів мене в середину до криміналу. Стегнули з мене протокул, як я си називаю, як він си називає, відки...

Жандарм пробував розгонити, але з бабами то так легко не йде.

— Та-м виділа сина, відай ним так, від коли він, не тішиласи. „І не журітси, мамо“, і веселий він і каже: „Тут нас сидит таких багато, нічо нам не буде; як який рік-два дістану, то ми молоді, та й відсидимо“. Отак він мене розважає. Дивлюси на ті мури, на малі вікна з ґратами та й кажу ему:

„А де ж ти тут, сину, годен два роки вітримати?“
Отак я з ним мінуточку побула та й „гай, бабо,
забирайси“. Але міні і це добре..

Тут уже зробилася баталія, жандармів щораз
більше, жінки не хочять розходитися, крик. Якась
карлівська жінка кричить:

— Ви хочете всі наші діти, шо в школах вчутси,
зогноїти по криміналах, аби потім мужиків запре-
чи в ярем.

— Ви наші діти порозгонили по всім світі, мій
утік на Україну та й не знаю, ци жиє він, ци
пропав.

— А мій гине дес у Чехах..

— А мій у німца, аби вам так легко конати, як
мені оплакувати мою дитину.

Жандармів щораз більше, крик росте. Чоловіки
вже пробують успокоювати жандармів, що це дур-
ні баби, що вони не знають припісу..

— То най лиш ті дві жінці виступлять, ми з ни-
ми зробимо протокул, а ці решта най розходять-
ся.

— Ех, ми знаємо ці протокули. Беріт нас усіх!

Чи там довго, чи коротко правдалися жінки
з жандармами, але за яку годину рушив похід жі-
нок під магістрат, а по боках жандарми. Мороз
скрипів і скреготів під ногами, а ззаду йшли чо-
ловіки з батогами.

Та кожда з них у червоній платині. Де вони
годні пізнати та й який дідько з тільки бабами
годен собі дати раду?...

І це була правда. До самого вечора жінки мерзли на магістратським подвір'ю, перемінювали на собі хустки, аби їх не пізнати, і не мож їх було вигнати. Треба було аж просьби, щоби їх відти позбутися.

А як розсипалися вулицями, то реготалися, як з весілля йдучи.

Звичайно, дурні баби...

Ш К І Л Ь Н И К

В громадській канцелярії купа неспокійних, крикливих жінок. Лише жандарм із карабіном сидить коло стола спокійно, і вїйт; на долівці за вїйтом у кутичку сидить дуже обдертий хлопчина й оглядає чорненькими очима публіку.

— І чого ви, жінки, хочете від цього бахура?

— Ми хочемо, аби его приперли, бо через него ані нам, ані дітем нашим нема в цім селі житя...

Закричали, заломили руки.

— Та кажіт. Тофанко, таже ви бігали до шандаря...

— А вам ще багато вповідати траба за цього байстряка? Він збирає малі хлопці по лугах та годує їх мухами та черваками. Писки їм напухають, спати через ті плачі не можна. Діти ему віносе, шо де в хаті подиблют. Він їст із циганами здохле мнесо. Такого ще світ не видів. Відколи мама его вмерла, то він здичів, ніхто его не годує, ніхто не обначовує, ніхто не обпирає...

А хлопець з землі каже:

— Це якас дурна Тофанка, та як маму прикидали глинов, то хто мене має годувати та обпирати? Шо де йму в руки, то зім, та й не голоден, шо де вкраву з плота, та й си вбираю. Б'ют мене, і добре б'ют, але я терплю. Як нема мами, то мус терпіти...

— Дивітси лиш на него, аби си скривив, аби плакав, аби си покаєв, а він ще змудра вповідає...

— Та кажіт уже, Тофанко, шо він наробив?

— Та віридила я свого Лукинка до школи, обмила, нагодувала, дала білу сорочку, а він собі каламарчик узєв та торбинку з книжками та й хліба в пазушину. А я чистю вовну перед хатов, нічо не гадаю. За якус там годину, ци пів убігає в ворота таке, як чорт, всілякими фарбами помальоване і плаче, аж крізь вуха си промикає. Лиш по голосі пізнаю, шо це мій хлопец. Вхопила-м на руки, занесла-м до хати, мию, б'ю, а він кричит. Рукави і пазухи в мене, як видите, закрашені всілякими красками...

Жінки оглядають фарби на сорочці Тофанки і міркують, чи фарба дасться відіпрати.

— Дитина захрипла від плачу та й вповідає мені, шо, як ішов до школи, цес копилюк перейшов єго лугами та й каже: „Так і так, Лукине, скинь сорочку, я тобі тіло намалюю всілякими фарбами. Хлопці будут за тобов бігати та й сміятиси“. Хлопец скинув сорочку, а він єго обмалював коло ставка всілякими фарбами. „Ану побігай“, каже,

„по лузі; як мотиль будеш“. А сам хапнув єго сорочку і поясок і все, та й втік в кукурудзи. Убравси, розіллєв по собі антрамент і пішов байстрило до школи...

Тофанка по цім нагналася до хлопчини і хотіла бити, та жандарм заступив його.

— А я вам кажу, шо ца Тофанка дурна. То вона гадає, шо я її боюси, як тут є шандарь та віт? А на дорозі я також не боюси, бо втечу, як вітер. А на ставу також не боюси, бо тругю в став. Та же я доста набрав бучя, доки навчивси розуму. Та мені кров йшла з очий, з вух, з горла, нім я навчивси розуму та нім ноги дужі стали. Я тепер можу від кожного втечи...

— Це, люде добрі, покаяніє. Та ви, віте, робіт шо з цим чомбараном. Та він нам діти розволочує. Та дивітси, як він мрігає очима, він нас всіх на сміх побирає. О, який з себе контетний!!...

— Хлопче, но, а є в тебе вуйко, або тітка, або якас фамілія?

— Та є. Є багато, але як в похорон забирали гобортки та полотна, то ще брали мене до себе, а потім били та й нагонили та й не давали їсти. То я мусів красти. Та як було тепло, то я собі спав в збіжю або в кукурудзах, а як студено було, то я ховавси в ясла перед худобу, а худоба має горечий дух та й дихала на мене. А хлопці давали їсти, а професорка дала кафтан, такий довгий...

— А піди-ко до его тітки, тої там під лісом. Кажі, аби зараз прийшла суди до канцелярії.

— Но, та й шо ви будете з цим байстрюком робити? Та карайте его, замикайте 'го, таже ми не-вільні діти з хати пустити.

— То карайте, я відержу. О, який зад збитий. Дивітси, таже тут всілякі буки поприсихали...

І хлопчина підняв сорочку і показував жінкам своє тіло.

— Дивіт, дивіт! Ні встиду, ні сорому... — загу-діли жінки.

— Йде вже его тітка...

В цей мент малий хлопчина заліз між ноги жан-дармові.

— Ой, пані шандарь! Ца тітка буде бити. Ца дуже б'є. Я все вижу в селі та й видів якос, шо до неї ходит тот Басок. То як я сказав, то вона бігла за мнов аж у сіножета та таков ковнев в мене попудила, шо мнесо вірвало. Ца би мене вбила. Бо жінки за ніц так си не гнівають, як за то, шо до них хтос ходит. Я за це доста бучя си набрав, а найгірше від свої тітки. Як від них украсти сорочку або солонину, то так не б'ют...

Усі жінки звернулися до тітки байстрючка, почали шептати між собою, підсміхатись.

— Пані шандарь! Я всьо знаю, де є в селі. Я знаю, де солонина стоїт; знаю, де карабіни закопані; знаю, де в жидів дзигарок стоїт, бо мене ніхто до хати не приймає, то я мусю ходити та й дивитиси. Ви можете мене й підвісити. Та я видів,

як підвісив Лесь свого хлопця ногами догори. Але потім таких було шандарів та доктор рубав та потім файно поховали. Лиш ці тітці мене не дайте, бо вона за того Баска дуже люта. Як до криміналу, то до криміналу, як шибеница, то шибеница, а я мусю сам давати собі раду...

ЧЕРВОНИЙ ВЕКСЕЛЬ

Треба розповісти про смішну подію Івана Гусака, колійовця. Чи він не вдався, чи прокрався, ніхто в селі добре не знає, але всі знають, що службу стратив та дістав кількасот злотих відхідного. Молодий був, вуси добре підкручував вгору, убрання мав панське, сине, подобався жінкам та вмів говорити по-польськи та, кажуть, по-німецьки і в селі мав свою повагу. А була ще в селі вдова, вже старша, пряха добра; мала хатину і недавно піч переклала, та було тепло взимі. До кожівки треба теплої печі. А що перше, то мала вузли з грішми. То Іван пішов у комірне до неї, зимою старав вуголь і трохи горілки і булок, а пиво вже пив сам на стації.

Робив таку політику, що мужиків не мав за ніщо, попам не кланявся та мав великий жаль до Польщі і до начальника стації. Та, видко, гроші мав невеликі, бо зачав присватуватися до своєї господині, Парасочки, аби цим способом дібратися до вузлів з грішми. Але у вдови — сім розумів, годила, забігала, до шлюбу повитягала зі

скрині такого плаття, що багачки зеленіли по снігові із зависти, бо це було по Різдві. Вони казали, що все це добро від них набрала, а весілля було гучне. Медових місяців довгих не було, бо Парасочка і вдова і тверда з натури та грошей не розв'язувала, а навіть не показувала. Щоправда, то нашила на чоловіка два селянські одіння, на свята і на будень, бо мала амбіцію, щоби свого чоловіка зробити газдою, аби не був ленкою, що все смердів олієм від ліхтарки та замазаний був вуглем та все ходив пити пиво. Він молодий, можна з нього зробити ще господаря та привернути до людей.

Та це Парасці не пощастило і вона свої надії сховала в скриню між вузли. Давала чоловікові щораз менше їсти, не дуже допирала сорочку, відпорювала гарні прошивки та пришивала старі до сорочки і на весну Іван вже не хотів сидіти дома, а Парасочка надумала інакше. Аби гроші не пропали, то купила в межу кавалок города, дозичила в жида дві сотки і з узору підписала вексель з ручителями. Поправиться Іван, то буде мати на чім робити, а ні, то її на старість хтобудь обійде за город.

Одного разу Парасочка вночі забила в п'яту такий заржавілий цвях, що спухла, як дуда, а треба нести векслеву рату до міста; вона брата не має і сестри не має, то вже кілька день перед ратою годувала Івана ліпше. Вона би намалювала вексель дома, а він пішов би з ручителями і за-

платив би. Іван покмітив, що стара вертиться коло нього і був цьому радий. Стара дасть гроші на рату, дасть на тринкар, налагодить добре їсти, а як жидові скаже, що стара не мала цілої рати, бо не встаралася, то може і пива випити і добре забавитися і стару за старі прошивки добре віріхтувати.

Осіннього досвітка Парасочка налагодила їди доброї і багато: хліб білий, п'ять злотих для ручителів і чоловіка на горілку, та ще для кожного по шклянці пива. Гроші для жида стояли на столі купками, добре пораховані. Парасочка зав'язала їх у вузлик, а гроші на трактамент всипала йому в кишеню, бо вбрався в колійницьке одіння. Харчі гарненько склала в писану тайстру, додала чистий шматочок сала і, як зачало розвидатися, пустила чоловіка в дорогу. Має повернути за ручителями і з ними йти до міста. Він так зробив, ручителі сказали: „Гай, гай, ідемо, ти наперед іди“, і так Іван подався лугами до міста.

Ішов, ішов, аж надибав двох жовнірів з гвєрами; якби не та писана тайстра, нічого би їй не було, а так сталося паскудне їй болюче.

— Марш, кабане, назад додому.

Іван зачав говорити по-польськи, що має платити вексель, що через те мусить іти до міста. Витягнув вексель з кишені, показував до очей жовнірам і не вертався. Та жовнір жовніром, чогось має гвер..., як відвернув руку, як загатив у зуби, то мало Іван ними не вдавився; виплював

у долоню і зуби і кров. Зачав кричати і з червоним векслем у руках та з писаною тайстрою на плечах зачав утікати. Сам не знав, чи взад, чи вперед тікає. Аж оглянувся коло моста і спам'ятовся, що він вже під містом. В роті пекло, зуби тримав у кулаці разом з векслем та, боли, вузол з грішми був у пазусі, лише треба було якось обмити кров та затамувати. Зліз до ріки, мив лице і полокав рот та намацував язиком порожні ясна. Став беззубий. Але відпочав на ріці, віддихався та й зараз думкою потішився: болять та переболить, в роті крім тих трьох зубів є ще багато, а гроші старої пропали, бо він не дурний признатися, що втік з грішми: жовніри забрали та й решта.

Він чоловік інтелігентний, то повернув до доктора Подюка, аби дав йому свідоцтво лікарське. Навіть заплатив за лікарську пораду, докладно оповів, як то було, показував на долоні зуби, та лікар піджартував з нього, бо, видно, подібний до інших людей, яким все смішно, як ближньому висиплюють кілька зубів з рота. На свідоцтві лікарським нічого не було написано, лише, що Іванові вибили, як казав, три зуби і що доктор більше нічого не знає. Як жид прочитав йому в місті це свідоцтво, то Іван сказав, що кинув гроші в болото, що таке свідоцтво пусте.

І побавився Іван в місті добре. Тракував і напоював знайомих ще ліпше, оповідав багато про свою пригоду і цілком вдоволений вертав додому.

Але як доходив до села, то дізнався, що тої днини били ціле село. Йому лишилося ще трохи грошей, то він вернувся в луг, заборнав їх під корч і так з писаною тайстрою, але без трьох зубів вернувся додому. Оповідав старій довго страшну історію, як його тяжко позбиткували, як забрали всі гроші, роззявляв рот аж по вуха і показував пальцем порожнє місце, де рано ще були зуби, презентував кривавий вексель, а тайстру дідько знає, хто спорожнив. Тому всьому лиш Парасочка винна, бо їй забагається міста, векслів. Парасочка зарюмала за грішми, але збоялася виходити з плачем перед хату, аби люди чули, так як треба би робити.

Вона цілий день надивилася на таке, що найі гроші пропадають. Але й вона була вдоволена потихоньки, що її пан так добре дістав від других панів.

У НАС ВСЕ СВЯТО

Як почали просити старого Палату та й врешті упросили, аби оповів їм, молодим товаришам, яку цікаву історію з селянського життя. З його білих вусів курилася іронія.

— Я вже маю вісімдесят літ та й живу мабуть вісімдесят літ отут на однім місці. Були такі часи, коли я був паном, тоді, як служив у дворі писарчуком під рукою економа. А були такі часи, що я не вилазив з церкви, як був дяком, і тоді говорив так, як всі попи говорять, боявся потім всіляких духів. Як був музикантом, чи то нечищена горілка, чи то нервові заняття по ночах з циганами, все те наводило перед очі всіляку нечисту силу. Отак сидиш допізна з молодими парубками, байка іде така безконечна і страшна, що святі на образах ховаються у свої яскраві шати. А сопілка висотує з грудей такий сум, що молоді парубки хилять дуже широкі плечі додолу і брудними рукавами обтирають сльози, а потім складаємося на око горілки та посилаємо найсміливіших двох або трьох до корчми. За ними тягнуться всі чор-

ти, визвані в хаті, там їх так багато, як на весіл-лю. А по дорозі пристають до них страхи з-під мостів, з нечистих місць, злітають з тих деревин, де повісився хто, йде з парубками ціла банда. То вже як отворить арендар, то розливає зо страху горілку, бо руки йому трясуться, бо цих парубків ловила нечиста сила аж під його двері. Розповідають так докладно про тих дитьчиків, що все були існіські такі, як арендар. Жид рахує гроші або й без грошей вигонить їх з хати і засуває двері на всі спусти. Нераз заходили, як жид дуже скоро гасив, до його курника та що попало, тому крутили відразу в'язи. Гуска — не гуска, курка не курка. З горілкою і добиччю приходили веселі, бадьорі, здається, що чорти не хотіли брати участі в каригіднім ділі і вже не приходили з парубками до хати. Заслонювали веретами вікна, на сопілці не грали ані не співали, але ломили сусідські плоти, і піч незабавки гуділа від червоної полуміні. Господиня і сусідські дівки поралися та варили м'ясо, господар хати шукав келішка, але великого, і все йшло скоро вперед. За півтори години сиділи всі коло стола, пили та їли, але байок не вповідали. Дисципліна була коло стола велика, найдужчий мав власть і карав, хто лиш голосніше крикнув. Як різне по морді, то й кров ллється в порцію. Так мусіло бути, бо буки тоді ще давали. Піде злодюга-жид до війта, нанесе горілки йому, а той збере радних і, як знайдуть в хаті при забаві, то найменше по двадцять п'ять

буків дістане кожний. Як бачите, дисципліна му-сіла бути, небезпека перед ворогом велика...

— Та пийте ж цей чай, горілки тепер нема та й не можу пити, а ви не парубки, але учителі з ви-сокими пенсіями.

*

— А за теперішні часи, панове колеги, дійсно тяжко вам до забави розповісти. Я учителював по своїй кар'єрі музиканта довго, тридцять п'ять ро-ків, привик до неписьменних мужиків, то були ді-ти і їх міг хтобудь повернути в свій бік. Ще боя-лися дуже панщини і панів, жидів отак не мали за ніщо, сміялися з них. Потім зачали заводити товариства тверезости, бо дуже стали ґрунти тра-тити. Зайдуть до мене, до школи, вийт та й радні та й пленіпотенти, повигонять дітей зі школи, по-розсідаються в лавки і п'ють та співають, що аж заля шкільна, п'ять метрів широка і п'ять довга, вилазить з вуглів. Досвітком приходять жінки шу-кати чоловіків, намовляють їх додому і намовля-ючи сідають та п'ють горілку з ними і знов на двадцять чотири години є мішане товариство. То тут аби вже був професор університету, то не ви-держить довше, як добу, так, що я не раз вставляв з-під лавки, а на лавках, на катальозі валялися не-доїджені оселедці, кавалки сала, а чути було го-рілкою катальоги ще з місяць. Не то, що тепер, панове колеги. Збереться бувало рада і ухва-лить: „Так і так, це професор нелюдений, він ді-тий нам не вчєє добре“, зберуться до старости,

вернуть з папером, но і дадуть пару волів, заладують тебе з родиною і їдь в інше село годитися: кілька корців збіжжя дістанеш, кілька дров, чи маеш псалтир читати в церкві, чи цілу службу співати. Мұка була, і тому треба було і пити, і терпіти, і вонітувати разом. Та, як кажу, прийшла тверезість, а потім парасолі, а як підросли хлопці ті, що навчилися читати, то й книжечки і газета, наука Наумовича, змінювався селянський світ, та поволі. А потім вибори та хрунівства та „Січи“, вже ні панів, ні жидів ніхто не боявся. Йшла така велика лава в червоних стяжках, що всі вступалися з дороги.

*

А найновішого інтересного я небагато годен розповісти. А отут дивіться через вікно. Це такий кутик мого села, навіть має назву. Цей кутик під панським лісом. Ліс шумить, навіває в душу всілякі забаганки; то платви треба, то оголоблів до саней, то молоді смерічки на деревце весільне, багато люди потребують ліса. А з того ревізії по хатах, процеси, кошти і кримінали. Тамті кути села не мають тих лісових навичок, а ці одідичили по предках. Дідичність, як знаєте, річ тяжка, аби її злизати параграфом. Десь давно по другім кінці села, того вже відси не видите, то був великий став, то там довгі роки, і я пам'ятаю, ще валялися сіті та неводи, але то давно, здається, що і той кут ставовий мав свою дідичність, але став

висох та й діличність також. А тут ліс росте і діличність. Через то цей кутик, перед вікнами в мене, дивний є, розпроцесований, розжертгий, щодня ліцитації, бо такої зажертости між властями і мужиками я не тямлю. Селяни всі ненавидять від маленького урядничка аж до великого, я того, що тепер, ніколи не бачив. Йде боротьба безпощадна і отаку вам забавну історію скажу: Я вже і очей добрих не маю, але дивувало мене то, що майже щодня бачу вулицями людей святочно вбраних. І хлопці і жінки і діти. Чи пам'ятка, чи яке церковне свято, забогато свят. Питаю свого старого сусіда: „Даниле, а кажіть, чи таких багато свет у вас настало?“ — „Ге, пане навчитель, такі светошні чеси настали, бо видите приходе з дзвінками пани та всю одежину хапают, котра добра, а коло церкви стоїт наш вартівник. Як лиш вздрит бричку з панами то біжит щодуху на цей кутик. Все, шо жиє, кидає з рук роботу і вбираєси в светошне, а на постели та й на лаві все дранте стоїт так, шо пани то в руки не хоте брати. Отож пани спаціруют та й мужики спаціруют, та й таких свет у нас кілька раз на тиждень, бо Бог знає до кого прийдут. Оден за кримінал, оден ручев, тепер межи людьми нема реду. Зразу то ховали в такого газди, шо він без мотилиці, але прийшли такі зрадники, то як напали пани на того газду, то вівезли відти шос сім фір найкращої одежини. А шо млинків, січкарень і возів. Зойк під небо був, але не помогло, то відтогди,

пане навчитель, як пани є в нас, то мужики светкують і ходе по-світошному. А ви фасуєте пенції, то можете ходити подерті.“

*

Так, панове колеги, це є найцікавіше, що я вам мав вповісти, а більше нічого не знаю, бо вже-м дуже старий, но, і дурний.

Г Р І Х

Вдова Марта давно хора, хоче вмирати, бо закликала до себе свої дві сестри і приятельки. Гості посідали на лаву коло постелі і під вікнами, а Марта з подушок каже:

— Не набула-м си на цім світі, не натішила-м си, а нагрішила-м... Дохтор каже, що кожда моя година дарована, та тому вібачейте, шо-м вас закликала від роботи.

Відкинула від рота жмут сивого волосся, роззявила білі губи, аби надихатися.

— Смерть, сестри, болюча, а моя смерть проклетя буде навіки межи людьми. Гріх маємо такий, шо ні мій чоловік негоден був вітримати, ані я, жилага баба, негодна-м го донести до краю.

Роззявила рот і пальцями хльопала з миски воду в нього, аби могти своє сказати.

— Знаете, шо-м кликала ксьондза вже кілька раз, аби сповідатися, та її сповідала-м си, але правди-м не сказала, відай, тому, шо шелестит на нім риза, або тому, шо дуже дивитси в очи, або тому, шо язик не повертаєси... Сказати другому

свій гріх, людський гріх, такий гріх, що всі люди ним грішні, але аби мій сказати, то траба зуби розважити червоними кліщами, аби палахкотіли, як ладан на Різдво...

Її сестра Марія підоймила голову з подушок та заспокоювала, приятельки поспирали руки на коліна і пігнулися.

— То вже вам буду сповідатися, бо видите, яка-м суха, то в найбільше деревище не влізуси і таке гирке тіло земля негодна пролігнути... Хлоп все від баби слабший, то мій чоловік лиш рік вітримав, а я вже роки. Ми мали спільний гріх, та він по році лишив мене саму, аби-м го двигала без него, а то й моя пайка така тяжка, що залізо під нев пішло би в порох...

— Ми обоє спалили село, знаєте? В саме полудне пішло кровйов попід небо, кров заслонила ясне сонце. Нашої хати якос не доцегнуло. Він, аби не кричети, сипав порох у рот з землі, але зойк з серца роздував порох з рота, то він сів коло коновки з водов та й тримав заєдно повний рот води, а потім викидало з него воду, а він знов пив, або не кричети... Село курилося, почорніло, чорні люди голосили, а він сидів коло води добу, чорний, мокрий, склонивси та й заснув в болоті. Хотіла-м го стегнути на сухе, та як ні вдарив коновков, то й я легла в болото коло него; так си належело.

Всі жінки посхоплювалися з лав, гляділи на Марту здурілими очима, стояли, як з дуба витеса-

ні. Сестра не втримала голови, пустила. А хора носила долонею воду з миски в рот та не доносила. Розливала по пазухах.

— То ви лиш від цієї мови ніби дураєте, що-сте тверді мужики, а як таку сповідь перед чужим ксьондзом тримати... А хоть би-сте про мене і зараз всіма дорогами по селу порозбігалиси, то я вже не боюси, а хоть дзвоніт на гвавт в дзвони, то я також не боюси, хоть ні тегніт всіма дорогами по груді та закопайте розтресені кісточки по нечистих місцах селом, то вже я лекшу мuku буду мати, як тепер. Цес гріх я вже двигати не годна. Маріє, душуси, підопри голову, най докінчу сповідь. Чи пече ца голова, як смола, в руки?

Жінки мовчали. Від цієї тиші оглух би навіки дзвін.

— А зайшло з цього. Як прийшли до села вже по війні, то повісили чоловічого брата, що дес був довго на Україні. Ми его відрубали з чоловіком та привезли в рантухах додому та споредили парубка, як паву, але язик негодни були заправити в рот. А мій дурний вхапив ніж та хотів відрубати. Добре, що-м руков сперла, розрубав аж по кістку, а як закривала-м лице его братови червонов платинов, та моя кров закровавила платину, то дала-м другу. Ви знаєте, шо мій чоловік від похорону замовк, не сказав відтогди ані одного слова, ходив селами та розшукував братних товаришів з тої війни, а потім тоті товариші прихо-

дили до нас та гостилиси. То якіс такі люди, шо револьверами грают до данцу, шо в кожді кишени мают бомби, шо якіс блискучі ножі ховают помежи ребра, таких ніхто не видів. Кажут, шо нагнали нас з нашої землі, шо будем міститиси на смерть, а жите наше фурети будем ворогови під ноги, як вушиву сорочку на війні... Та тут і нахвалили, аби спалити двір. Та й підпалили з моім чоловіком. Та панови нічо, а половина села розсипаласи на сажу.

Марта простягнулася і заперла очі, жінки приступили до постелі, обливали водою, та вода спливала з лица, як з каменя. Марія здоймила з сволюка жовту свічку і всі шукали сірників, а як засвітили, то поклали до Мартиних рук і вона ожила.

— Я ще не вмерла, але зараз буду вмирати. Коби вмерло зо мнов і сумліне моє! Це Бог добре вчинив, шо сумліне не говорит голосно. Най си сховают товариші мого чоловіка з бомбами і револьверами. О, то як сумліне заговорит, то такі слова палючі в кожді жилці, шо ті слова скалу розсиплют на дрібен порох. Найстрашніше то слово від сумліня. Я тих слів ніколи не знала, ніколи-м не чула. Відки вони си в міні взяли, це лиш Бог міг пустити своїми руками в мене. Блискавка по небі не така страшна. То слово то проклін, який задушит всьо, шо на землі жие.

— Марійко, буду вмирати. Кажи людем, най собі розберут мій маєток і мого чоловіка. Я їм

нічо пообвнити не годна, а на споді в скрини є карточка від товариша мого чоловіка. Дес з далеких країв пише, що прийде до нас двоїх, уже волних. Там є знак до него. Напиши йому, що такого, як ми наробили, ніхто не здержит на собі, шо-м від того повмирали. Тепер давай свічку, я вже не ожію.

Примітки

1. САМОМУ СОБІ, 2. У ВОЗДУХАХ ПЛАВАЮТЬ ЛІСИ..., 3. ГОРОДЧИК ДО БОГА РИДАВ..., 4. ПІД ГОРОЮ КОЛО ЛІСА..., 5. РАНЕНЬКО ЧЕСАЛА ВОЛОССЯ...: В листі до Вацлава Морачевського з травня 1897 р. Стефаник пише про посилку в листі сімох „образків“. Ці сім образків це поезії в прозі і перша редакція кількох пізніше опублікованих новель, а саме — подаємо за нумерацією Стефаника: 1. У воздухах плавають ліси... — поезія в прозі, 2. Над його головою голуб... — перша редакція новелі „Портрет“, 3. Городчик до Бога ридав... — поезія в прозі, 4. Йшов з поля... — перша редакція новелі „Діти“, 5. Під горою коло ліса... — поезія в прозі, 6. З хорім надвір... — перша редакція новелі „Виводили з села“, і 7. Раненько чесала волосся... — поезія в прозі з присвятою (Вацлавові), очевидно Вацлавові Морачевському. Крім цих сімох „образків“ Стефаник у тому ж листі вислав також поезію в прозі „Самому собі“, яка не має нумерації, а яку з огляду на її програмний характер подаємо як першу. Автографи листа і поезії в прозі зберігаються в архіві проф. д-ра Вацлава Морачевського у Львові, звідкіля їх передруковуємо. Перераховані вгорі поезії в прозі друкувалися вперше в місячнику „Радянська Україна“, Київ, 1941, травень, № 2, стор. 103—105, крім поезії в прозі „Під горою коло ліса“, що тут друкується вперше. Як виходить із тексту листа, Стефаник написав ці поезії в прозі на весні 1897 р.

6. ВНОЧІ, і 7. І ЧОГО ТИ, СЕРЦЕ МОЄ...: Ці дві поезії в прозі друкуються з автографів, що зберігаються в рукописному відділі Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка, Академія Наук у Києві. Поезія в прозі І ч о г о т и, с е р ц е м о є,... присвячена Ользі Гаморак, пізніше дружині письменника; написана вона в 1897 р. В автографі поезії в прозі В н о ч і під текстом є дата її написання: 1. VI. 1897 р. Обидві ці поезії в прозі появилися вперше в місячнику „Радянська Україна“, Київ, 1941, травень, № 2, стор. 104—105.

8. СИНЯ КНИЖЕЧКА: За неопублікованим спогадом Деніса Лукіяновича п. н. „Невідоме з біографії В. Стефаника“ прототип цієї новелі п. н. „Форналь Антін“ появилася друком ще в 1890 р. в гімназійному журнальчику „Поступ“, № 3, редагованому в Станиславові, а вибитому на гектографі в Тернополі. У відомій редакції новеля друкувалася вперше в газеті „Праця“, Чернівці, 21 листопада 1897, № 15—16, стор. 119—120, під криптонімом С. Новелю передруковуємо із збірки „Моє слово“, Львів, 1905, Накладом Українсько-руської Видавничої Спільки, стор. 9—11. Присвячена вона „Дунечці“, Євдокії Калитовській, дочці великої приятельки Стефаника Євгенії Калитовської, в домі якої в с. Трійці він написав Синю книжечку. Цю збірку письменник дуже дбайливо підготовляв до друку, більшу частину новель, що увійшли в неї, проредагував ще раз, сам переводив останню коректу, тому тексти новель цієї збірки треба вважати за останню авторську редакцію.

9. ПОРТРЕТ: Новеля є портретом о. д-ра Атанасія Окуневського. В першій неопублікованій редакції, яку Стефанік у травні 1897 р. вислав Софії і Вацлавові Морачевським, є навіть присвята „Д-рові А. О.“. Вперше друкувалася в збірці „Сина книжечка“, Чернівці, 1899. Накладом друкарні товариства „Руської Ради“, стор. 127—130, звідкіля її передруковуємо. Час написання новелі: весна 1897 р.

10. ДІТИ: Ця новеля появилася вперше в збірці „Камінний хрест“, Львів, 1900, стор. 59—62. Передруковуємо її з авто-

графа, що зберігається в бібліотеці Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, № 933/II 61, стор. 1—5. Час написання новелі: весна 1897 р.

11. ВИВОДИЛИ З СЕЛА: Ця новеля друкувалася вперше в газеті „Праця“, Чернівці, 24 жовтня 1897, № 14, стор. 111—112, п. н. „Виводини з села“. В пізніших передруках автор змінив назву новелі на Виводили з села. Тут передруковується із збірки „Мое слово“, стор. 67—69. Дата написання новелі: весна-літо 1897 р.

12. СТРАТИВСЯ: Новеля є продовженням новелі „Виводили з села“. За сюжет її правило авторові самогубство його двоюрідного брата Луки, що трапилось у половині 90-их років минулого століття у Львові під час відбування ним військової служби. Вперше ця новеля появилася в чернівській „Праці“, 1897, № 15—16, стор. 116—117, без підпису автора. Передруковуємо за текстом збірки „Мое слово“, стор. 73—76. Новеля написана, імовірно, в 1897 р.

13. У КОРЧМІ: Ця новеля друкувалася вперше в „Праці“, 1897, № 15—16, стор. 117—119, під криптонімом С. Передруковується із збірки „Мое слово“, стор. 55—58. Новеля написана, імовірно, в 1897 р.

14. САМА - САМІСЬКА: Прототипом цього нарису можна вважати поезію в прозі „Під горою коло ліса“. Вперше друкувався він у „Праці“, 1897 р., № 15—16, стор. 124—125, під криптонімом С.; передруковуємо із збірки „Мое слово“, стор. 133—135. Час написання нарису: літо-осінь 1897 р.

15. ЛІСТ: Сюжет новелі це правдива подія, що трапилася в квітні або травні 1897 в Пістині біля Косова. Селянин Федір Котюк, відомий на Покутті і Підгір'ю агітатор української радикальної партії, приятель Стефаника, вбив свою жінку за те, що вона за намовою посіпак косівського старости не дозволяла йому вести виборчої агітації. Саме тому Стефаник присвятив цю новелю „політичним арештантам-мужикам“. Вперше вона появилася в чернівській „Праці“, 1897, № 17, стор. 130—132, під криптонімом С. Передру-

ковуємо за текстом збірки „Мое слово“, стор 41--44. Час написання новели: літо-осінь 1897 р.

16, 29, 32, 39, 40, 45, 47, 51, 53, 54, 56: — Про теми новель під цими числами заговорив сам автор у мемуарній статті п. н. Під вражінням вистави „Землі“, написаній в 1935 р. з приводу інсценізації його новель театром „Заграда“. Повний текст названої статті Стефаника такий:

Під вражінням вистави „Землі“.*

Я мав ще на Різдво поїхати до Львова й дивитися на цю „Землю“ директора „Заграви“, але студінь не дозволила й так я бачив „Землю“ аж навесну в Коломиї, а другий раз в Снятині.

Не могу тепер затаїти свого страху перед виставою „Землі“. Непокіло мене, як вистава піде. Я знав і знаю, що я не могу мати публіки. Чи ця публіка знайдеться в театрі, де інсценізовані мої маленькі оповідання, і чи дир. Блавацький буде в силі поставити моїх героїв так, щоби вони заінтересували ширшу публіку? Я боявся, що страчу і ту невеличку публіку, яку дотепер мав, а найбільше непокоїв мене покутський діалект. Сам він, цей жаргон, тяжкий і негарний і добре говорив Черемшині пок. Сильвестер Яричевський, що цілий зміст Стефаникових новель є „мой, та мой“ — Черемшина був у далеко кращому положенню, бо його гуцульський діалект далеко кращий і завітчаний дуже багато всією красою наших гір. Проф. Яричевський мав багато рації, — не всі діалекти мають місце в літературі, лише їх брати до етнографії. І за цей покутський діалект — як кажу — я лякався і не дурно. Крім Блавацького ним не годен ніхто говорити. Кождий діалект, як кожда мова, мусить належати до цілого чоловіка, від дитини аж до старости, або мусить бути вивчений спеціальною наукою, інакше він стає жаргоном, трохи блазнуватим, а трохи насмішуватим над говорючим чоловіком. А вже перенятися фразою, бо я фразесович, то треба дійсно вродитися в Русові або вчитися, і то тяжко, того діалекту. Я не міг з молодих літ аж дотепер навчитися мови інтелігентного оточення, і давно і тепер. Най Бог криє, які прикrostі мав Федькович, що наслідував

* Вперше надруковано в газеті „Новий Час“, Львів, 25 січня 1937 р., ч. 15.

Шевченкову мову. Та він великий поет, а по нім то вже прийшли Тарасики, а по Тарасиках не приходив уже ніхто, лиш жаргон всіляких інтелігентів і всіляких партій, далеко поганіший від жаргону Покуття, навіть вірші і проза Франка були для мене худі і сухі. Він, аж почувши в собі страшну слабість, вижбухав з себе „Мойсея“ і найшов свою велику мову. Тому, що я з природи лінєвий, то я не навчився мови Куліша і Панаса Мирного і цього я прилюдно каюся. Не раз треба радіти, що наша літературна мова тепер займає так багато місця в літературі, науці й публіцистиці. Без літературної мови нема ні літератури, ні науки, ні публіцистики. Через те не можу радити нашим поетам і письменникам писати діалектом. Я вже давніше просив проф. Василя Сімовича, щоби переклав українською мовою мої жаргонові образки. — Але вертаю до речі, до вистави „Землі“. Трудно було дир. Блавацькому ставляти ту „Землю“, бо земля, як її обробити гарно, то вона прекрасна, але іти по ній грудю, найбільше непотрібним бур'яном, який вона родить, є річ погана. Це не прегарно оброблена земля, про яку я читав в Євгена Чекаленка і про яку я читаю в Тичини і Рильського.

Блавацький, щоправда, показав мене ширшій публіці, публіка була навіть зворушена, але все ж це не драма, лиш розкидані матеріяли до драми. Цьому винен я, а Блавацький, що міг, то вчинив.

Слово поета в інсценізації „Землі“ — це був приватний лист, який я написав до жінки, що її любив аж до смерти. Я не люблю про себе говорити й аж примушений написав „Мое слово“, бо так хотіла адресатка.

„Вона — земля“ — це була розмова мого батька Семена з людьми, утікачами з Буковини. Мій батько навіть дуже негарно говорив про жінок, яких Данило привіз на його подвір'я. Ті нечемні слова — я пропустив, а решта так і було.

„Сини“ написані для наших жовнірів, які повернули з вільної боротьби, а Максим дійсно лишився сам, чи лиш він один...

„Марія“ — початок війни Січових Стрільців. Вона до недавна жила тут, близько коло мене. Умерла в більшому завітттю, ніж по програній війні, а сини її розлізлися десь по світі. Вона до смерти, ця Марія, панувала над оточенням.

„Злодій“ — з третьої картини — річ, яка мене на старість дуже зворушила і найбільше мені подобалася. Оповідання остільки неправдиве, що жінка Гьорґія таки урятувала злодія, а потім лежала хора зо два місяці і я її лічив, та все

вона була вдоволена, що не дала вбити, а навіть її Гьоргій був дуже задоволений.

„Побожна“ — мало що варта, як оповідання, а „Морітурі“ річ слаба і не треба було мучити акторів і публіки.

По виставі, їдучи додому, вставали переді мною інші герої моїх оповідань, особливо Іван Дідух з „Камінного хреста“. Він дуже не хотів покидати свого камінистого ґрунту, та діти, невістки і доньки, не давали йому жити, і він лиш тому втік до Канади, щобнi могли жити далше. Він дійсно ще довго жив у Канаді, але писав мені, що все чуже довкола нього і що його фарма йому немила, та його дітям добре поводиться.

Іван з „Кленових листків“ розпливався все в моїй уяві, я не міг нагадати собі його обличчя. Я боюся, що це не був правдивий чоловік, а так нахапаний з усіх усюдів.

А я добре пам'ятаю старого Федора з „Палія“ — і він таки підпалив Курочку, бо сам мені признався, але Курочка зараз побудувався, а Федір пішов жебрати селом.

Тома Басараб з „Басарабів“ — це один з багатьох Басарабів, які поповнили самовбивство. Як моя мама не заходила коло всіх них, аби не вішалися, то ані одного не врятувала. Їх чотири поповнили самовбивство.

Більше я не міг нагадати собі моїх персонажів тому, що, мабуть, вони нахапані зі всіх усюдів, а я вже забув про них.

Неодна постать моїх образків коштувала мене багато праці й паперу. Всі вони розплилися, як хмара, та може молоді поети і письменники десь їх подибають, бо вони високо тепер літають, і привітають їх від мене, бо я лишився на землі і лише завдяки Блавацькому нагадав собі про них з радістю і смутком.

16. **ПОБОЖНА**: Ця новеля була вперше надрукована в „Праці“, 1897, № 17, стор. 132—133, передруковується за текстом збірки „Моє слово“, стор. 61—63. Написана, правдоподібно, в 1897 р.

17. **ВЕЧІРНЯ ГОДИНА**, 18. **З МІСТА ЙДУЧИ**, 19. **ЗАСІДАННЯ**: На початку 1898 р. Стефаник послав редакції Літературно-Наукового Вістника (ЛНВ) три новелі: Вечірня година, З міста йдучи і Засідання (первісна назва цієї новелі була „Старі і молоді“). Одні з членів редакції, здається Олександр Борковський, відповів авторові, що в нього

є „обсерваційний талант“, що він вміє, як фонограф чи стенограф, передавати розмови селян в покутському діалекті, що його новелі дуже короткі, за „борзо інкізовані“, що вони „сирий матеріял“. В листі, датованому „Краків, 11. III. 98“, Стефанік відповів Осипові Маковевеві, тоді редакторові ЛНВ, ось що:

„Година вечірня“ то така дивна година, що навіває на душу усякі спомини. Спочатку вони мотаються, зникають, як хмарка на небі, а потім запановує один спомин, і він тримає душу в тузі через ту годину. Це образ без рамців, але образ.“

„Балакають собі пролетарії „З міста йдучи“ за того життя, що минуло і що вчора пропало. Говорять про минуле, про традицію і вже починають фантазією перетикати дійсність. Це зав'язок байки, або байка за добробут. Чи може мистецтву не впасти до вподоби, що вона чує три голоси мужицькі, як полем розходяться і байку творять? Чи доконечно тут голосу автора, або опису тих ротів, що балакають? Хіба мистецтво не є учитель гімназії!“

„Або зійшлися радні на „засідане“. Йде товариська розмова. Зарисовується в тих розмовах і старий мужик-твердовірець, і новітній, що щось читав з літератури радикальної, і війт боягуз. Зарисовується якась зміна, що наступить за якийсь час і поділить тих радних на табори. Але все те неясне ще, як неясні ті думки, котрі привандровують з міста в село. Такі засідання нині по всій Русі можна найти. Я хотів дати образ такого засідання, а не злодійки. Чому мені редакція радить описувати злодійку?“

Всі ці три новелі були друковані вперше в ЛНВ, 1898, травень, т. II, кн. 5, стор. 129—142. Передруковуємо їх за текстом збірки „Моє слово“: „Вечірня година“ стор. 143—146, „З міста йдучи“ стор. 25—31, „Засідання“ стор. 15—21. Дата написання новель: друга половина 1897 р.

20. СВЯТИЙ ВЕЧІР: Новеля появилася друком уперше в газеті „Будучність“, Львів, 1899, № 2. Передруковуємо із збірки „Моє слово“, стор. 47—51. Приблизна дата написання: 1898 р.

21. ЛЕСЕВА ФАМІЛІЯ: Ця новеля вперше появилася друком у збірці „Сина книжечка“, Чернівці, 1899, стор. 39—44.

Передруковуємо її із збірки „Моє слово“, стор. 79—82. Приблизна дата написання: 1898 р.

22. МАМИН СИНОК: Це погідне оповідання присвятив письменник Юрієві Морачевському, тоді трилітньому хлопчикові. Оповідання появилося вперше в збірці „Сина книжечка“, 1899, стор. 47—53; передруковуємо за текстом збірки „Моє слово“, стор. 101—105. Приблизна дата написання: 1898 р.

23. МАЙСТЕР: Ця новеля друкувалася вперше в збірці „Сина книжечка“, 1899, стор. 57—64. Передруковуємо її із збірки „Моє слово“, стор. 93—97. Приблизна дата написання: 1898 р.

24. ОСІНЬ, 25. ШКОДА: Обидві ці новелі друкувалися вперше в збірці „Сина книжечка“, 1899, стор. 101—115, передруковуємо із збірки „Моє слово“, стор. 115—123. Приблизна дата написання новель: 1898 р.

26. КАТРУСЯ: Вперше ця новеля появилася в збірці „Сина книжечка“, 1899, стор. 75—84. Передруковуємо її за текстом збірки „Моє слово“, стор. 85—90. Новеля написана, імовірно, в 1898 р. або з початком 1899 р.

27. АНГЕЛ, 28. АНГЕЛ: Дві новелі під однаковим наголовком, сюжетом, правда, нагадують одна одну, але з огляду на їх мистецьке оформлення треба визнати їх за два самостійні оповідання. Тому подаємо їх нарізно. Перша новеля друкується вперше з автографа, що зберігається в архіві небіжчика Юрія Морачевського у Львові, якому автор і присвятив її. Час її написання: 1898 р. Друга новеля друкувалася вперше в збірці „Сина книжечка“, 1899, стор. 87—92, з присвятою „Зонечці“, тобто Софії Данилович. Передруковуємо її за текстом збірки „Моє слово“, стор. 109—112. Написана, імовірно, в 1898 р. або з початком 1899 р.

29. КАМІННИЙ ХРЕСТ: Ця новеля друкувалася вперше в ЛНВ, 1899, червень, т. VI, кн. 6, стор. 255—265. Вдруге появилася в збірці „Камінний хрест“, Львів, 1900, Накладом М. Яцкова і С-ки, в яку ввійшло ще вісім інших новель. Ціла ця збірка мала присвяту: „Старшому моему Другові

Кирилові Гаморакові — автор". Новелю передруковуємо з неповного автографа, що зберігається в бібліотеці Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, № 517, де збереглися сторінки 4—12, 14—19 і половина 20-ої, останньої сторінки. Решту тексту подаємо за збіркою „Моє слово“, стор. 155—167. Новеля написана, імовірно, в 1898 р. або з початком 1899 р.

30. САНЧАТА: Автограф сценки зберігається в архіві небіжчика Юрія Морачевського, в листі письменника до нього. Сценка попереджена таким вступом:

„Коханий Юрчику! Я прошу та прошу Твого образочка, та й не можу допроситися. Тепер посилаю Тобі образочок писаний, може за нього дістану Твій. Знаєш наші села? То тепер таких образочків, як отой нижче, сотки діються. Малі хлопчики кукають з-поза горну і добре обсервують, чи мама або сестра не зобачить їх саночок. Сотки таких хлоп'ячих сценок тепер по селах. Цей мій образок давній, але я його віднайшов і даю Тобі його, бо він хоть не штудерний, але файний. Такий файний, що моя сестра і моя мама питалися мене, чому я збрехав та й перехристив Василя на Івана. Але читай!“

Далі йде текст цієї автобіографічної сценки. Дата листа, а тим самим дата написання сценки, невідомі, імовірно, написані 1898 або 1899 р. Вперше друкувалася ця сценка в місячнику „Радянська література“, Київ, 1941, квітень-травень, кн. 4—5, стор. 189—191.

31. ПРО ХЛОПЧИКА, ЩО ЙОГО ВЕСНА ВБИЛА: Ця казочка, написана також у листі до пок. Юрія Морачевського; друкується вперше з автографа, що зберігається в його архіві у Львові. Написана, імовірно, 1898 або 1899 р.

32. МОЄ СЛОВО: В листі до Ольги Гаморак з лютого 1899 р. находимо таке цікаве місце про цю новелю:

„На Вашу адресу посилаю також моє „Confiteor“ (така була перша назва новелі — Ред.) — признаюся, писане для сестри Калитовської. Тому посилаю до Вас, бо хотів би-м, аби крім Вас двох ніхто не читав. То є моя біографія, держана в тоні *Wahrheit und Dichtung*. Натурально, що я не заказую його показувати, але прошу, аби-сьте не показу-

вали. Висилаю завтра, аби прийшло якраз на вівторок, коли Калитовська буде у Вас."

Вислана Стефаником поезія в прозі збереглася і має присвяту: „Нписано для П. Євгенії Калитовської на її уродини д. 28. II. 99“.

М о є с л о в о появилось вперше друком в ЛНВ, 1901, січень, т. XIII, кн. 1, стор. 15—17. Передруковується із збірки „Мое слово“, стор. 149—152, при чому взято під увагу також автограф цієї поезії в прозі п. н. „Мої слова“, що зберігається в архіві І. Франка в бібліотеці Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, № 238, стор. 313—329, хоч цей автограф не є її останньою редакцією. Поезія в прозі написана на початку 1899 р. в Кракові.

33. ПЛДПИС: Новеля розказує правдиву подію про те, як Євдокія Стефаник, небога письменника, вчила мешканців його рідного села Русова підписуватися, щоб не платили високих оплат за удостовірення підпису на векселі. Вперше появилася ця новеля в ЛНВ, 1899, березень, т. V., кн. 3, стор. 287—289. Передруковуємо із збірки „Мое слово“, стор. 35—38. Дата написання новелі: січень-лютий 1899.

34. НОВИНА: Новеля розповідає подію, що трапилася в селі Трійці на Покутті у грудні 1898 р. В листі з того місяця і року до Вацлава Морачевського Стефаник, описавши цю страшну подію в формі новелі, що майже не різниться від пізніше друкованого тексту, додає таку замітку:

„Шкода, що нема вже тепер русалок, Катрусі було би ліпше, як Гандзуні. Отакіх якихось історій так багато діється по селах, що вони, як опирі, кров випивають. Все то є матеріял до заповнення „новинок“ газетярських. Ой, так гірко!“

Новеля вперше друкувалася в збірці „Сина книжечка“, 1899, стор. 119—124. Передруковуємо її із збірки „Мое слово“, стор. 127—129. Новеля написана взимку 1899 р.

35. ЛАН: Новеля була надрукована вперше в збірці „Камінний хрест“, Львів, 1900, стор. 69—70; передруковуємо її із збірки „Мое слово“, стор. 139—140. Приблизна дата написання новелі: 1899 р.

36. СКІН: Як це стверджує лист Стефаника до Михайла Павлика, датований „Русів, 29. XI. 99“, письменник написав цю новелу восени 1899 р., коли піклувався своєю вмираючою матір'ю. Вперше друкувалася вона в газеті „Громадський Голос“, Львів, 1 грудня 1899, № 23, стор. 187—189. Передруковуємо її із збірки „Дорога“, Львів, 1901, Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки, стор. 5—7. Збірку „Дорога“, як і збірку „Мое слово“, письменник готував дуже дбайливо до друку, сам переводив останню коректу, тому тексти новель цієї збірки треба вважати за останню і найкращу їх редакцію.

37. ДОРОГА: В листі до Ольги Гаморак з лютого 1900 р. Стефаник пише про цю поезію в прозі: „Посилаю „Дорогу“ для сестри. Вона дуже велико правдива, хоть смутна. Тримайте у себе, аж передастьте в руки“. Цей текст „Дороги“ трохи різниться від останньої редакції; він зберігся і має присвяту „Вп. Євгенії Калитовській на д. 28. II. 1900“. Поезія в прозі друкувалася вперше в збірці „Дорога“, 1901, стор. 1—4; звідтіля її передруковуємо. Приблизний час написання: кінець 1899 і початок 1900 р.

38. ДАВНИНА: Новеля друкувалася вперше в газеті „Громадський Голос“, 1900, № 17 (6 вересня), стор. 138—140 і № 18 (12 вересня), стор. 150—152. Передруковується із збірки „Дорога“, 1901, стор. 8—14. Приблизний час написання: перша половина 1900 р.

39. ПАЛІЙ: Спершу Стефаник хотів опрацювати цей сюжет у формі драми, як писав у листі до Вацлава Морачевського з другої половини 1900 р.:

„Новеля „Палій“ є написана живцем з такої ж драми, котру я хотів післати на конкурс, але знищив. 1) В хаті Курочка, 2) В шинку за містом, 3) В стайні панській, 4) В хаті Палія. Такий був розклад актів. Третій акт був найкращий, але ціла драма мені не подобалася. Я не покинув гадки написати цю саму драму, але згодом, як буду трохи спокійний. А знищив я тому, аби нічим з давнього не путати собі рук.“

Ще одну, чи не найінтереснішу обставину у зв'язку з написанням цієї новели маємо в листі Стефаника до Ольги Га-

морак з датою „Краків, 12. IV. 1900“, який устійнює також час написання новелі — навесну 1900 р.:

„Я тепер борикаюся з пролетарем сільським, з палієм, з анархістом. Пишу за нього, а властиво за себе. Бо можна свої муки і розпуки класти комунебудь на плечі, аби ними зівав на світ, як великою раною. Має то бути річ далеко довшою, як я дотепер писав. При довшинх оповіданнях треба багато зуживати сили на то, аби читача тягнути дальше. Отак вислугуватися я дуже не люблю і буду старатися „льокайство“ зредукувати до мінімума. Хто знає, чи я буду годен цю річ завершити так, як хочу. Я не можу цілими днями дрижати в гарячці, ані не можу мозком так обертати, аби видіти все, і найменшу гримасу пролетаря. Я такий дуже змучений.“

Друкувався вперше „Палій“ в ЛНВ, 1900, червень, т. X, кн. 6, стор. 249—261. Передруковуємо з автографа, що зберігається в архіві І. Франка в бібліотеці Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, ч. 118, стор. 80—95, при чому ми ввели ті зміни в тексті, які ввів сам автор в останній редакції новелі та подаємо їх за текстом збірки „Дорога“, 1901, стор. 25—42.

40. КЛЕНОВІ ЛИСТКИ: Ця новеля коштувала Стефаника дуже багато праці, про що свідчить аж сім, не раз дуже далеких один від одного варіантів, більшість з них з наголовком „Мужичка“. Письменник любив цю новелю найбільше з усіх своїх передвоєнних творів. Вона появилася вперше в ЛНВ, 1900, грудень, т. XII, кн. 12, стор. 330—337. Передруковується з автографа, що зберігається в бібліотеці Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, № 517, стор. 2—27, там бракує лише першої сторінки. Решта тексту подається за текстом збірки „Дорога“, 1901, стор. 43—53. Письменник написав новелю в селі Чортовець біля Городенки в місяцях липень—серпень—вересень 1900 р.

41. ВІСТУНИ: Ця новеля була надрукована вперше в збірці „Дорога“, 1901, стор. 15—18, звідкіля передруковується. Приблизний час написання 1900 р.

42. МАЇ, 43. ПОХОРОН, 44. СОЇ: Вперше друкувалися ці три новелі в збірці „Дорога“, 1901, М а й, стор. 19—24, По-

х о р о н, стор. 54—56, С о н, стор. 57—59. Тут передруковуємо з автографів, що зберігаються в бібліотеці Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, № 517, Май, стор. 1—14, Похорон, стор. 2—6 (бракує 1-ої стор., початок новелі подаємо за текстом збірки „Дорога“), Сон, стор. 1—6. Приблизний час написання новель: 1900 р.

45. БАСАРАБИ: Новеля друкувалася в збірці „Дорога“, 1901, стор. 60—71. Передруковуємо її з неповного автографа, що зберігається в бібліотеці Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, № 517; тут збереглися сторінки 1—2, 4, 6—9, 11—13, 16—26, 29, 32, 34—36. Решту тексту подаємо за збіркою „Дорога“, 1901. Приблизний час написання: 1900 р.

46. ОЗИМИНА: Це оповідання друкувалося вперше в збірці „Дорога“, 1901, стор. 72—74. Передруковуємо за автографом, що зберігається в бібліотеці Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, № 517; тут збереглися сторінки 1—5; решту тексту подаємо за збіркою „Дорога“, 1901. Приблизний час написання: 1900 р.

47. ЗЛЮДИ: Вперше друкувалася ця новеля в збірці „Дорога“, 1901, стор. 75—83. Передруковуємо її за неповним автографом, що зберігається в бібліотеці Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, № 517, там збереглися сторінки 1—3, 5—8, 10, 12—14, 18—19, 23; решту тексту — за збіркою „Дорога“, 1901. Приблизний час написання: 1900 р.

48. ТАКИЙ ПАНОК: Новеля опублікувалася вперше в збірці „Дорога“, 1901, стор. 84—90. Тут передруковується частинно за неповним автографом, що зберігається в бібліотеці Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, № 517; там збереглися сторінки 1—6, 9, 12—15, 18—20 — решту тексту за збіркою „Дорога“, 1901. Приблизний час написання новелі: 1900 р.

49. СУД: Ця остання новеля Стефаніка з передвоєнного періоду творчості має за сюжетну основу подію з правдивого життя, що трапилася в рідному селі письменника восе-

ни 1901 р. Тоді під час весілля, яке Іван Дідух-Зуб справляв своєму синові, справді прийшло до бійки між бідними й багачами, і в бійці загинули два багачі. Про цю трагічну подію в Русові складено пісню. Новеля друкувалася вперше в збірці „Мое слово“, 1905, стор. 171—178, звідкіля передруковується. Приблизний час написання новелі: 1902 р.

50. ДИТЯЧА ПРИГОДА: Це перша новеля, яку письменник написав по 14-літній перерві у Відні в 1916 р.; вона появилася вперше в Буковинськiм Православнiм Календарi на рiк 1917, Видання Тов. „Українська Бесiда“ в Чернівцях, № 263—266, Відень, 1917, стор. 173—175; звідтіля її передруковуємо.

51. МАРІЯ: Вперше друкувалася новеля в альманасі „Кривавого Року“, 1917, передруковуємо її із збірки „Земля“, Львів, 1926, заходом і накладом видавн. кооп. „Громада“, стор. 11—23. Час написання новелі: друга половина 1917 р.

52. ПИСТУНКА: Новеля появилася вперше в Учительськiм Календарi на рiк 1922, Коломня, 1921, стор. 38, звідкіля передруковується. Час написання: літо 1921 р.

53. ВОНА — ЗЕМЛЯ: Новеля друкувалася вперше в ЛНВ, 1922, травень, кн. 1, стор. 6—8. Передруковується з авторизованого письменником рукопису, писаного сином його Семеном, він зберігається в бібліотеці Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, ч. 517, стор. 1—7. Час написання новелі: зима-весна 1922 р.

54. СИНИ: Новеля друкувалася вперше в ЛНВ, 1922, листопад, кн. 7, стор. 3—7, звідкіля її передруковуємо. Час написання: літо 1922 р.

55. ВОЄННІ ШКОДИ: Сюжет новелі це правдива подія, що трапилася в рідному селі письменника Русові в перших повоєнних роках. Вперше появилася друком у місячнику „Червоний Шлях“, Харків, 1926, лютий, № 2, стор. 5—7. Передруковується з авторизованого й виправленого письменником рукопису, писаного Оленою Плешкановою; він зберігається в бібліотеці Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, № 517. Приблизний час написання: 1925 р.

56. MORITURI: Оповідання друкувалося вперше в місячнику „Червоний Шлях“, 1926, лютий, № 2, стор. 7—10. Передруковуємо із збірки „Земля“, 1926, стор. 53—59. Приблизний час написання: 1925 р.

Morituri — ті, що мають умерти.

57. ДІД ГРИЦЬ: Дід Гриць це селянин села Воляківців на Покутті — Грицько Запаренюк, відомий громадський діяч, приятель Франка і Стефаніка. Серед селянської і інтелігентської публіки великим успіхом користувалися його поетичні промови. Новеля друкувалася вперше в місячнику „Червоний Шлях“, 1926, лютий, № 2, стор. 10—12. Тут передруковується із збірки „Земля“, 1926, стор. 61—68. Приблизний час написання: 1925 р.

58. НИТКА: Героїня оповідання це мати письменника Оксана; решта дієвих осіб це — його батько Семен, сестра Марія, брат Юрко й він сам. Оповідання друкувалося вперше в двомісячнику „Світ“, Львів, 26 грудня 1926, № 23—24, стор. 3, звідкіля передруковується. Дата написання: грудень 1926.

59. ЛЮДМИЛА: Цей нарис стоїть на грані між автобіографічними оповіданнями та звичайними споминами, яких Стефанік написав декілька по першій світовій війні. Вперше появився в газеті „Громадський Голос“, Львів, 8 січня 1927, № 1—2. Передруковуємо з місячника „Червоний Шлях“, 1927, червень, стор. 12—13. Час написання: грудень 1926 р.

60. МЕЖА: Вперше друкувалася новеля в ЛНВ, 1927, лютий, кн. 2, стор. 97—98, звідкіля передруковується. Час написання: кінець 1926 і початок 1927 р.

61. ВОВЧИЦЯ, 62. ДАВНЯ МЕЛОДІЯ, 63. СЛАВА-ГІСУ: Всі ці три новелі друкувалися вперше в місячнику „Червоний Шлях“, 1927, травень, № 5, стор. 5—8, звідкіля передруковуємо. Мають вони зовсім автобіографічний характер і розказують правдиві події. Перший наголовок повелі „Давня мелодія“ в „Червоному Шляху“ був — „Братя“ а підзаголовок „Давня мелодія“; в ювілейному виданні „Твори“.

Львів, 1933, Стефаник залишив лише підзаголовок. Всі три новелі написані при кінці 1926 і на початку 1927 р.

64. СЕРЦЕ: Цей автобіографічний нарис друкувався вперше в газеті „Громадський Голос“, Львів, 22 січня 1927, № 4, звідкіля передруковується. Дата написання: січень 1927 р.

65. ГРІХ: Новеля появилася вперше в журналі „Вапліте“, Харків, 1927, № 3, стор. 42—44, звідкіля її передруковуємо. Приблизна дата написання: перша половина 1927 р.

66. МАТИ: Ця новеля друкувалася вперше в журналі „Вапліте“, Харків, 1927, № 3, стор. 45—46. Пізніше Стефаник зовсім передагував її текст, і вже в новій редакції вона ввійшла у ювілейний збірник „Твори“, Львів, 1933, стор. 208—209; звідтіля її передруковуємо.

67. РОСА: Новеля появилася вперше друком у календарі тов. „Просвіта“ на 1928 рік, Львів, 1927, стор. 132—133, звідкіля її передруковуємо. Письменник присвятив цю новелю „Просвіті“, бо в 1928 р. це товариство святкувало 50-літній ювілей своєї діяльності. Час написання: травень 1927 р.

68. ДУРНІ БАБИ: Оповідання друкувалося вперше в журналі „Проти хвиль“, Львів, 1929, січень, № 1, стор. 1—2, звідки її передруковуємо. Воно розказує правдиву подію, що трапилася восени 1928 р. в м. Снятині. Героїня оповідання це мати політичного в'язня, члена Організації Українських Націоналістів, Дмитра Печенюка. Тому оповідання присвячене політичним в'язням. Час написання: грудень 1928 р.

69. ШКІЛЬНИК: Ця новеля появилася вперше друком у журналі „Рідна Школа“, Львів, 1 січня 1932, № 1, стор. 2—4, звідкіля її передруковується. Час написання: осінь 1931 р.

70. ЧЕРВОНИЙ ВЕКСЕЛЬ, 71. У НАС ВСЕ СВЯТО, 72. ГРІХ: Всі ці три новелі друкувалися вперше в ювілейному збірному виданні „Твори“, Львів, 1933, стор. 213—222, звідки їх передруковуємо. Це останні оповідання письменника, які він подиктував одного дня восени 1933 р., приневолений написати щось нове комітетом, що влаштовував йому ювілей.

Словничок менше зрозумілих слів.

Авус! авс! — кінець! амінь!

аді, аді — дивись

акзамент — экзамен, іспит

аністрат — судовий документ, що стверджує незаборгованість ґрунту

антерес — справа

аркушок — судовий документ, що стверджує власність ґрунту

арнарія — див. орнарія

Бадьо — дядько

бай — баль

байрат — наказна сільська рада; так зветься і член такої ради

бандіги — нісенітници

банно — сумно, тужно

банувати — тужити, жалити, нарікати

барабля — картопля

баста — кінець

бахур — дитина

бевка — борошно, зварене на чистій воді

белендіти — говорити дурниці

бенькарт — байстрюк

бервеню — колода

бовваніти — деревіти

бóли — слава Богу

бóрзо — швидко

бріка — вантажний віз

брé — брате!, братці!

бубен — (на бубен викликати) — під час продажу з торгів б'ють у бубон, щоб скликати покупців

буда — шатро

буката — шмат, кусок

бульбона — пропасть, глибоке місце в річці чи ставі

бунда — верхній короткий одяг з грубого сукна

бута — гордість

Вакатися — посміти, важитися

валуватися — перевалюватися валом

вäterка — жаринка з люльки

вгарати — навести на думку, порадити
веймір — галас, вигук „ой лишенько“
вереня — ряднина
верітка — стара, знищена ряднина
вікарбутити — викотити
вікати — пищати
відай — мабуть, либонь
віт або війт — сільський староста
вікапаний — достоменний, зовсім схожий
віншувати — вітати зі святом
віполичкувати — набити по лиці
віпуцувати — вичистити, вичесати
вітекати — вистачати, бути під силу
віфатати — вихапати
вішолопати — витрясти
вогніво — кільце в ланцюзі
волічка — різнокольорові бавовняні нитки для вишивання, заполоч
володка — било в колоску
вонітувати — ригати
встєклість — злість, лють
втирати — посварювати на когось
втеркатися — пхати носа, втручатися
вудка — горілка

вуйко — дядько; брат батька чи матері
вуйна — жінка дядька

Гай — гайда
ганціга — худа стара шкапа
гаптах — струнко! (наказ при військовій муштрі)
гаравус! — геть!
гарак — рум (ром)
гарбата — чай
гарувати — важко працювати
гєзди — ось де, тут
гіндель — торгівля; гиндлювати — торгувати; шахрувати
гіря — грива, волосся
гєрботка — селянська складана спідниця
годї — будь терпеливий, чекай!
голюкати — кричати
гомівка — гомілка, голень
грань — жаринка
грінка — скибка
грянуги — вдарити
грєнути — кинути
грєдка, грядка — жердка під стелею вішати одяг
гуліти — обманювати
Газда — господар, хазяїн
газдїня — господиня, хазяйка
гвєр — кріс, рушниця

гелт — добробут
грасувати — гасати, топтати
грейцір, грейцар, крейцар —
копійка
гямба — пащека, морда

Дедя, дедик — батько, тато
делькотіти — дрижати, тру-
ситися

деревіше — труна, домовина
дзоркати — брязкати нами-
стом

дзумбелати — гнuzдати
добути — відбути

долуман — тяжкий кінець
чогось, напр. люшні
драганістий — високий,
стрункий

драніця — велика гонта

дранка — подерта сорочка

драпанитися — вилізати

дригнути — здригнутися

дріхлавий — спорохнявілий

дубати — ходити по білім
світі

дуча — діра, яма, могила

дюгнути — шпигонути

Ерщений — хрищений

Жвиндіти — лепетати, же-
боніти

жмінка — жмут, щось, що
можна взяти у жменю

Заасекурований — застрахо-
ваний

зabanувати — див. банувати
заводини — перша частина
весілля, під час якої тан-
цює молодь

заволічковий — позичковий
загуліти, загулювати — за-
манювати

закіска́ти — другий раз зо-
рати, зачистити

законтентуватися — задо-
вольнити себе

заямити — захопити, зар-
вати

зальопаний — задрипаний

запарі — зашпари

збуй — розбійник

здоволіти — одержувати
дозвіл

здрівіти — зогнити

зібгати — зігнути

зіцірувати — муштрувати

злісний — лісничий

злосний — лютий

зшуруватися — стиратися,
знищитися

Ізнірнути — зникнути, як
камінь у воду

існійський — достоменний

Кабат — куртка, вояцький
сурдут

казане — проповідь

кальвін — недовірок, без-
сердечна людина

каня — шуліка
капарити — бідувати; не-
здарно робити
капітан — капітал
капурец — кінець, капут
кербутом — к. падати — па-
дати перевалюючись
касіно — клуб
катальог — спис учнів з від-
мітками про присутність,
про те, як відповідається
і т. д.
катране — лахміття
келішок — чарка
кивати — рушати
кіптар — вишиваний кожу-
шок без рукавів
клевець — молоток
ковбок — короткий обрубок
дерева, вживається як сті-
лець
ковтати — бити, стукати
кожівка — кужіль
кокошитися — гордитися
колешня — стайня
колія — залізниця
колопеньки — конопельки
контётний — вдоволений
корса — полоз саней, скрив-
лена кістка
кострюбатий — розкуйов-
джений
кошниця — рід амбаря, висо-
кого, круглого, обведеного
сплетеним пруттям, в який
селяни зсипають кукурудзу

крак — гак, скоба
кременал — в'язниця; злочин
креперувати — гинути, про-
падати
кріввати — кривавити, важ-
ко заробляти
кулéша — густа страва з ку-
курудзяної муки
куражка — зоря (з констеля-
ції Квочки), після якої пі-
знають вночі час

Ланд(ув)ати — волочитися
лаба — лапа
лев — австрійський гріш,
вартости коло карбованця
лелик — кажан
лénка — інтелігентський одяг;
панок
лісниця — зелене яблуко
з дикої яблуні
ліцитувати — під контролею
суду спродувати з торгів
лúмер — нумер, число
луна — заграва
луский (дитяче) — руський,
тобто український
луфко — олівець
люфт — повітря
лёрва — потіпаха, хльорка
Магістрат — міське управлін-
ня
ма́зур — купець-поляк; по-
ляк з околиць Варшави

май — гей; дуже; трохи; ще;
травень
марікувати — нарікати
маркотно — боязко
матріян — матеріял
мельдуватися — зголоситися,
повідомити про щось
мелдунок — повідомлення
містїтися — мститися
млака — болотиста сіножать
мня — без мня — без імени
мо(й) — форма звертання,
в роді: гей, ти, чи гей, ви
морг — трохи більше як пів-
десятини землі
моспане! — чоловіче, добро-
дію!

Напа — мапа
набреїти — набрякати, опух-
нути
направці — навпростець
напудити — настрашити, на-
лякати
натарапом — нерозумно
і безпричинно
начинїти (поначинювати) —
наробити (понароблюва-
ти)
начїнка — святочна страва
з кукурудзяної муки з сви-
нячим м'ясом наверху
нєндза — нужда; воші і вза-
галі нечистість
нехарапутний — брудний,
поганий

нехтолиця — ледащо, повія
нєштї румунєштї — немає
румунської горілки
Нїстер — Дністер
нютувати — міркувати
ня — гей!

Обарінок — бублик
обїськати(ся) — шукати во-
шей в голові
обмаєний — обтиканий зе-
ленню
обрїтувати — обробити
обсєрбувати — доглядати,
пїклуватися
обачїнє — милосердя
обод — крива лінія
обцас — закаблук
обшурувати — обмити; об-
тирати, напр. фарбу
одєнок — стїг немолоченого
збіжжя
одєрзнути — протверезити
одїдїчити — успадкувати
окрайка — вишиваний поя-
сок
окрушки — об'їдок хліба,
шматочок
омєнт — мент, хвилина
онука — внук
опалїзуючий — що блищить
всіма кольорами
ордунок — порядок
орнарїя — частина наймит-
ської плати натурою
остїна — тверді вуси колоса

Пазити — пильнувати, стерегти
пайташ — дідуган
пантрувати — стерегти, пильнувати
паруграф — параграф, закон
паршєк — паршивий; так називають жидів
пасиночок — ялове било кукурудзи
патороч — клопіт, біда
паціти — терпіти, нести відповідальність
пацюк — кабан
пенсія — місячна платня, зарплата
перевекслюватися — перемінитися
переднівок — час між весною і жнивнами
перепуджений — переляканий
півка — шерстяний клубок, куди встромлюють голки
півниця — льох
під (поду) — горіще
підкьопаний — підтьопаний, підтоптаний
пінка — вершок на скипленому молоці
плахтіна (платина) — хустина
пленіпотєнт — уповноважений
плєчи́ко — вишивка на жіночим рукаві

плюта — слота
пляц — місце, площа
пляцком — ниць
пòдлуг припису мельдуватися — зголошуватися згідно з прийнятими формами
полішник — удар у лице
політок — врожай
половік — рід шуліки
помійниця — ледащо
помикати — швидко пересуватися (як з вікна вагону), миготіти
помі́нити — скласти вчиство приречення
порєкло — прізвище
порунтати — порушити, вкрати
порція — чарка
посідзєне — засідання
посочити — скривавити, знищити
постерунок — станиця поліції
потєнькувати — мати погане прочуття
пошибати — здоганяти
преложоний — начальник
прискіпатися — причепитися
прихаріти — причепурити
профєсорка — народна вчителька
прошкробати — провинитися
прошивка — вишитий комірсорочки
прєтати — збирати, складати

хрунь — свиня; виборець,
що продає свій голос за
ковбасу

Цайг — дешева фабрична
матерія

цара — юрба

цінтель — до цинтля — до-
щенту

цирулік — фельдшер

цізборик — складаний ніжик

ціпеніти — застигати, замер-
зати

ціпко — дуже міцно

цукнутися — підступити,
присусідитися

Челядь — жіноцтво

чень — може

чилідінка — челядь, жіноц-
тво

чипіти — стояти нерухомо,
сторожити

чічка — квітка

чупер — чуприна

Шандар — жандарм

шібенник — повішеник, гуль-
віса

шінквас — прилавок у кор-
чмі

шіфа — корабель

шляк — удар; „шляк тра-
фить“ — хай поб'є лиха
година

шморгати — злегка торкати

шпіхлір — магазин збіжжя,
комірчина, де селяни пе-
реховують збіжжя, муку
і т. п.

шпотатися — спотикатися

шпурнути, шпурити — кину-
ти

штерно — зірка, військові
знаки, „втети штерна“ —
звільнити зі служби

штраф — грошева кара,
гривна

штубак — дурень, йолоп,
дитина, учень найнижчих
кляс

штудёрний — хитрий

шурувати — терти, натирати

шуруй(те)! — геть! заби-
райтеся!

шустка — десять крайцарів,
вартости яких десяти ко-
пійок

Щезник — чорт

Якураг — саме

ЗМІСТ

Василь Стефаник	III
Автобіографія	XLI
1. Самому собі	1
2. У воздухах плавають ліси...	2
3. Городчик до Бога ридав...	4
4. Під горою коло ліса...	5
5. Раненько чесала волосся...	7
6. Вночі	9
7. І чого ти, серце моє...	11
8. Синя книжечка	12
9. Портрет	15
10. Діти	17
11. Виводили з села	20
12. Стратився	23
13. У корчмі	27
14. Сама-саміська	31
15. Лист	34
16. Побожна	39
17. Вечірня година	43
18. З міста йдучи	48
19. Засідання	56
20. Святий вечір	65
21. Лесева фамілія	71
22. Мамин синок	75
23. Майстер	80
24. Осінь	85
25. Шкода	90
26. Катруся	93
27. Ангел (Юрчикові)	100
28. Ангел (Зонечці)	103
29. Камінний хрест	107
30. Санчата	123
31. Про хлопчика, що його весна вбила	127

32.	Мое слово	130
33.	Підпис	134
34.	Новина	139
35.	Лан	143
36.	Скін	145
37.	Дорога	149
38.	Давнина	153
39.	Палій	161
40.	Кленові листки	181
41.	Вістуні	193
42.	Май	198
43.	Похорон	204
44.	Сон	207
45.	Басараби	210
46.	Озимна	223
47.	Злодій	226
48.	Такий панок	236
49.	Суд	243
50.	Дитяча пригода	252
51.	Марія	255
52.	Пістунка	268
53.	Вона — земля	270
54.	Сини	275
55.	Воєнні шкоди	283
56.	Morituri	289
57.	Дід Гриць	294
58.	Нитка	300
59.	Людміла	302
60.	Межа	305
61.	Вовчиця	308
62.	Давня мелодія	311
63.	Слава-Йсу	313
64.	Серце	317
65.	Гріх	320
66.	Мати	323
67.	Роса	326
68.	Дурні баби	329
69.	Шкільник	333
70.	Червоний вексель	338
71.	У нас все свято	343
72.	Гріх	349
	Примітки	354
	Словничок менше зрозумілих слів	370

~~6,00~~

1-187612

180,1

П. ОБИРЕНО
С/Ф. 19. 18

Г87613

I
79.161

ЖЕ
ПІВОРИ
ВАСИЛЯ
СТЕФАНИКА
ЖЕ

ПІВОРИ
ВАСИЛЯ
СТЕФАНИКА

ЖЕ